

ISSN 2220-7929

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «ІСТОРИЯ»

Випуск 51

Заснована 1964 року

Харків 2016

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 7 від 27 травня 2016 р.)

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор – д-р іст. наук, професор С. І. Посохов (ХНУ імені В.Н.Каразіна)

Калініченко В. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Наумов С. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Сергєєв І. П., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Сорочан С. Б., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Станчев М. Г., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Чувпило О. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Астахова К. В., д-р іст. наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»)

Греченко В. А., д-р іст. наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ)

Потрашков С. В., д-р іст. наук, професор (Харківська державна академія культури)

Сенін О. С., д-р іст. наук, професор (Російський державний гуманітарний університет)

Тодєв І., д-р іст. наук, професор (Болгарська академія наук)

Явор Г., д-р іст. наук, професор (університет Марії Кюри-Склодовської, Польща)

Буйнов Ю. В., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Духопельников В. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Івашенко В. Ю., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Куделко С. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Любавський Р. Г. канд. іст. наук, доцент, відповід. секретар (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Пугач Є. П., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Куліков В. О., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Шатохін І. Т., канд. іст. наук, професор (Белгородський державний національний дослідницький університет)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: (057) 707-56-68; факс: (057) 702-03-79
E-mail: istvestnik@gmail.com; сайт: <http://history.karazin.ua>

Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2016.– Серія «Історія». – Вип. 51. – 240 с.

Матеріали «Вісника» відображають актуальні проблеми історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства.

Для викладачів, науковців, студентів і всіх, хто цікавиться історією.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №21577–11477Р від 18.08.2015.

© Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2016
© Макет обкладинки, Дончик І. М.

ІСТОРИЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Бардола К. Ю. Проблема налоговой задолженности и особенности ее решения в Византии IV-XI вв. 8

Ручинская О. А. Агонистические празднества в античных городах Северного и Западного Причерноморья: история изучения проблемы и ее современное состояние 13

Фомин М. В. О скульптуре в раннехристианской традиции Херсонеса – Херсона 24

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

Єремєєва К. А. Преса Радянської України та політика партії: проблема відповідності (випадок виконання журналом «Перець» завдань газети «Правда») 32

Жванко Л. М. Польські біженці Першої світової війни на Харківщині: джерелознавчий аспект (1914–1918 рр.) 41

Нижнікова С. В. Соціальний склад вихованок єпархіальних жіночих училищ України (середина XIX – початок XX ст.) 47

Цепков Д. О. Створення та діяльність секцій національних меншин у структурі Харківського губернського відділу народної освіти (1920-1921 рр.) 54

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Долід В. В. Залізничне питання в португальській колоніальній політиці на території Анголи та Мозамбіку (друга половина XIX ст.) 60

Кириченко О. Б. Едоський трактат у регулюванні роботи дипломатичних представництв Російської імперії в Японії 71

Миколенко Д. В. Політична слаштина Стефана Стамболова у виборчому процесі Болгарії (1894–1920 рр.) 78

Моргунов О. В. Гибель Алемдара Мустафы-паши в российской периодической печати (на примере «Московских ведомостей» и «Политического журнала») 90

Уллах П. Э. Свертывание разведывательной базы «Бадабер» как признак заката «особых отношений» США и Пакистана в 1960-х гг. 97

Чернявский Л. С. Возникновение корпуса «трудоуных атташе» во внешнеполитических ведомствах США и СССР и их роль в «холодной войне» 105

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Іванова Д. А. Б. П. Зайцев – заведующий Археологическим музеем Харьковского государственного университета в 1959-1964 гг. 114

Лиман С. И. История средних веков в творчестве М. А. Таубе: харьковский период его научно-педагогической деятельности (1897-1899) 123

<i>Маньковська Р. В.</i> Суспільнотворча роль освітянського краєзнавства (до 100-річчя від дня народження академіка П. Т. Тронька)	131
<i>Токарев А. Н.</i> К вопросу о термине «республиканцы» в современной историографии Поздней римской республики	140
<i>Черкаська Д. В.</i> Зауваги до оцінок діяльності Лазаря Славина у працях представників української діаспори 1950–1960-х років	147
<i>Чернявський Г. И., Чувпило А. А.</i> Профессор С. И. Сидельников – выдающийся историк-болгарист (к 100-летию со Дня рождения)	154
<i>Чувпило А. А., Чувпило Л. А.</i> Преподавание и изучение восточных языков в Харьковском университете (1805–1917 гг.)	161

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>Наумов С. О., Сідорчук В. П.</i> Обласні учнівські олімпіади з історії: деякі спостереження на матеріалах олімпіади 2013 р. та попередніх років	174
--	-----

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

<i>Наумов С. О.</i> Вживання в боротьбі: долі українських політичних емігрантів у Польщі міжвоєнної доби (нова книга про українську еміграцію) (рец. на кн.: Давидюк Р. П. З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині / Р. П. Давидюк. – Рівне, 2014. – 174 с.)	182
<i>Лукач Е. П.</i> Ценная книга для молодых ученых и студентов (рец. на кн.: «Центральная и Юго-Восточная Европа. Конец XX – начало XXI вв. Историко-политологический справочник. Под ред. доктора исторических наук, директора Института славяноведения и балканистики АН России К. В. Никифорова. – М.-СПб, Нестор-История, 2015. – 480 с. »)	188
<i>Греченко В. А.</i> Рец. на монографію: "Історія повсякденності робітників Харкова очима сучасного дослідника. (Рец. на кн.: Любавський, Роман. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років / Науковий редактор Л. Ю. Посохова / Передм. О. А. Коляструк; вступне слово Л.Ю. Посохової". - Х.Раритети України, 2016.-226 с. – (Структури повсякденності)).	190
<i>Куделко С. М.</i> Рец. на наукове видання: Олександрівська Церква Новоросійського університету: історія, персоналії, документи. — Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2015. — 360 с.).	192

MEMORIA

Марія Антонівна Литвиненко	195
----------------------------	-----

ПІДСУМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

<i>Любавський Р. Г., Єремєєв П. В.</i> Звіт про наукову роботу історичного факультету за 2015 р.	198
--	-----

Хроніка подій на історичному факультеті

	205
--	-----

<i>Публікації викладачів, співробітників та аспірантів історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна</i>	211
--	-----

<i>Список скорочень</i>	236
-------------------------	-----

<i>Список авторів</i>	237
-----------------------	-----

**Історія стародавнього світу
та середніх віків**

Проблема налоговой задолженности и особенности ее решения в Византии IV-XI вв.

К. Ю. Бардола

В статье рассматривается проблема налоговых недоимок в Византии IV-IX вв. Анализируются трудности, с которыми сталкивалось византийское правительство при попытках снизить объем налоговой задолженности. Сделан вывод, что проблема недоимок несколько теряет свою остроту лишь к XII в, с развитием системы прони.

Ключевые слова: Византийская империя, налоговая система, недоимки

Неимки присущи любому государству с развитой налоговой системой. Собственно, для государства наличие налоговых недоимок не является серьезной проблемой до тех пор, пока оно может ее контролировать. В Византийской империи фискальные долги были головной болью для императоров на протяжении многих веков, и они многократно, но безуспешно пытались от нее избавиться.

Известно, что становление устойчивой налоговой системы в Византии было обеспечено на рубеже III-IV вв. деятельностью двух императоров: Диоклетиана и Константина Великого. К этому же времени относятся и первые системные попытки остановить рост податной задолженности, которые на протяжении последующих веков сопровождалась проблемами схожего характера.

Проблема незаконного давления на налогоплательщиков.

Неудачи при осуществлении законных практик возврата налоговых задолженностей приводили к активизации незаконных. Наиболее болезненными для общества были способы «чрезмерного» давления чиновников на налогоплательщика. Все тот же император Константин в законе от 320 г. достаточно недвусмысленно заявил: «Тюрьмы для преступников. Налогоплательщик должен чувствовать себя в безопасности». Было запрещено под угрозой смертной казни применять к налогоплательщикам такие меры, как арест, пытка дыбой, битье свинцовыми плетями. [Cod. Theod. XI. VII. 3] Закон был повторен его сыном, императором Констанцием в 353 г, [Cod. Theod. XI. VII. 7] который незадолго до этого, в 345 г., постановил, что чиновник, осуществивший арест должника, будет вынужден выплатить всю сумму недоимки [Cod. Theod. XI. VII. 5]. Судя по всему, злоупотребления коллекторов были все же достаточно распространенными, и в 369 г. императоры Валентиниан, Валент и Грациан были вынуждены отправлять специальных чиновников с инспекцией методов налоговых сборщиков [Cod. Theod. I. XVI. 11]. Но видимо ситуация с своевременными выплатами налогов ухудшилась,

и уже через 7 лет был изменен подход к методам принуждения. Все те же императоры Валентиниан, Валент и Грациан запретили применять свинцовые плети, но теперь только к декурионам высшего ранга. Что касается остальных, выбор средств предоставлялся местным налоговым руководителям [Cod. Theod. IX. XXXV. 2pr]. А еще через пять лет императоры потребовали усиления давления на нерадивых налогоплательщиков [Cod. Theod. I. II. 8]. Впоследствии периоды «мирного» отношения к должникам сменялись всплесками довольно жестких мер со стороны византийского правительства. В качестве примеров последних можно упомянуть фискальную деятельность императоров Валента II в IV в., Василия II, а также Романа III Аргири в XI в. Но наиболее красочно в источниках описаны методы руководства налоговой службы во время правления императора Юстиниана II (685-695). Тюремное заключение и пытки активно применялись не только по отношению к простым людям, но и к политической элите византийского государства. Казначей Стефан Перс и руководитель налогового ведомства, монах Феодот, осмелились наказать розгами даже мать самого императора [1, с. 315-316]. Конечно, это был вопиющий случай, тем более для верхушки византийского налогового ведомства, чего нельзя сказать о чиновниках рангом ниже. Практика была непригляднее юридической теории, и чиновники частенько применяли «незаконные» методы воздействия. Не случайно, описывая особенности египтян, Аммиан Марцелин сообщает, что «у них стыдится тот, кто не может показать множество шрамов на теле за отказ платить подати...» [Ammian. XXII. XVI, 23]. Ситуация не изменилась к лучшему и в более поздний период. О возможности ареста и физического наказания за неуплату податной задолженности упоминал Кекавмен, не советуя брать на откуп сбор налогов [2, с. 213-214]. Тюремное заключение за недоимки, судя по всему, стало вполне частым явлением к X-XI вв. Иоанн Скилица писал, что император Роман III Аргир освободил из тюрем налоговых должников [3, р. 375].

Недоимки и практика налоговых апелляций.

Налогоплательщики имели немного законных способов противостоять бремени недоимок. Один из них применялся, как правило, представителями не самых бедных слоев общества. Речь идет о возможности судебных разбирательств вследствие податных апелляций, которые довольно активно использовались налогоплательщиками, особенно в IV-VI вв. Подданные Империи, используя достижения римской юридической системы, часто пытались задержать выплату недоимки при помощи судебных исков. Результатом таких действий были долговременные судебные тяжбы, которые либо способствовали отсрочке платежа, либо подвергали сомнению правомочность сделки на последующем залоговом аукционе. Столкнувшись с подобной проблемой, император Константин в 327 г. постановил, что все судебные тяжбы должны проходить по правилам и в отведенный срок [Cod. Theod. XI. XXX. 14]. В дальнейшем активную борьбу против подобного сутяжничества вел его сын император Констанций II (337—361). Законом от 340 г. он определил срок рассмотрения апелляций стандартными двадцатью днями и попытался разграничить настоящие апелляции от «мошеннических», что определялось судебным решением. Авторы отклоненных апелляций признавались преступниками и отправлялись в тюрьму [Cod. Theod. XI. XXX. 21]. Абсурдность такого подхода была очевидна, и

через два года Константин II решительно признал все апелляции по налоговым недоимкам незаконными и запретил судебным органам их принимать [Cod. Theod. XI. XXXVI. 6]. Такое решение натолкнулось на сопротивление со стороны многочисленных налогоплательщиков, которые теряли право оспаривать любое, даже самое несправедливое решение налоговых инспекторов. Вероятно, это постановление игнорировалось и самими юристами, которые, судя по всему, неплохо зарабатывали на этих тяжбах, и оно было продублировано в 342 г., 347 г., 353 г., 355 г. [Cod. Theod. XI. XXXVI. 6, 8-9,12]. Законом 354 г., принимающий подобную апелляцию наказывался штрафом в 30 фунтов серебра, а в 358 г. выплата увеличилась уже до 30 фунтов золота [Cod. Theod. XI. XXXVI. 10, 13]. В конце концов, в 359 г. процесс подачи апелляций вновь был разрешен и ограничен стандартными двадцатью днями [Cod. Theod. XI. XXX. 28]. В дальнейшем императорские юристы ввели весьма субъективный термин «очевидные долги», запрещая апелляции «очевидных должников» и штрафуя на 50 фунтов серебра непосредственно подателей подобных жалоб [Cod. Theod. XI. XXXVI. 9, 18-19, 21, 27, 30].

Как мы видим, византийское правительство имело представление о том, что использовать возможности римского права в свою пользу пытались не только добросовестные налогоплательщики, однако бороться с этим, не изменяя основ римской юриспруденции, было весьма затруднительно. Ситуация несколько изменилась после судебной реформы василевса Льва III. Судебный аппарат, перейдя полностью на государственное жалование, теперь в большей мере отстаивал интересы работодателя в лице имперской власти, и в меньшей – налогоплательщика [4, с.41-42; 5]. Кекавмен, хоть и признавал право налогоплательщиков подавать в суд на налоговых сборщиков, но тут же замечал, что судебные сборы были обычно выше суммы долга [3. С. 301]. Отчетности для налогоплательщика подобных разбирательств свидетельствует и Михали Пселл [6, с.26].

Проблема штрафов и залогов.

Наиболее часто применяемыми способами официального давления на недоимщиков были различные штрафы и практика налоговых залогов. Императоры Грациан, Валентиниан и Феодосий, постановляли, что все законы, допускающие задержки налоговых выплат, должны быть отменены. При задержке в течение года налогоплательщику следовало уплатить двойную сумму платежа, а при двухлетней задержке сумма увеличивалась в 4 раза [Cod. Theod. XI. I. 18]. Штрафы были столь разрушительными, что это признавали сами авторы этого закона и впоследствии императорам Аркадию и Гонорию 13 ноября 400 г. пришлось уточнить, что четырехкратные штрафы взимались с «состоятельных» людей, пеня с неимущих налогоплательщиков сократилась до 50 % [Cod. Theod. XI. XI. 27].

Несомненно, в Византии, где основное население проживало в сельской местности и занималось сельскохозяйственным трудом, штрафы в денежном выражении не могли быть основным средством борьбы с недоимками. Императорское правительство использовало другой, более действенный способ давления на задолжников фиска – налоговые залого, согласно которым налогоплательщик отвечал своим имуществом на сумму недоимок. Собственно,

судя по задумке императора Константина Великого, это было основное орудие борьбы с задержками или невыплатой налоговых платежей. Однако уже при его жизни наметились проблемы при осуществлении подобной практики. Во-первых, чиновники в качестве залога часто забирали движимое имущество в виде рабов или быков, что снижало производительную деятельность налогоплательщика и, следовательно, по мнению самого императора отодвигало срок отдачи долга. Правда, если в 315 г. подобная практика каралась смертной казнью [Cod. Theod. II. XXX. 1], то уже в 323 г. Константин смотрел на нее сквозь пальцы, разрешая продажу рабов после двухмесячного предупредительного срока [Cod. Theod. XI. IX. 1].

Основная же проблема налоговых залогов заключалась в их низкой эффективности. Обычные люди опасались покупать движимое или недвижимое имущество недоимщиков, так как не были уверены в надежности торговой сделки. Константин Великий был вынужден специально оговаривать в своих законах, что подобные покупки являются вполне законными при исполнении всех необходимых формальностей и имущество не подлежит возврату [Cod. Theod. XI. IX. 1]. Но видимо покупателей, которые помимо прочего не знали всех формальностей процедуры, настораживал сам факт признания этой собственности банкротом. В результате проблема ликвидности залогового имущества переключалась из четвертого века в пятый. Постоянное дублирование законов в 337 г., 367 г., 369 г., 370 г. и 392 г., декларирующих несомненную «вечную» собственность имущества, купленного на залоговом аукционе, говорит о том, что особого спроса на подобное имущество не было [Cod. Theod. XI. IX. 2; X. XVI.1; X. XVII. 1-3]. К тому же, подобные аукционы чиновники стали использовать в корыстных целях, и, как свидетельствует закон 392 г., налоговый пристав, продавая владение по заниженной цене, мог получить в результате коррупционных действий больше, чем должник от продажи своего имущества [Cod. Theod. X. XVII. 3]. Как мы видим, проблемы продажи залогового имущества и фискальных апелляций усугублялись действиями недобросовестных представителей налоговых и судебных ведомств. Законы кодексов Феодосия и Юстиниана часто упоминали факт сговора между налогоплательщиками и представителями власти и устанавливали за это довольно жесткие наказания.

Недостаточная эффективность аппарата налоговых чиновников и стремление хоть как-то решить проблему налоговых недоимок приводили к тому, что государство искало посредников, как правило в виде определенных социальных групп, которым вменялась часть налоговой ответственности. Наиболее эффективной в этом плане оставалась община, в пользу которой, как правило, отписывалась залоговая земля. Согласно Земледельческому закону и более поздним юридическим документам уплата налоговой задолженности за покинутую землю могла способствовать переходу права собственности на нее [7, § 18-19; 8.]. Это была попытка правительства не потерять фискальный доход и остановить процесс запустения земель, в условиях которого аукционы залоговой недвижимости в большинстве своем теряли прежнее значение. Несмотря на то, что факты продажи залоговой земли продолжали встречаться в источниках X-XI вв [Prochiron, XI, 2-3; 9, № 7; Peira, XXXVI 3], проблема налоговой задолженности постепенно слилась с проблемой заброшенных

земель и практикой периодического дополнительного обложения. Что же касается городского населения, то суммы недоимок даже в поздний период могли достигать значительных размеров. Например, василевс Роман I Лакапин (920-944) погасил, по словам Продолжателя Феофана, государственных и частных долгов жителей столицы на сумму 15 кентинариев [10, с.177].

Особенности процесса списания недоимок

Не найдя эффективных способов взимания налоговых недоимок, императоры были вынуждены обратиться к практике их списания. На первый взгляд это было весьма разумное мероприятие, так как с одной стороны оно разгружало работу фискального аппарата, с другой - улучшало имидж императорской власти. Не случайно прощение долгов, как правило, практиковалось при вступлении на трон. Так поступали императоры Юстин II, Тиберий, Роман I Лакапин, Роман III Аргир и др. Конечно не следует забывать, что, несмотря на пропагандистскую кампанию со стороны императоров, списание недоимок было скорее методом финансового оздоровления, нежели актом милосердия. Налогоплательщикам прощались чаще всего «древние» задолженности, собрать которые уже не было никакой возможности.

Первым, кто стал применять сбалансированную политику списания долгов, был император Юлиан (361-363), в период управления Галлией еще в качестве цезаря. Он снизил основную поземельную подать почти в 3 раза, при этом упразднив практику предоставления отдельных льгот, таким образом, как пишет Аммиан, не позволяя «образовываться недоимкам» [Ammian. XVI. 5]. Тот же автор описывает связь между послаблениями в процессе сбора недоимок и эффективным сбором текущих налогов в провинции Второй Белгики [Ammian. XVII. 3]. Мы не знаем точно, действительно ли существовала подобная зависимость, но будучи уже императором, Юлиан повсеместно использовал практику списания недоимок, «накопившихся с давнего времени» [Ammian. XXV. 4].

Наиболее активно подобную методику стал осуществлять император Гонорий с начала V века. В 401 г. он объявил прощение на старые податные долги до границ текущего 15-летнего налогового периода, предполагая эффективность сбора недоимок только в течении текущего индикта [Cod. Theod. XI. XXVIII. 3]. Однако очевидно, что эта практика была не вполне эффективной, так как в дальнейшем тот же император несколько раз повторял списание задолженности, оставляя законными долги лишь за пятилетний период. Таким же сроком ограничивал взимание недоимок император Феодосий в 433 г. [Cod. Theod. XI. XXVIII. 14]. Императору Валентиниану III пришлось прощать налоговую задолженность, оставляя нетронутыми лишь последних два года. Причем если в 438 г. такое прощение приурочивалось к свадебным празднествам императора, в 450 г. для него не понадобилось серьезного информационного повода [11. Nov. I; III]. Ситуация с недоимками обострилась настолько, что император Майориан в 458 г. уменьшил срок взимаемых недоимок до одного года. [12. Nov.II].

Очевидно, что списание недоимок в таком формате не способствовало решению проблемы налоговой задолженности, а лишь усугубляло ее. Налогоплательщики воспринимали прощение как нечто обязательное, и императоры становились заложниками своей собственной пропаганды. Не

случайно долгое «юридическое молчание» по поводу прощения недоимок со стороны императора Юстиниана рассматривалось Прокопием как нечто исключительное [13, XXIII], хотя этот император также прибегал к практике списания задолженности как в начале, так и в конце своего правления [Just. Nov.147].

Проблема обострялась многочисленными нарушениями в процессе кассирования недоимок. Одни чиновники, пользуясь несовершенством изданных законов продолжали собирать и присваивать часть уже прощенных недоимок [Cod. Theod. XI. XXVIII. 11; Cod. Theod. XI. XXVIII. 14]. Другие - первыми получали информацию о приготовлениях к списанию и брали на себя государственные долги за отступные или переводили их в частную задолженность [Cod. Theod. XI. XXVIII. 10]. Императоры всячески стремились избежать подобных злоупотреблений. Осуществление подобного налогового послабления довольно тщательно готовилось, уничтожались все возможные долговые списки, проводились инспекции, вводились жесткие наказания. Иногда императоры шли на хитрость, собирая списки налогоплательщиков в одном месте в тайне от налоговых чиновников, и лишь после их уничтожения объявлялась налоговая амнистия. Так императором Анастасием I был упразднен хрисаргир и недоимки по нему [14, с. 246-249].

В результате практика прощения недоимок не только не смогла решить фискальные проблемы византийского бюджета, но и в конце концов не давала гарантий доброжелательного отношения налогоплательщиков. Так, например, Роман III Аргир, несмотря на факты отмены им аллиленгия и выплаты всех государственных и частных долгов [3, р.375], вошел в историю как император, который взимал с «детей долги их давно забытых отцов» [6, с.26].

На протяжении IV-XI вв. рост налоговой задолженности оставался нерешенной задачей для византийского правительства, хотя надо признать, что острота проблемы несколько снизилась во второй половине этого периода за счет применения принципов коллективной налоговой ответственности земледельцев. Все попытки властей окончательно решить этот вопрос наталкивались на упорное сопротивление со стороны крестьян и ремесленников, которые терпели пытки, теряли свободу и покидали свои земли, но при этом ждали, нередко вполне обоснованно, очередной налоговой индальгенции со стороны правящего или будущего императора. Это сыграло не последнюю роль в распространении практики отказа византийской власти в XII в. от прямого контроля над налогоплательщиками и их землями в пользу византийских «феодалов» – пронариаров, которые справлялись с проблемой недоимок гораздо более успешно.

Примечания

1. *Летопись* Византийца Феофана / пер. с греч. В. И. Оболенского. – Рязань, 2005. – 607 с.
2. *Кекавмен*. Советы и рассказы. – СПб.2003. – 720 с.
3. *John Skylitzes: A Synopsis of Byzantine History, 811–1057* / trans. Wortley J. – Cambridge, 2010. – 490 p.
4. *Эклога*: Византийский законодательный свод VIII века / пер. Липшиц Е. Э. – М., 1965. – 220 с.

5. Липшиц Е. Э. О социальной сущности судебной реформы в Византии VIII в. / Е. Э. Липшиц // Византийские очерки. – М., 1961. – С. 121-136.
6. Михаил Пселл. Хронография. Краткая история / пер. Я. Н. Любарский. – М., 1978. – 320 с.
7. Византийский Земледельческий закон / пер. Е. Э. Липшиц. – Л.: Наука, 1984. – 279 с.
8. Сюзюмов М.Я. О характере и сущности византийской общины по земледельческому закону / М. Я. Сюзюмов // Византийский временник. –1956. – Т. 10. – С. 27-47.
9. *Códice diplomático* Barese – Bari, 1900. – Т. 4. – 132 p.
10. *Продолжатель Феофана*. Жизнеописание византийских царей / Изд. подг. Я. Н. Любарский. – СПб.: Наука, 1992. – 354 с.
11. *Valentinian III. Novellae // Codex Theodosianus*. P.Meyer. – Berlin, 1905. – Vol.2.
12. *Majorian. Novellae // Codex Theodosianus*. Vol.II, P.Meyer. – Berlin, 1905. – Vol.2.
13. Прокопий Кесарийский. Тайная история / пер. А. А. Чекаловой. – СПб, 2001. – 538 с.
14. *Евагриий Схоластик*. Церковная история / пер. И. В. Кривушина. – СПб., 2006. – 670 с.

Бардола К. Ю. Проблема податкової заборгованості та особливості її розв'язання у Візантії IV-XI ст.

У статті розглянуто проблему податкових недоїмок у Візантії IV- IX ст. Автором був зроблений аналіз труднощів, з якими стикався візантійський уряд при спробах знизити обсяг податкової заборгованості. Зроблено висновок, що проблема недоїмок частково вирішується лише до XII ст, з розвитком системи феодалних імунітетів

Ключові слова: Візантійська імперія, податкова система, недоїмки

Bardola K. Yu. The problem of tax debts and specifics of solutions for it in Byzantium IV-XI centuries.

The article spotlights the problem of tax debts in the Byzantium IV-IX centuries. The author was analyzed the difficulties has ever faced the Byzantine government in attempting to reduce the amount of tax payable. It is concluded that the problem of arrears is solved only partially to the XII century, with the development of the feudal system of immunities

Keywords: Byzantium, taxes, arrear

УДК 930:255.2–562(477.7+497.21)

Агонистические празднества в античных городах Северного и Западного Причерноморья: история изучения проблемы и ее современное состояние

О. А. Ручинская

Статья посвящена истории изучения одного из наиболее интересных феноменов античной цивилизации – агонистических празднеств, которые получили распространение в удаленных от основных эллинистических центров регионах, в Северном и Западном Причерноморье. В современных исследованиях особо подчеркивается значение культовых празднеств и состязаний как фундаментальной основы греческой культуры, что способствовало длительному сохранению в рассматриваемых областях греческих культурных традиций и отражало этническое единство всего эллинистического мира, несмотря на иноплеменное влияние и варварское окружение.

Ключевые слова: агонистические празднества, агоны, Северное и Западное Причерноморье, историография.

Данная проблема, по совету проф. В. И. Кадеева, стала предметом моего исследования более 20-ти лет назад. За истекшее время она осталась по-прежнему актуальной, многоплановой и вызывает большой интерес у исследователей. Изучение агонистических празднеств, получивших распространение в античных городах Северного и Западного Причерноморья, представляет собой сложную задачу. Это вызвано состоянием источниковой базы, которую можно охарактеризовать, как фрагментарную. Возможно, именно этим объясняется отсутствие до настоящего момента полноценной монографии, охватывающей весь комплекс проблем, связанных с религиозными празднествами и, проводившимися на них играми, в античном Северном и Западном Причерноморье как едином регионе.

Отмечу, что географические рамки исследования охватывают регион Северного Причерноморья – с городами Боспорского царства, Ольвией, Херсонесом, Тирой, и Западного Понта, основное внимание в котором уделяется таким полисам, как – Одессос, Томы, Истрия, Каллатис, Дионисополь, то есть, так называемому, пентаполису [3, с. 104-105; 68, р. 127]. Однако принятое в научной литературе традиционное подразделение на Северное и Западное Причерноморье носит достаточно условный характер, в котором учитываются современные государственные границы, а не действительное районирование припонтной области в античное время, что было отмечено еще Д. Б. Шеловым [52, с. 219]. Между тем, довольно близкие условия возникновения древнегреческих городов на северном и западном берегу Понта Евксинского, тесные экономические, политические и культурные взаимоотношения на

протяжении всей античной эпохи, позволяют рассматривать данные районы в общем контексте, как единую культурно-историческую общность.

В историографическом аспекте проблема впервые начала исследоваться в конце XIX – начале XX вв. В. В. Латышев первым подробно рассмотрел особенности почитания культа Ахилла в Ольвийском полисе и, устраивавшиеся там гимнастические и гиппические состязания [23, с. 54-56]. Он же ввел в научный оборот фрагмент гимна в честь бога Гермеса и отметил важную роль данного культа в религиозной жизни античного Херсонеса [24, с. 311-313]. Серьезные исследования в области античной эпиграфики, которые проводились в конце XIX – начале XX вв. и, которые привели к изданию В. В. Латышевым «Корпуса греческих и римских надписей Северного Причерноморья» (IOSPE), создали серьезную базу для исследования агонистических празднеств в данном регионе [72]. Определенным этапом на пути выявления агонистических празднеств Северного Причерноморья стали труды И. И. Толстого. Он исследовал распространение государственного культа Аполлона в ионийских полисах Северного Причерноморья, отметил взаимосвязь в сакральных ритуалах Милета и его причерноморских колоний [49, с. 3-16]. И. И. Толстой также исследовал происхождение, эволюцию и особенности почитания одного из важнейших культов Ольвии – Ахилла и главного божества Херсонесского государства – Девы, охарактеризовал сопровождавшие их празднества [50]. Специальное внимание агонам в масштабах всего региона Северного Причерноморья впервые уделил Э. Миннз в исследовании «Скифы и греки», однако это было лишь краткое упоминание, проводившихся в Ольвии, Херсонесе, городах Боспора состязаний [74].

В целом, работы конца XIX – начала XX века заложили основы изучения агонистических празднеств в Северном Причерноморье. Однако основные вопросы в них были лишь намечены, либо освещены частично. В дальнейшем, проведение систематических раскопок и постоянное пополнение источниковой базы, позволили обратиться к данному вопросу более основательно.

Продолжая традицию, начатую В. В. Латышевым в 1939 г. Б. Н. Граков издает небольшой корпус греческих надписей Балканского полуострова и Малой Азии, связанных с историей Скифии [13, с. 231-315]. Надписи были переведены им на русский язык, что значительно облегчило исследователям работу с ними и позволило выявить взаимосвязь агонистических празднеств Северного Причерноморья с Малоазийскими и Балканскими играми, и участие в общегреческих агонах эллинов, проживавших в Северном Причерноморье. В 1940 г. вышел небольшой труд С.А. Семенова-Зусера "Физическая культура и зрелища в древнегреческих колониях Северного Причерноморья", практически полностью посвященный причерноморским агонам. В работе были приведены доказательства существования гимнасиев в Ольвии, Херсонесе, Пантикапее, Танаисе, Фанагории, Горгиппии, были определены должностные функции и общественный статус гимнасиархов (руководителей гимнасиев) и педотрибов (учителей в гимнасии). С. А. Семенов-Зусер выделил виды состязаний, социальный состав участников, отношение к победителям. Основное внимание в работе было уделено гимнастическим состязаниям, но приводились свидетельства и о мусических агонах: состязаниях в игре на музыкальных

инструментах (кифаре, лире, флейте), состязаниях глашатаев, трубачей, поэтов, театральных представлениях. Это была первая попытка систематизации сведений о гимнастических и мусических агонах в Северном Причерноморье. Хотя следует подчеркнуть, что отдельные положения работы не всегда были подкреплены достоверными свидетельствами и недостаточно обоснованы. В частности, тезис о значительном скифском влиянии на агоны, проводившиеся в античных городах Северного Причерноморья [42, с. 27], что было опровергнуто последующими исследованиями.

В 40-60 гг. наблюдается определенная тенденциозность в рассмотрении вопросов культурного развития Северного Причерноморья и культивирование мнения об определяющем влиянии культуры местных причерноморских племен на культуру греческих полисов. Во многом начало этой тенденции положил известный исследователь античного театра проф. Б. В. Варнеке, который, отмечая отсутствие греческих театров в Северном Причерноморье, отрицал распространение здесь греческих культурных традиций и театральных агонов. По его мнению, греки жили в полисах Северного Причерноморья в юртах на скифский лад, что не могло свидетельствовать о распространении здесь классической эллинской культуры и, тем более, о существовании здесь театров [10, с. 28-29; 9]. В дальнейшем тенденция, связанная с превалирующим значением варварских элементов над греческими в культуре городов Северного Причерноморья продолжилась во многих исследованиях. Так, в статьях Н. В. Пятышевой переоценивалось влияние таврских и скифских элементов в формировании

Херсонесских культов Девы и Геракла [26, с.175-182; 27, с.216-224; 28, с.197-204]. Теории таврского происхождения богини Девы придерживался и Г. Д. Белов [1]. На слияние мифологических представлений северопонтийских греков с некоторыми местными сказаниями и культами, ставшими затем общеэллиническим достоянием, указывал В. Д. Блаватский [5, с.13-28; 6, с.25-35]. В частности, он предполагал, что Ахилл Понтарх, входивший в число ольвийских государственных культов, ранее был местным варварским божеством. На этом основании отрицалось традиционное почитание данных культов агонистическими празднествами. Значительное влияние местного населения на религиозную жизнь, культуру и внутреннее устройство городов Боспора отмечал В.Ф. Гайдукевич [11;12, с.162-187]. В то время как И.Т. Кругликова приходит к выводу, что в наиболее крупных боспорских городах вплоть до III в.н.э. продолжают сохраняться древние традиции античной городской культуры [18, с. 69-83; 19, с.150-155].

Впоследствии, против точки зрения о значительном варварском влиянии на культуру и религиозную жизнь полисов Северного Причерноморья были выдвинуты серьезные возражения в работах В. Ф. Мещерякова [25, с.104-119], А. С. Русяевой [29, с.174-185; 32; 33], С. Ю. Сапрыкина [40, с. 38-52], доказаны греческие основы упомянутых ранее культов и система их почитания.

Открытие в 1954 г. Херсонесского театра [14, С. 94-102] и публикация херсонесских агонистических каталогов [46; 47] способствовали появлению ряда работ, в которых по-новому рассматривались основные вопросы причерноморской агонистики. Значительный интерес, в этой связи,

представляют исследования Э. И. Соломоник [48, с.172-176; 45, с. 69-79]. В них четко выделяется программа проводившихся в Херсонесе гимнастических и мусических состязаний, анализируются виды состязаний и время их проведения. Специальное исследование, посвященное Ольвийским агонистическим празднествам в честь Ахилла провел М. М. Кубланов [21, с. 222-231; 20, с. 562-572], в частности он рассмотрел уникальные в своем роде гиппические (конные) состязания на Ахилловом дроме (т.е. на Тендровской косе) близ Ольвии. Физическое воспитание в Херсонесе по традиционным греческим канонам стало объектом исследования Л. Г. Колесниковой, что позволило уточнить многие аспекты проведения гимнастических агонов [17]. Уникальное исследование провел Э. О. Берзин [2, с.111-127]. Проанализировав исследованный В. В. Латышевым [24, с. 244-254], а затем М. М. Кублановым [22, с. 143-153], агонистический каталог из Горгиппии, он уточнил время учреждения состязаний, их виды и характер, обосновал одновременность начала проведения отдельных видов агонов и одновременность окончания их проведения. Им было выявлено участие в горгиппийских агонах династий боспорских атлетов и доказано существование в Северном Причерноморье праздника Гермей, сопровождавшегося состязаниями эфебов [2, с. 111-112].

Т. В. Блаватская в работе, посвященной исследованию социально-политического развития западнопонтских городов (1952), уделила внимание их внутреннему устройству и, в частности, «религиозным празднествам и явлениям культурной жизни», она отметила наличие зданий палестры, гимнасия, Мусейона в Истрии, указала на проводившиеся там гимнастический и мусические агоны [3, с.215, 233]. В работе указывается на существование эфебий в Каллатисе, Одессосе и проведение ежегодных празднеств в честь Герсмеса, сопровождавшихся агонами [3, с. 233]. На основании приведенных данных подчеркивается, что жизнь в западнопонтских городах была построена по общеэллинским образцам [3, С.232-233]. Таким образом, данное исследование послужило отправной точкой для появления работ, связанных с всесторонним исследованием греческих городов Западного Причерноморья.

Необходимо отметить, что болгарские и румынские исследователи начали особенно активно исследовать данную проблематику в 20-30-е гг. В 1939 г. Р. Вулпе публикует монографию, посвященную исследованию Добруджи в античный период, описывая древнегреческие памятники, в том числе истрийскую палестру [81, табл. IX]. В 1947 г. выходит монография Хр. М. Данова "Западният бряг на Черно море в древността", в которой особое внимание было уделено культурной жизни полисов, отмечены наиболее значимые культовые празднества, отдельные религиозные союзы, занимавшиеся их организацией [60]. Предметом детального исследования Я. Тодорова стали религия и культы римской провинции Нижняя Мезия, в том числе и западнопонтских городов [65; 66]. Особое внимание исследователь уделит изменениям в религиозной жизни в римский период, проанализировав деятельность коллегий императорского культа в Западном Причерноморье. Автор сформулировал тезис о совмещении верховной жреческой должности в культе императора с должностью понтарха западнопонтского койнона и организацией им религиозных празднеств, поддержанный многими исследователями, в том

числе Г. Михайловым [64, с. 25-30]. В 1970 г. Г. Михайлов издает первый том корпуса греческих надписей, найденных на территории Болгарии, что дало колоссальный материал для исследования агонистических празднеств, получивших распространение в западнопонтских городах [73].

В ряде румынских исследований поднимаются вопросы существования различных ассоциаций в западнопонтских городах. Наиболее детально изучены возрастные союзы и вакхические фиасы, которые принимали участие в организации религиозных празднеств и агонов. Й. Стоян, на основе эпиграфического материала, исследовал внутреннее устройство города Томы, отмечая существование демократических институтов, соблюдение религиозных обрядов и проведение агонистических празднеств на протяжении всего античного периода [79]. Объектом специального исследования В.Пырвана стал Каллатис. Исследователь, ориентируясь на свидетельства римского времени, упоминающие добровольную агонотию (систему организации празднеств и агонов), подчеркивает традицию проведения в Западном Причерноморье религиозных празднеств, сопровождавшихся состязаниями и в первые века н.э. [75, р. 62]. Характеристику организаций эфебов и юношей в Истрии и Каллатисе дает Д. М. Пиппиди [76, р.391; 77, р.151-158]. Он отмечает тесную связь коллегий с сакральной жизнью городов, их участие в общественных празднествах, агонах. Анализируя надписи вакхических фиасов, исследователь делает вывод о широком распространении культа Диониса и связанных с почитанием данного культа мусических агонов в Западнопонтских городах.

В статьях румынского исследователя Е. Попеску [78], болгарских ученых Т. Герасимова [58, с. 289-304], В. Велкова [56, с. 216; 57, с. 23-30], М. Мирчева [63, с. 225-232], А. Минчева [62, с. 45-48; 61, с.85-94] рассматриваются различные аспекты религиозной жизни западнопонтских городов, в том числе, отмечается существование агонов, отражаются проявления римского влияния на культуру и религию полисов. Последняя проблема активно поднимается в исследованиях Л. Ф. Вагалинского, который рассматривает процесс сохранения греческой традиции проведения гимнастических агонов в Западнопонтском регионе, наряду с устройством там в римский период гладиаторских боев [54, с. 6-18; 55, с. 45]. Он отмечает, что должности агонифетов, гимнасиархов существовали во фракийских землях с III в. до н.э. по III в. н.э., а организации эфебов фактически представляли собой атлетические клубы, посещавшиеся сыновьями богатых граждан полисов всего Черноморского побережья [55]. Исследования религиозных представлений населения античных городов Западного Понта представлены в работах Д. Теодореску [80, р.481-501], М. Беловой [53, с. 141-177], А. Фола [67; 68; 69; 70], З. Гочевой [59, с.47-67; 71, р.121-127]. З. Гочева внесла особый вклад в исследование религиозной жизни в западнопонтских городах, отдельных культов, в том числе и тех, которые сопровождалась агонистическими празднествами на протяжении всего периода существования полисов. Однако подчеркнем, что организация, проведение агонистических празднеств и состязаний в масштабах всего западнопонтского региона пока не получили должного освещения в работах болгарских и румынских исследователей.

Говоря о современном состоянии изученности проблемы в отечественной науке, необходимо начать с исследований В. И. Кадеева. В его работах была прослежена связь между религиозными празднествами и календарем Херсонеса [15, с.31-38], проанализированы отдельные виды херсонесских агоний, учтена роль гимнасиархов и педотрибов, как должностных лиц, занимавшихся подготовкой атлетов и организацией состязаний [16, с. 175-186]. А. С. Русяева подготовила раздел коллективной монографии, посвященный религиозным празднествам и мистериям, проводившимся в Ольвии [31, с. 555-570]. Особое внимание было уделено праздникам в честь Ахилла, Гермеса и Геракла, сопровождавшимся гимнастическими и гиппическими агониями, выделен праздник в честь Аполлона Иетроса, связанный с мусическими состязаниями, и празднование Дионисий, проводившееся в Ольвийском театре [31, с. 555-558, 561].

Более детально, по сравнению с предшествующей историографией исследовала агонистические празднества, проводившиеся в городах Северного и Западного Причерноморья, О. А. Ручинская¹. Ею были охарактеризованы виды состязаний, внесены коррективы в определение их значения, выделены культы, сопровождавшиеся агониями [34, с.56-67; 35, с.5-11; 38, с.73-86; 39]. Особое внимание уделено гимнасиархии, хорегии, агонотесии, выполнявшимся как в виде магистратуры, так и в качестве литургии, определено значение агонистики в греческих гражданских коллективах Северного и Западного Причерноморья [36, с.94-100; 37, с.172-189; 39].

В 2004 г. выходит статья М. В. Скржинской, посвященная древнегреческим праздникам и состязаниям в Северном Причерноморье [44, с.32-39], а затем в 2009 г. и соответствующая монография [43]. Фактически пересказывая выводы своих предшественников А. С. Русяевой, В. И. Кадеева, О. А. Ручинской, но не беря во внимание имеющуюся историографию вопроса, исследовательница представляет свои работы как первый опыт подобных исследований [43, с. 6]. В публикациях М. В. Скржинской встречаются неточности в характеристике празднеств и отдельных видов состязаний. Приведем лишь один пример, называя уникальный херсонесский агон анкиломахию, автор определяет его как состязание в метании шара или дротика из петли [44, с.36; 43, с. 256]. Трактовка данного термина вызвала целую дискуссию (Э. Миннз говорил о борьбе типа джиу-джитсу [74, р.547], В. В. Латышев – о метании мяча с помощью ремешка [72, коммент. на С. 400], В. Д. Блаватский писал о бросании аркана [4, с. 126]) и именно В. И. Кадеев предложил характеризовать данный вид состязаний исходя из перевода термина *ἀγκύλη* не только как «ременная петля», но и как «дротик с петлей», т.е. состязание по метанию дротиков, коротких копий [16, с. 180]. Таким образом, М. В. Скржинская, не разъясняя специфику термина *ἀγκυλομαχία* и не ссылаясь на положения предшественников, приводит «собственную» характеристику термина. Сомнительным выглядит и объяснение исследовательницей введения на Ахиллеях состязаний по стрельбе из лука, что во многом опирается на несколько устаревшие представления С. А. Семенова-

¹ Кандидатская диссертация О. А. Ручинской «Общественная жизнь в античных городах Северного и Западного Причерноморья (социально-культурный аспект)» (Харьков, 1996) с разделом «Агонистические празднества» не опубликована [39, С. 13].

Зусера относительно скифского влияния на празднества в честь Ахилла [42, с. 27; ср. 43, С. 253].

Отметим, что в 2000-е гг. вновь поднимается проблема скифского влияния на систему почитания эллинских культов в Северном Причерноморье и устраивавшиеся в их честь состязания. И. Ю. Шауб видит принципиальные различия между религиозной жизнью северопричерноморских городов и их метрополий (прежде всего Милета), в чем предполагает существенное влияние варварской среды на культы греков-колонистов [51, с. 415]. В системе культового почитания отдельных богов, например, Диониса, И. Ю. Шауб склонен видеть продолжение или воскрешение, в частности, в ольвийских культовых предметах древней северопричерноморской традиции, восходящей еще к эпохе Трипольской культуры [51, с. 205-206, прим. 30]. В то же время в целом ряде работ отстаиваются позиции греческих пантеонов Северного Причерноморья и сопровождавших их религиозных обрядов, в том числе и состязаний [41; 7; 8].

Следует подчеркнуть, что агонистические празднества являлись проявлением типично греческой культуры. Состязания считались одним из видов обрядов, сопровождавших почитание богов эллинского пантеона. Соблюдение традиций и канонов греческой агонистической системы, в свою очередь подтверждает греческий характер культов в пантеонах Северного и Западного Причерноморья. Более глубокое изучение агонистических празднеств поможет верифицировать наличие и степень влияния скифских и фракийских элементов в культовых системах греческих городов очерченного региона. Таким образом, намеченный круг вопросов отражает необходимость обобщающего исследования празднеств и агоний Северного и Западного Причерноморья, что позволит в целом охарактеризовать античное периферийное общество в Причерноморье.

Примечания

1. Белов Г. Д. Херсонес Таврический / Г. Д. Белов. – Л., 1948. – 147 с.
2. Берзин Э. О. Горгиппийский агонистический каталог / Э. О. Берзин // СА. – 1961. – №1. – С. 111-128.
3. Блаватская Т. В. Западнопонтийские города в VIII–I вв. до н.э. / Т. В. Блаватская. – М., 1952. – 263 с.
4. Блаватский В. Д. Античная археология Северного Причерноморья / В. Д. Блаватский. – М., 1961. – 230 с.
5. Блаватский В. Д. Воздействие античной культуры на страны Северного Причерноморья (в VII–V вв. до н.э.) / В. Д. Блаватский // СА. – 1964. – № 2. – С.13-28.
6. Блаватский В. Д. Воздействие античной культуры на страны Северного Причерноморья (в IV в. до н.э. - III в.н.э.) / В. Д. Блаватский // СА. – 1964. – № 4. – С.25-35.
7. Бондаренко М. Е. Пантеон античной Тире / М. Е. Бондаренко. – М., 2005. – 68 с.
8. Бондаренко М. Е. Пантеон Херсонеса Таврического / М. Е. Бондаренко. – М., 2003. – 170 с.
9. Варнеке Б. В. История античного театра / Б. В. Варнеке. – М., 1940. – 312 с.

10. Варнеке Б. В. Театр в греческих колониях северного побережья Черного моря / Б. В. Варнеке // ИТОИАЭ. – Симферополь, 1927. – Вып.1(58). – С.28-29.
11. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство / В. Ф. Гайдукевич. – М.; Л., 1948. – 620 с.
12. Гайдукевич В. Ф., Капошина С. И. К вопросу о местных элементах в культуре античных городов Северного Причерноморья / В. Ф. Гайдукевич, С. И. Капошина // СА. – 1951. – Т.15. – С.162-187.
13. Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии / Б. Н. Граков // ВДИ. – 1939. – №3. – С. 231-315.
14. Домбровский О.И. Розкопки античного театру в Херсонесі / О. И. Домбровский // Археологія. – 1957. – Т. 10. – С. 94-102.
15. Кадеев В. И. О календаре Херсонеса Таврического / В. И. Кадеев // Вестник Харьковского университета. – 1994. – №385: История. – Вып. 28. – С. 31-38.
16. Кадеев В. И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I–III вв. н.э.) / В. И. Кадеев. – Харьков, 1996. – 208 с.
17. Колесникова Л. Г. Спорт в античном Херсонесе / Л. Г. Колесникова. – М.; Л., 1964. – 26 с.
18. Кругликова И. Т. Города Боспора в III в.н.э. / И. Т. Кругликова // Античный город. – М., 1963. – С.69-83.
19. Кругликова И. Т. Культура Боспора в позднеантичный период / И. Т. Кругликова // Античное общество. – М., 1967. – С.150-155.
20. Кубланов М.М. Из истории культуры Северного Причерноморья / М. М. Кубланов // Древний мир. – М., 1962. – С. 562-572.
21. Кубланов М. М. Легенда о ристалище Ахилла и ольвийские агонистические празднества / М. М. Кубланов // ЕМИРА. – М.; Л., 1957. – Т. 1. – С. 222-231.
22. Кубланов М. М. О местной историографии на Боспоре / М. М. Кубланов // ВДИ. – 1954. – №4. – С. 143-153.
23. Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии / В. В. Латышев. – СПб., 1887. – 317 с.
24. Латышев В. В. Новый гимн в честь Гермеса / В. В. Латышев // ПОНТИКА. – СПб., 1909. – С. 311-313.
25. Мещеряков В. Ф. О культе богини Девы в Херсонесе Таврическом / В. Ф. Мещеряков // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма. – Л., 1979. – С.104-119.
26. Пятышева Н. В. Античное влияние на культовую скульптуру Причерноморья / Н. В. Пятышева // ВДИ. – 1946. – № 3. – С.175-182.
27. Пятышева Н. В. Культ греко-тавро-скифского божества в Херсонесе / Н. В. Пятышева // ВДИ. – 1947. – № 3. – С.216-224.
28. Пятышева Н. В. О культе Геракла в Херсонесе / Н. В. Пятышева // ВДИ. – 1948. – № 2. – С.197-204.
29. Русяева А. С. Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье / Русяева А. С. // Скифский мир. – К., 1975. – С.174-185.
30. Русяева А. С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени / А. С. Русяева. – К., 1979. – 172 с.
31. Русяева А. С. Религиозные празднества / А. С. Русяева // Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. – Киев, 1999. – С. 555-570.
32. Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии / А. С. Русяева. – К., 1992. – 253 с.

33. Русяева А. С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. Мифы. Святые места. Культы олимпийских богов и героев / А. С. Русяева. – К., 2005. – 559 с.
34. Ручинская О. А. Агоны в религиозных празднествах фракийских земель в античную эпоху / О. А. Ручинская // Вестник Харьковского Университета. – 1994. – № 385: История. – Вып. 28. – С. 56-67.
35. Ручинская О. А. Греческая музыкальная традиция и театр в жизни античных городов Западного Понта / О. А. Ручинская // Болгарский ежегодник. – Т.2. – Харьков; София, 1996. – С.5-11.
36. Ручинская О. А. К вопросу о «поощрении» и «порицании» в греческой гражданской общине (по материалам Ольвии эллинского периода) / О. А. Ручинская // LAUREA. К 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. – Харьков, 2007. – С. 94-100.
37. Ручинская О. А. Право и общество античных городов Северного и Западного Понта / О. А. Ручинская // Античный мир. Византия: к 70-летию профессора В. И. Кадеева. – Харьков, 1997. – С. 172-189.
38. Ручинская О. А. Религиозные обряды и празднества в общественной жизни античных городов Северного Причерноморья / О. А. Ручинская // Древности–1994. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1994. – С.73-86.
39. Ручинська О. А. Суспільне життя в античних містах Північного та Західного Причорномор'я (соціально-культурний аспект): Автореф. дис... канд. іст. наук / О. А. Ручинська. – Дніпропетровськ, 1996. – 17 с.
40. Сапрыкин С. Ю. О культе Геракла в Херсонесе и Геракле в эпоху эллинизма / С. Ю. Сапрыкин // СА. – 1978. – № 1. – С.38-52.
41. Сапрыкин С.Ю. Религия и культы Понта эллинистического и римского времени / С. Ю. Сапрыкин. – М.; Тула, 2009. – 426 с.
42. Семенов-Зусер С. А. Физическая культура и зрелища в древнегреческих колониях Северного Причерноморья / С. А. Семенов-Зусер. – Харьков, 1940. – 47 с.
43. Скржинская М. В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье / М. В. Скржинская. – К., 2009. – 365 с.
44. Скржинская М. В. Состязания на древнегреческих праздниках в Северном Причерноморье / М. В. Скржинская // РА. – 2004. – №2. – С. 32-39.
45. Соломоник Э. И. Греческие надписи из района античного театра в Херсонесе / Э. И. Соломоник // ВДИ. – 1967. – № 1. – С.69-79.
46. Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса / Э. И. Соломоник. – К., 1964. – 194 с.
47. Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса / Э. И. Соломоник. – К., 1973. – 281 с.
48. Соломоник Э. И. Фрагмент агонистического каталога из Херсонеса / Э. И. Соломоник // ВДИ. – 1963. – № 4. – С.172-176.
49. Толстой И. И. Культ Аполлона на Боспоре и в Ольвии / И. И. Толстой // ЖМНП. – 1904. – №1. – С. 3-32.
50. Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте / И. И. Толстой. – Пг., 1918. – 162 с.
51. Шауб И. Ю. Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII–IV вв. до н.э.) / И. Ю. Шауб. – СПб., 2007. – 484 с.
52. Шелов Д. Б. Западное и Северное Причерноморье в античную эпоху / Д. Б. Шелов // Античное общество. – М., 1967. – С. 219-224.

53. Белова М. Религията на Одесос, Дионисополис и Бизоне в предримската епоха / М. Белова // ТрВТУ. – 1977. – Т.14. – Кн. 3. – С. 141-177.
54. Вагалински Л. Нумизматични данни за спортни състезания в римска Тракия / Л. Вагалински // Археология. – 1994. – № 3-4. – С. 6-18.
55. Вагалински Л. Кръв и зрелища. Спортни и гладиаторски игри в елинистическа и римска Тракия / Л. Вагалински. – София, 2009. – 228 с.
56. Велков В. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV–VI в.) / В. Велков. – София, 1959. – 281 с.
57. Велков В. Из културната история на антична Месамврия / В. Велков // ИМЮБ. – 1991. – Т.14. – С. 23-30.
58. Герасимов Т. Бележки върху Питийските, Александрийските и Кендризийските игри във Филипопол / Т. Герасимов // Изследвания в чест на академик Димитър Дечев по случай 80-годишнината му. – София, 1958. – С. 289-304.
59. Гочева З. Религиозните представи на траките и културното наследство / З. Гочева // Проблеми на културното наследство. – София, 1981. – С.47-67.
60. Данов Х. М. Западният бряг на Черно море в древността / Х. М. Данов. – София, 1947. – 240 с.
61. Минчев А. Гладиаторските борби в Одесос / А. Минчев // ИНМВ. – 1974. – Кн.10 (25). – С.85-94.
62. Минчев А. Сребърна статуетка на актьор от Одесос / А. Минчев // Археология. – 1981. – № 1/2. – С. 45-48.
63. Мирчев М. Един нов ефебски декрет от Дионисополис / М. Мирчев // ИАИ. – 1955. – Т. 19. – Ч. 2. – С. 225-232.
64. Михайлов Г. Западнопонтийский койнон / Г. Михайлов // ИНМВ. – 1980. – Т.16 (31). – С. 31-34.
65. Тодоров Я. Духовная культура фракийцев. Из античной культуры Болгарии / Я. Тодоров. – София, 1987. – 121 с.
66. Тодоров Я. Паганизъмът в Долна Мизия през първите три века след Христа / Я. Тодоров. – София, 1928. – 325 с.
67. Фол А. Политика и култура в Древна Тракия / А. Фол. – София, 1990. – 272 с.
68. Фол А. Тракийският Дионис. Книга първа: Загрей / А. Фол. – София, 1991. – 344 с.
69. Фол А. Тракийският Дионис. Книга втора: Сабазий / А. Фол. – София, 1994. – 385 с.
70. Фол А. Тракийският Дионис. Книга трета. Назоваване и вяра / А. Фол. – София, 2002. – 542 с.
71. Gocheva Z. Organization of Religious Life in Odessos / Z. Gocheva // Kernos. – 1996. – № 9. – P.121-127.
72. Latyshev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae / B. Latyshev. – Vol.1. – Ed.2. – Petropoli, 1916. – 465 p.
73. Mihailov G. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae / G. Mihailov. – Vol.1. – Ed.2. – Serdicae, 1970. – 495 p.
74. Minns E. H. Scythians and Greeks. A Survey of Ancient History and Archaeology on North Coast of the Euxine / E. H. Minns. – Cambridge, 1913. – 720 p.
75. Pârvan V. Gerusia din Callatis / V. Pârvan // ARMSI. – Ser. II. – Т. XXXIX. – București, 1920. – P. 51-90.

76. Pippidi D. M. Dionysische Inschriften aus Histria aus dem II III jh.u.z. / D. M. Pippidi // Dacia (N.S.). – 1959. – Т. 3. – P. 391-415.
77. Pippidi D. M. Grottes dionysiaques a Callatis / D. M. Pippidi // BCH. – 1964. – Vol.88. – № 1. – P.151-158.
78. Popescu E. Considerații asupra educației tineretului la Histria în legătură cu trei inscripții inedite / E. Popescu // SCIV. – 1956. – Т.7. – № 3-4. – P. 343-365.
79. Stoian J. Tomitana: Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis / J. Stoian. – București, 1962. – 379 p.
80. Theodorescu D. Date noi în legătură cu pătrunderea stilului doric la Histria / D. Theodorescu // SCIV. – 1965. – Т.16. – № 3. – P.481-501.
81. Vulpe R. Histoire ancienne de la Dobrudja / R. Vulpe. – Bucarest, 1938. – 383 p.

Ручинська О. А. Агоністичні свята в античних містах Північного та Західного Причорномор'я: історія вивчення проблеми та її сучасний стан

Стаття присвячена історії вивчення одного з найцікавіших феноменів античної цивілізації – агоністичних свят, які набули поширення у віддалених від основних еллінських центрів регіонах, у Північному та Західному Причорномор'ї. У сучасних дослідженнях особливо підкреслюється значення культових свят й змагань як фундаментальної основи грецької культури, що сприяло тривалому збереженню в розглянутих регіонах грецьких культурних традицій і відображало етнічну єдність всього еллінського світу, незважаючи на іноплемянний вплив та варварське оточення.

Ключові слова: агоністичні свята, агони, Північне та Західне Причорномор'я, історіографія.

Ruchynska O. A. Agonistic Festivals in the Ancient Cities of the Northern and Western Black Sea Coast: History of Studying the Problem and its Current Research

The article is devoted to the history of the study of one of the most interesting phenomena of the ancient civilization - agonistic festivals that have spread to distant from the main centers of the Hellenic regions, in the Northern and Western Black Sea Coast. In the current study highlights the importance of religious festivals and competitions as the fundamental basis of the Greek culture, which contributed to the long-term preservation in these areas of the Greek cultural traditions and reflect the ethnic unity of the Hellenic world, in spite of the mixed multitude influence and barbaric surroundings.

Keywords: agonistic festivals, games, Northern and Western Black Sea Coast, historiography.

О скульптуре в раннехристианской традиции Херсонеса – Херсона

М. В. Фомин

В статье рассмотрены фрагменты скульптуры, находящиеся в коллекции Национального заповедника «Херсонес Таврический». На территории Херсонесского городища и в его окрестностях было найдено несколько фрагментов объемной скульптуры. Они относятся к периоду IV – VI вв., времени формирования христианской общины в городе. Скульптурные композиции располагались в интерьере храмов и являлись важным элементом внутреннего убранства.

Ключевые слова: христианство, церковь, иконография, скульптура, искусство, Херсонес.

Современная восточно-христианская традиция почти не использует объемных скульптурных изображений. Присутствующие на сегодняшний день в церквях различные рельефные композиции являются скорее реликтовыми свидетельствами некогда распространенной традиции. Нередко авторы ссылаются на решения VII Вселенского собора запретившего скульптурные изображения. Но это не совсем так: «Следует сказать, что вопреки распространенному мнению, Православная Церковь не только никогда не запрещала скульптурных изображений, но и что такого запрета вообще быть не может, так как он не мог бы быть ничем обоснован» [14, с. 15].

Археологические находки, сделанные на территории раннехристианских центров, пополнили музейные коллекции образцами скульптур некогда украшавших церкви. Несомненный интерес представляют образцы пластических композиций, найденные на территории Херсонесского городища. Они позволяют во многом расширить современные представления о раннем этапе формирования художественных традиций в христианской архитектуре города.

Среди открытых на территории Херсонесского музея скульптурных композиций присутствуют как образцы круглой скульптуры, так и рельефы. В большинстве своем они датируются IV-V вв. и являлись элементами внутреннего убранства первых храмов на территории города.

Наибольшую известность получили фрагменты скульптурных изображений «Доброго пастыря». Самой ранней находкой стал фрагмент мраморной скульптуры открытый на территории городища в период предшествовавший началу системным раскопкам (до 1888 г.). Он представляет собой часть скульптуры юноши с овцой на плечах (сохранилась голова и фрагментированное туловище овцы, без головы и ног). Волосы юноши короткие в виде крупных завитков. Лицо совершенно сглажено, видны лишь углубления у губ и глаз,

выполненные буравчиком. Глубокими врезами буравчика исполнены крупные пряди шерсти у овцы. Н. П. Кондаков относил этот памятник к V в. Однако сходство с известными статуями этого же типа из Латеранского и Стамбульского археологического музеев позволяет отнести ее к IV в.

В 1935 г. Г. Д. Белов в северном районе Херсонеса, недалеко от «базилики 1935 г.» открыл фрагмент еще одной мраморной статуи. Сохранность памятника также неудовлетворительна, поверхность совершенно сглажена но, в целом можно говорить, что скульптура аналогична вышеописанной и может быть отнесена к IV в. [4].

Этот сюжет является одним из древнейших в христианской традиции и получил широкое распространение в первые века не только в рельефах, но и в живописи.

Прообраз раннехристианского «Доброго Пастыря» имеет давнюю традицию и множество аналогий в античном искусстве. Одним из наиболее ранних известных сегодня образов является египетский Анубис с овцой на плечах, который в мифологии, в том числе, выступал как проводник умерших в загробный мир [15; 16]. Подобный сюжет был известен и в древнегреческом искусстве, например скульптура Гермеса Кривоноса [15]. В греческой мифологии он также считался, в том числе и проводником душ умерших. Наибольший интерес представляет широко распространенное в эллинистическом мире изображение Орфея Боуколос (пастуха), нередко помещавшегося композиционно в окружение животных.

Процесс формирования христианской художественной традиции был достаточно сложный. Противопоставляя себя развитому и богатому сюжетам и символами языческому искусству, христианство I-III вв. развивалась и под влиянием ветхозаветного запрета на изображение [17, с. 140]. Среди подвижников первых веков отношение к любым изображениям было достаточно сложным и не редко отрицательным. Ранняя Церковь не знала иконы в ее современном догматическом значении. Новые художественные формы, не противопоставляя себя запретам, ставили задачу «изобразить не изображая». Ранние памятники христианского искусства зачастую передавали собой цель не создать образ Бога, а отразить Его проявление.

С другой стороны, художественная традиция формировалась с учетом реалий окружающего мира. Сложившийся символический язык позднего эллинизма - начала новой эры, система художественных образов, имевшая широкое распространение, была во многом заимствована и преобразована для передачи новых смыслов. Использовались те же «иероглифы», но при их помощи писались уже иные тексты.

В этой связи мифологический образ Орфея, который спустился в загробный мир и вышел из него живым, представляет значительный интерес. Фактически он лег в основу одного из первых изображений проявления Бога и воплотился в композиции «Добрый Пастырь». Она получила широкое распространение в украшении саркофагов, росписях катакомб, фресках и мозаиках первых культовых построек, декоративных элементах и в искусстве несли идею изобразить Воскресение: «зрительное означенное той мысли, что Спаситель спасает».

Образ «Доброго Пастыря» тесно связан с Евангельским сюжетом («Я есмь пастырь добрый; пастырь добрый полагает жизнь свою за овец...» (Ин. 10:11), упоминается и в притче о заблудшей овце у Луки (Лк. 15:3—7) и у Матфея (Мф. 18:12—14)). Бог-Пастырь присутствует и в Ветхом Завете: «Как пастух поверяет стадо свое в тот день, когда находится среди стада своего рассеянного, так Я пересмотрю овец Моих и высвобожу их из всех мест, в которые они были рассеяны в день облачный и мрачный» (Иез. 34:12). «Как пастырь Он будет пасти стадо Свое; агнцев будет брать на руки и носить на груди Своей ...» (Ис. 40:11). «Господь - Пастырь мой; я ни в чем не буду нуждаться» (Пс. 22:1).

Формирование изображения «Доброго Пастыря» (зачастую в традиции изображения Орфея) становится не просто иллюстрацией к Ветхозаветным и Новозаветным сюжетам, но и символом Бога-Христа, умершего и воскресшего и собирающего «стадо свое».

Наиболее ранние памятники датируются началом - серединой III в. К ним относят росписи некоторых из римских катакомб (крипта Луцины в катакомбах святого Калликста, катакомбы Домитиллы). В 210 г. Тертуллиан видел изображение Доброго Пастыря на чашах для причастия и светильниках. География таких изображений достаточно широка. В Сусе (Северная Африка, Тунис) существуют раннехристианские катакомбы, которые принято делить на три части. Одна из них называется катакомбами Доброго Пастыря по его изображению, датирующемуся III-IV вв.

Значительный интерес представляют изображения христианского Востока. В молитвенном доме Дура-Ефропос (современная Сирия), на тыльной стороне части стены над купелью в крещальне, построенной до 250 г., изображен Добрый Пастырь со своим стадом, а также с сосудом, который в христианской символике мог иметь евхаристическое значение.

Существуют изображения, относящиеся и к более поздней традиции. В отличие от более ранних образцов, они уже ближе к традиционной иконе. Примером может послужить мозаика северного нижнего люнета (стена над входом) в мавзолее Галлы Пладиции (Равенна, Италия) [12, с. 70]. В отличие от катакомбной живописи, здесь Иисус одет в золотой хитон, а на коленях его лежит пурпурный плащ. Он сидит на пригорке (образ трона), крест в руке выступает как императорский жезл. Пастырь является центром композиции. Несмотря на то, что памятник относится ко времени рассвета ранневизантийской художественной традиции, мозаика несет на себе явное влияние раннехристианского искусства.

После официального принятия христианства как религии Империи, образ Доброго Пастыря, как и многие элементы ранней символической системы, постепенно отступает перед более реалистичной иконографией периода первого рассвета христианского искусства. Прообразы иконы постепенно заменяются непосредственно иконами. Сама идея аллегории в изображениях постепенно сменяется иконой как молитвенным образом. В конечном итоге, постановлениями Пято-Шестого (Трулльского) собора в 692 г. аллегорические изображения Христа были запрещены [10, с. 447–449].

Значительный интерес так же представляет еще ряд скульптурных композиций, в литературе традиционно относимых к изображению Орфея. Так, в 1890 г. В Херсонесе при раскопках под руководством К. К. Косцюшко-

Валюжинича была найдена нижняя часть скульптуры, в которой сохранились ноги сидящего человека в длинной одежде. Левая опорная нога чуть выдвинута вперед, правая несколько отставлена в сторону. У ног, обутых в сандалии, свисает край плаща, к ногам прижимаются овцы. Вероятно, композиция изображала пастуха, играющего на лире, сидящего между двух овец. Подобные изображения известны по росписям катакомбы Каллисты (Орфей, играющий на лире, среди птиц и двух овец). Аналогичные сцены есть и на саркофагах из Остин и из Сардинии [19, tab. 307; 20, S. 214]. Херсонесский вариант, скорее всего, является отображением уже сложившегося статуйного типа, известного по находке в Эгине (хранится в Афинском Национальном музее).

Другим примером может быть часть композиции, найденная в 1897 г. в восточном районе Херсонеса, возле базилики «Крузе». Сохранилась часть туловища (без головы) и ноги до ступней. Складки плаща скрывают часть груди, покрывают живот и ноги. Через обнаженное правое плечо переброшен ремень от лиры. С обоих боков сохранились фрагменты фигур животных (овец?). Сходство скульптуры с предыдущим по композиции, исполнению, деталям (имеют один размер и материал - крупнозернистый мрамор) позволяют предположить, что оба памятника были изготовлены одним скульптором (или в одной мастерской).

Еще один фрагмент скульптуры был найден в юго-восточном районе Херсонеса, у башни XVII (Зинона) в 1898 г. во время раскопок К. К. Косцюшко-Валюжинича [13]. Сохранилась незначительная часть скульптурной группы: «Орфей» и лев, терзающий быка (?), головы у обеих фигур утрачены. На вертикальной стороне постамента изображены две черепахи (?) и мышь (?) между ними. Возможно, фрагмент является частью композиции, повторяющей скульптуру из Афинского Национального музея [3, с. 176–180; 21, S. 149].

Другим, не менее распространенным, образом в раннехристианской художественной традиции была иллюстрация библейского сюжета «Жертвоприношение Исаака». В 1898 г. на территории городища, во время раскопок под руководством К.К.Косцюшко-Валюжинича, в районе оборонительных стен у башни «Зинона» был найден фрагмент скульптурной группы высотой 0,38 м. Сохранился пьедестал, по форме напоминающий пьедесталы небольших античных групп [18, с. 152; 11]. Прослеживается фигура коленопреклоненного обнаженного мальчика, стоявшего на одном колене и выставившего левую ногу вперед, а также остатки большой, стоящей слева фигуры, от которой сохранилась левая нога, грубо обозначенная на заднем плане, и след ступни правой ноги в левом выступе пьедестала, с частью одежды, покрывавшей ногу. Помимо этого, виден ствол дерева.

Фигура Исаака по исполнению напоминает позднеантичного Амура. По мнению Д. В. Айналова, статуарная группа стояла в храме в нише [1, с. 187; 2]. А. Л. Якобсон, считал группу «драгоценным образцом пластики IV в., крайне любопытным по своей композиции и по назначению для украшения храма». Памятник относят к V-VI вв., но датировка не имеет обоснования и, скорее всего, скульптурная группа относится к периоду становления церкви в городе, к IV-V вв.

Библейский сюжет о жертве Авраама, который принес на алтарь своего любимого сына Исаака (Быт. 22:1-19), в христианской традиции стал символом

смирением перед Волей Божьей, доверия человека Богу. Именно в этом ключе этот сюжет упоминается в Посланиях Святых Апостолов (Иакова 2:21; к Евреям 11:17-19). Так же сюжет принято трактовать как предсказание мученичества Христа: «Авраам, отец ваш, рад был увидеть день Мой; и увидел и возрадовался» (Ин. 8:56). Такая трактовка присутствует уже в трудах Ириней Лионского (II в.) и Григория Богослова (IV в.) [9; 6]. Иоанн Златоуст также приводит аналогичную трактовку в своих трудах [8].

Изображение этого сюжета многократно встречается среди раннехристианских росписей, в частности, в живописи Римских катакомб [7].

Одним из самых интересных образцов христианской пластики из коллекции Херсонесского музея является композиция «Чудовище, пожирающее рыбу» [5, с. 21; 11, с. 57]. На поверхности мраморной глыбы сужающейся кверху, изображена голова (верх отбит) «чудовища» с рыбой в пасти. В нижней части композиции изображена еще одна рыба и морской гребешок. Скульптура не имеет аналогов и, возможно, была выполнена местными мастерами. Сюжет традиционно интерпретируется как символ гонений на христиан в первые века. Возможно, композиция является символической иллюстрацией преследований Церкви в первой половине IV в. Памятник датирован IV в. (может быть отнесен ко второй половине). Он мог быть элементом внутреннего убранства одного из первых херсонесских христианских храмов.

Особенности выполнения скульптур говорят о том, что, скорее всего, они располагались в нишах или были прислонены к стене. Значительное количество обнаруженных образцов говорит о значительном месте круглой скульптуры в убранстве первых христианских храмов города, а также о значительных средствах, вложенных в оформление их внутреннего убранства.

Появление в Херсонесе скульптуры в IV-V вв. связано со строительством культовых сооружений. Вместе с архитектурными формами храмовых зданий сюда были принесены и элементы внутреннего убранства. Помимо мраморных конструкций декора (капители, элементы алтарной преграды) значительную роль играли и объёмные художественные композиции.

Значительное количество таких фрагментов для провинциального города на окраине Империи, коим являлся позднеантичный Херсонес, позволяет высказать предположение, что в IV в. процесс строительства христианских храмов имел более значительные масштабы, чем нам представляется.

Примечания

1. *Айналов Д. В.* Мраморная группа жертвоприношения Исаака / Д. В. Айналов // Сборник статей по археологии и византиноведению, издаваемый семинарием им. Н. П. Кондакова. – Прага, 1927. – Т. 1. – С. 187–190.
2. *Айналов Д. В.* Пользование античными композициями и фигурами на памятниках христианского искусства / Д. В. Айналов // Сборник в честь акад. С.А. Жебелева. – Л., 1926. – С. 107-117.
3. *Античная скульптура Херсонеса* / под ред. С.И.Бибикова. – К., 1976. – 344 с.

4. *Белов Г. Д.* Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—1936 гг. / Г. Д. Белов. – Симферополь, 1939. – 349 с.
5. *Византийский Херсон. Byzantine Cherson: каталог выставки* / [Авт.-сост. Л. А. Голофаст и др.; отв. ред. И. С. Чичуров]. – М., 1991. – 256 с.
6. *Григорий Богослов.* Слово 45. На Святую Пасху / Григорий Богослов [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://web.archive.org/web/20120424124917/http://mystudies.narod.ru/library/g/greg_naz/slova/45.htm
7. *Иларион (Алфеев).* Раннехристианская живопись. Фрески римских катакомб / Иларион (Алфеев). [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.pravoslavie.by/page_book/rannehristianskaja-zhivopis-freski-rimskih-katakomb
8. *Иоанн Златоуст.* Творения Св. Отца нашего, Иоанна Златоуста, архиепископа Константинопольского, в русском переводе / Иоанн Златоуст. – СПб., 1902. – Т. 8. – 700 с.
9. *Ириней Лионский.* Против ересей / Ириней Лионский [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://krotov.info/acts/02/iriney_lionsky/iriney_vers_1.html
10. *Карташев А. В.* Вселенские Соборы / А. В. Карташев. – М., 1994. – 520 с.
11. *Колесникова Л. Г.* Раннехристианская скульптура Херсонеса / Л. Г. Колесникова // Херсонес Таврический: ремесло и культура. – К., 1974. – С. 55-60.
12. *Редин Е. К.* Мозаики равенских церквей / Е. К. Редин. – СПб, 1896. – 231 с.
13. Скульптура «Пастыря Доброго» // Архив НЗХТ. – Д. № 4575.
14. *Успенский Л. А.* Богословие иконы православной церкви / Л. А. Успенский. – Коломна, 1997. – 540 с.
15. *Фомин М. В.* О некоторых сюжетах раннехристианской скульптуры Херсонеса IV – V вв. / М. В. Фомин // МАИАСК. – 2013. – Вып. 5. – С. 88–101.
16. *Фомин М. В.* Открытие христианского искусства / М. В. Фомин // «Византийская мозаика». Сборник публичных лекций Эллено-Византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме. – Харьков, 2013. Вып. 1. – С. 84–95.
17. *Чаковская Л. С.* Воплощенная память о храме: художественный мир синагог святой земли III-VI вв. н. э. / Л. С. Чаковская. – М., 2011. – 368 с.
18. *Якобсон А. Л.* Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры / А. Л. Якобсон // МИА. – 1959. – № 63. – 364 с.
19. *Garrucci R.* Storia d'arte cristiana nei primi otto secoli della Chiesa / R. Carucci [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/garrucci1881bd1>
20. *Kraus F.* Geschichte der christlichen Kunst / F. Kraus. – Freiburg, 1896. – 702 S.
21. *Wulf O.* Altchristliche und byzantinische Kunst / O. Wulf. – Berlin, 1914. – 620 S.

Фомін М. В. Про скульптуру в ранньохристиянській традиції Херсонеса - Херсона.

У статті розглянуті фрагменти скульптури, що знаходяться в колекції Національного заповідника «Херсонес Таврійський». На території Херсонеського городища і в його околицях було знайдено кілька фрагментів об'ємної скульптури. Вони відносяться до періоду IV - VI ст., часу формування християнської громади в місті. Скульптурні композиції розташовувалися в інтер'єрі храмів і були важливим елементом внутрішнього оздоблення.

Ключові слова: християнство, церква, іконографія, скульптура, мистецтво, Херсонес.

Fomin M. V. About a sculpture in the early Christian tradition of Chersonesos - Cherson.

An article describes fragments of sculpture, which kept in the collection of the National Reserve "Chersonesos Tauricos". On the territory of the ancient city of Chersonesos and its environs were found several fragments of sculpture volume. They belong to the period of 4-6 centuries. It's a time of foundation of the Christian community in the city. The sculpture compositions were located in the interior of the church and it's were an important element of interior decoration.

Keywords: Christianity, church, iconography, sculpture, art, Chersonesos.

Преса Радянської України та політика партії: проблема відповідності (випадок виконання журналом «Перець» завдань газети «Правда»)

К. А. Єремєєва

Стаття присвячена аналізу відповідності редакторської політики журналу «Перець» владним директивам, вміщеним у редакційній статті «Проти ідеологічних перекирвань в літературі» в газеті «Правда» від 2 липня 1951 р. Був розглянутий процес розповсюдження директив від органів влади до працівників преси. Зроблений висновок щодо поліваріативності інтерпретацій «Перцем» партійних вказівок та висунуто припущення щодо можливих причин цього.

Ключові слова: журнал «Перець», газета «Правда», директиви, преса, гумор, цензура.

В радянський період мета існування преси формулювалась переважно за допомогою категорій «зброї», «інструмента» та «боротьби» [25, арк. 2-31]. Такий утилітаристський підхід до діяльності преси мав під собою розуміння друкованих органів як слухняних виконавців політики партії, а репортера – як «полум'яного агітатора, пропагандиста ідей марксизму-ленінізму» [27, арк. 26]. Тим більше це стосується періоду пізнього Сталінізму, коли 2 липня 1951 р. світ побачила редакційна стаття у газеті «Правда» «Проти ідеологічних викривлень в літературі» [20]. «Правда» була тим друкованим органом, через який трансливали владні директиви, визначали слабкі ланки в засобах масової інформації, тощо. В своїх спогадах карикатурист журналу сатири та гумору «Крокодил» Б. Єфімов зазначав, що статті в «Правді» без підпису були сигналом, що вони є «не просто думкою редакції газети, а політичною установкою, безапеляційною директивою ЦК партії» [10]. «Правду» виставляли як взірець «видання-зброї» для інших друкованих органів. Саме в неї керівники УРСР радили республіканській пресі вчитись тому, «... як правильно, гостро, оперативно висвітлювати питання, які підіймає наша партія» [26, арк. 3]. Означена стаття в газеті «Правда» ознаменувала новий етап в посиленні регламентації та контролю над пресою [7, с. 364-366]. Окрім всього, це знайшло своє вираження в жвавому обговоренні статті партійними органами УРСР [28] та прийнятті циркуляру Головліту про завдання цензорів у зв'язку із посиленням політико-ідеологічного контролю творів друку 8 вересня 1951 р. [7, с. 364-366].

Наукові роботи, присвячені статті «Про ідеологічні перекирвання в літературі», можна віднести до так званого тоталітарного напрямку в дослідженнях історії радянського суспільства. В них факт випуску статті та реалізації політики партії, окресленої в ній, розглядався як однобічний процес впливу на діячів літератури та преси [Див. напр.: 3; 23; 38]. Втім, численні розвідки представників

ревізійністського напрямку в історіографії радянського суспільства ставлять під питання односторонність механізмів впливу та контролю з боку радянської влади [6] та відкидають один з основних постулатів «тоталітаристів» – повну пасивність суспільства [15. С. 223]. Це наштовкує на роздуми, чи могла в таких умовах діяльність преси так чи інакше не відповідати політиці партії? Наскільки реалізація пресою владних директив могла відрізнитись від первісних ідеологічних посилів, викладених в статті в газеті «Правда»? І якщо різниця існувала, то чому це відбувалось?

Для відповіді на поставлені питання нам необхідно розглянути виконання директив партії, викладених в газеті «Правда», якимось одним друкованим виданням. Це дозволить детальніше проаналізувати специфіку адаптації партійного курсу до творчого процесу працівників преси. Було обрано український журнал сатири та гумору «Перець». Такий вибір дозволяє нам, окрім всього, наблизитись до вирішення наступних питань: яким чином формат видання (в цьому випадку – сатирично-гумористичний) впливав на особливості реалізації директив партії, якими були тактики реагування журналу республіканського рівня на політику партії, чи відрізнялися вказівки органів влади різних щаблів та на постанови органів влади якого рівня – загальнорадянського чи республіканського – більше орієнтувались керівники журналу, тощо.

Постає питання, чи мав журнал «Перець» якимось чином реагувати на статтю в газеті «Правда» «Проти ідеологічних викривлень в літературі»? По-перше, журнал випускався у видавництві ЦК КП(б)У «Радянська Україна». Зважаючи на те, що одним з адресатів статті стала сама КП(б)У, «Перець», як партійне видання, автоматично ставав співадресатом критики, вміщеної в газеті «Правда». Це передбачало обов'язкову реакцію журналу. Крім того, в радянському суспільстві гумор визначався як зброя партії в боротьбі з пережитками капіталізму [24]. Саме тому гумористична преса мала сприйматись як «подвійна зброя» партії, яка повинна відгукуватись на всі актуальні проблеми радянського суспільства, а тим більше окреслені в центральному друкованому органі ЦК ВКП(б).

Для реконструкції процесу сходження директив від «центру» до «Перця» ми маємо в своєму розпорядженні наступні документи. По-перше – це редакційна стаття в газеті «Правда» [20]. Вона відображає політику партії та, деяким чином, владні директиви стосовно літератури та редакційної політики радянської преси. По-друге – це постанови та протоколи засідань партійних організацій УРСР у зв'язку із цією статтею [28, арк. 16-17, 73-77, 78, 145, 151-153]. За цими документами ми можемо прослідкувати адаптацію партійних директив «з центру» на республіканському рівні. Редакторську політику репрезентують тематичні плани журналу «Перець» [30] та спеціальний «Проект-завдання редакції журналу «Перець» у боротьбі проти ідеологічних перекирвань у літературі та мистецтві, про які йшлося в редакційній статті газ. «Правда» від 2 липня 1951 р.» [37, арк. 2]. Ці джерела дають змогу проаналізувати механізм адаптації творчого процесу до політики партії: наскільки відрізнялась інтерпретація працівниками журналу владних директив від їх первісного формулювання, чи відрізнялось визначення головних «мішеней» преси газетою «Правда», республіканськими партійними органами та працівниками журналу «Перець», тощо. Адаптація творчого процесу авторів журналу до лінії партії може бути реконструйована завдяки текстам

та карикатурам журналу «Перець», які виходили після опублікування статті в газеті «Правда». Постає питання, наскільки автори дотримувались створеного тематичного плану, якими засобами його втілювали й наскільки результат діяльності журналу відповідав поставленим партією завданням.

Приводом для опублікування редакторської статті «Проти ідеологічних викривлень в літературі», яка вийшла 2 липня 1951 року, стала поява в журналі «Звезда» «ідейно порочного» вірша В. Сосюри «Любіть Україну» (в перекладі А. Прокоф'єва) [20]. Основною темою статті є проблема «правильного» українського патріотизму, який має вмещувати в себе гордість за нову Радянську Україну. Ця гордість мала б поєднуватись із загальнорадянським патріотизмом, дружбою радянських народів та інтернаціоналізмом. «Неправильний» український патріотизм, згідно із статтею, відображений у вірші В. Сосюри у вигляді прихильності до якоїсь «України взагалі», «одвічної України» з її «кучерявими вербами», «одвічними вітрами». На думку редакції газети, під такою Україною підпишеться будь-який буржуазний націоналіст. Цей сюжет в статті є домінуючим. Всі інші питання є похідними й відносяться або до причин опублікування «ідеологічно хибного» вірша, або до заходів застереження подальшого проникнення до преси «націоналістичних» творів: посилення критики та самокритики, неприпустимість замовчування помилок, самовихваляння, виховна робота серед інтелігенції, відображення в літературі дружби радянських народів та палкого радянського патріотизму [20].

Зважаючи на те, що одним з адресатів статті стала сама КП(б)У, реакцією стали жваві обговорення на партійних зборах обласного та республіканського рівнів, на нарадах Спілки письменників України тощо [27]. Але вже в процесі сходження директив від центру до республік відбувались деякі «інформаційні втрати». Так, наприклад, у постановках партійних органів УРСР йшлося лише про засудження українського буржуазного націоналізму, а «порочне» вихваляння «одвічної України» з її «кучерявими вербами», «одвічними вітрами» трансформувалось в критику сільської обмеженості тематики, яку на республіканських партійних нарадах вирішили розглядати як «обмеженість ідейну, як мовчазне продовження старих націоналістичних зусиль зробити українську літературу селянською» [28, арк. 19]. Здебільшого на республіканському рівні обговорення статті в газеті «Правда» вироблялися директиви щодо практичних заходів боротьби із ідеологічними викривленнями в літературі. Так, в постановках йшлося про необхідність пильно слідкувати за якістю та змістом лекційної пропаганди, про прикрі випадки, коли лектори в своїй практиці не прочитали жодної лекції, яка викривала б українських буржуазних націоналістів [28, арк. 152]. Також обговорювалась необхідність слідкувати за ідеологічним рівнем репертуарів художніх самодіяльних колективів [28, арк. 151] (наприклад, говорилось про неприпустимі випадки пісень про алкоголь); про якісний переклад українською мовою праць К. Маркса, В. Леніна, Ф. Енгельса, класиків російської та радянської літератури для виховання громадян в дусі інтернаціоналізму та дружби народів; покращення роботи видавництва. Крім того, порівняно зі статтею в газеті «Правда», республіканські партійні організації закликали до посилення антирелігійної пропаганди [28, арк. 153].

Журнал «Перець» відгукнувся на статтю в газеті «Правда» та її обговорення республіканськими партійними органами складанням докладних тематичних

планів журналу, гумор якого мав саме бити по мішенях, які окреслила партія [32; 36]. Таких планів склали відразу два: загальний тематичний план на липень – грудень 1951 р. та спеціальний тематичний план-завдання редакції «у боротьбі проти ідеологічних перекозів у літературі та мистецтві, про які йшлося в редакційній статті газети «Правда» від 2 липня 1951 р.» [36, арк. 1-2]. В цих документах ми бачимо дещо іншу інтерпретацію директив з центру. Так, в завданні для редакції мова про ідеологічні перекозівання йдеться лише в назві проекту. Так само в плані-завданні для редакції немає жодного слова про викривлення ані неправильного українського патріотизму, ані українського буржуазного націоналізму. Цікаву інтерпретацію також отримала в тематичному плані критика сільської обмеженості в тематиці. Як було зазначено вище, у газеті «Правда» критикувалась «одвічна Україна» з «кудрявими вербами», на республіканському рівні ця мішень для критики трансформується в сільську обмеженість в тематиці (як прояв зусиль українських буржуазних націоналістів). На рівні редакційної політики «Перця» сільська обмеженість в тематиці трансформувалась в критику «тих українських письменників, художників і композиторів, які в своїй творчості не надають уваги робітничій тематиці» [36, арк. 2]. Левова частка (8 з 15) запланованих сюжетів стосувалась посилення критики та самокритики, недопустимості самовихваляння, недоторканих авторитетів в літературі, при чому без будь-якої прив'язки до «ідеологічно хибного» вірша В. Сосюри та проблеми «неправильного» українського патріотизму. Таким чином, проблема критики та самокритики, яка зайняла півтора невеликих абзаци в статті «Проти ідеологічних викривлень в літературі», трансформувалась у головну проблему, яку планував підняти журнал «Перець». Крім того, практичні дії, які окреслили в своїх постановках партійні органи УРСР задля попередження ідеологічних викривлень в літературі, також перетворились в тематичному плані «Перця» на самодостатні окремі проблеми. Так, в партійних постановках йшлося про партійний контроль за ідеологічним змістом лекцій, читання лекцій, які б викривали український буржуазний націоналізм, тощо. В «Перці» здебільшого акцентується увага лише на тому, що інтелігенція просто мало читає лекцій, або їхній зміст незрозумілий для слухачів, або не відповідає їхнім запитам [14]. Якщо в партійних постановках мова йшла про контроль за ідеологічним рівнем та змістом репертуару художньої самодіяльності, то в «Перці» ця постанова трансформувалась в критику того, що в будинках культури увагу приділяють лише танцям, а ніякої іншої культурної програми немає [21]. Вказівка робити якісні переклади на українську класиків марксизму-ленінізму, російської та радянської літератури (для зміцнення дружби радянських народів) в «Перці» перетворилась в критику видавництва «Мистецтво», яке не бажає друкувати класиків взагалі (при чому мова йшла про класиків-живописців без якихось етнічних маркерів) [5]. Таким чином, в журналі «Перець» із прямим посиланням на статтю в газеті «Правда» було реалізовано те, що мало віддалене відношення до основного її змісту: небажання інтелігенції читати лекції для громадян, надмірне захоплення танцями в будинках культури, небажання видавати репродукції картин класиків живопису, критика авторів, які під різними назвами видають одне й те саме, тощо [36, арк. 2]. Звісно, в журналі траплялись й твори, в яких інтерпретація критики в «Правді» була більш-менш «правильною». Так, у вірші «Курило-Кадилський...»

засуджується критик, який виставляє в якості живого класика поета Павла Соловейка, який пише вірші про лозу, перелаз та верби [19]. Втім, здебільшого ми бачимо змістовну різницю між ідеологічними посланнями в «Правді» та їхньою реалізацією в «Перці».

Слід розглянути активність реалізації редакцією «Перця» завдань газети «Правда». Так, у першому після опублікування статті в газеті «Правда» номері «Перця» на заклик поліпшення критики та самокритики відреагували показово: карикатуру, яка висміює недоторканні авторитети в літературі, було вміщено на обкладинку [8]. На цьому малюнку етнічні маркери присутні лише в Перця (символ журналу), який у вишиванці обурюється через надмірне вихвалання маститого літературного діяча. Засвідчивши свою готовність виконувати завдання партії, творці журналу в цьому номері більше не торкались тем, які були окреслені в «Правді» та партійних постановках УРСР. До вересня 1951 р. в «Перці» домінує колгоспна/сільська тематика (не дивлячись на готовність критикувати письменників, які не приділяють уваги робітничій проблематиці). До кінця 1951 р. українські буржуазні націоналісти критикувались в «Перці» лише двічі: в серпневому випуску в контексті популярної на той момент зовнішньополітичної тематики [11] та у листопаді [4] в контексті святкування жовтневого перевороту. Навіть у випадку з темою поліпшення критики та самокритики, яку найохочіше розвивали автори «Перця», ми бачимо певне «розгойдування» у включенні текстів та карикатур у зміст журналу. Так, у липні, коли була надрукована стаття «Проти ідеологічних викривлень в літературі», в «Перці» було надруковано лише два сюжети, присвячені цій тематиці. У серпні – чотири, у вересні – вже шість. В межах п'яти – шести текстів та карикатур на місяць автори «Перця» й «били по мішенях», окреслених в «Правді». Можна помітити, що активніше автори журналу почали це робити у вересні. Скоріш за все, це пов'язано із прийняттям циркуляру Головліту про завдання цензорів у зв'язку з посиленням політико-ідеологічного контролю творів друку від 8 вересня 1951 р. [7, с. 364-366]. Хоча навіть за таких умов в «Перці» набагато частіше викривались «імперіалістично-капіталісти з Уолл-стріту» ніж українські буржуазні націоналісти.

Виникає питання, якими були причини такої реакції творців журналу «Перець» на владні постанови, які втілились в редакційній статті в газеті «Правда»? Можна висунути кілька можливих гіпотез стосовно цього.

По-перше, могла відбуватись так звана природна «втрата інформації» під час сходження директив від загальнодержавних органів влади до республіканських та інш. Представники влади на різних щаблях знаходяться в інформаційній взаємодії. Під час неї, згідно з теорією інформації, відбувається втрата частини інформації через її суб'єктивне сприйняття реципієнтом [16, 120-121]. Можливо, редакція журналу «Перець» просто неправильно проінтерпретувала партійні директиви. Виникає питання, яким чином за умов посиленого ідеологічного контролю могла відбутись реалізація неправильно зрозумілих вказівок влади, адже ми бачимо розходження між ідеологічними посланнями у статті в газеті «Правда» та їхній реалізації «Перцем». Можна припустити, що гумористичний формат журналу слугував відволікаючим механізмом для пильного контролю цензури. Такий формат не виключає цензурних втручань, але міг допускати більшу варіативність інтерпретацій партійних вказівок, звісно в межах

дозволеного. Чіткість цих меж є окремим питанням. Але можна припустити, що у випадку із «Перцем» межі дозволеної інтерпретації були доволі рухливими, що й зумовило допущення такого варіанту «боротьби проти ідеологічних перекирвань у літературі та мистецтві».

Можливо, подібна інтерпретація трапилась не через хибне розуміння редакцією завдань газети «Правда», а була свідомим «полегшеним» варіантом боротьби гумористичного журналу з ідеологічними викривленнями. Втім, у деяких випадках розходження між настановами газети «Правда» та редакційною політикою журналу «Перець» були все ж таки значними. Лише часткове виконання директив редакцією «Перця» могла відбуватись, в тому числі, в результаті формального ставлення до постанов із «центру» [12, с. 52]. Таку формалістичність та показовість ми дійсно спостерігаємо в першому випуску журналу «Перець» після видання статті в газеті «Правда», в якому проблему критики та самокритики помістили на обкладинку журналу [8] й більше цієї теми не торкались. Можна припустити, що обговорення статті в газеті «Правда», складання кількох тематичних планів та інші заходи реагування були спрямовані на створення лише видимості виконання директив, а насправді працівники журналу займались своїм повсякденним творчим процесом та реалізацією вже запланованих ідей. У будь-якому випадку, таке могло бути до вересневого циркуляру Головліту щодо посилення ідеологічного контролю за літературою.

Цю ситуацію можна пояснити за допомогою «теорії агентів» (Agency theory), яку розвивали Р. Коснік, Б. Мітнік, Х. Уайт тощо [1, pp. 57-74]. Ця теорія стосується проблеми стосунків принципала (керівника) та агента (підлеглого). Вони «укладають» так званий договір й керівник передає виконання частини своєї роботи агенту. Здебільшого в контексті цієї теорії розглядається проблема конфлікту цілей, яка виникає, коли бажання або цілі принципала та агента дещо різні, або принципалу важко перевірити, що робить насправді або як себе поводить агент під час виконання дорученої йому роботи [1, р. 58]. Стосунки між ВКП(б), КП(б)У та журналом «Перець» також можна розглядати як взаємини між принципалом та агентом, причому ВКП(б) буде принципалом, КП(б)У – агентом по відношенню до директив ВКП(б) та принципалом по відношенню до журналу «Перець». Як ми вже зазначали, виникає питання, чи міг мати місце конфлікт цілей у випадку негласного договору між партією та «Перцем»?

В журналі «Перець» працювали в основному люди, які були утверджені партією [35, арк. 2]. Втім, працівники журналу «Перець» (журналу сатири та гумору) мали на меті не тільки підтримку існуючого суспільно-політичного ладу. Так, не дивлячись на використання переважно гумору-зброї, який більше пасував до виконання вказівок «Правди», працівники не забували приділяти й гумору-розвазі, який не мав чіткого соціально-політичного спрямування. Але в цьому не вбачається конфлікт цілей між принципалом та агентом, адже навіть просто вітальний сміх влада також намагалась використовувати задля своїх цілей [24].

Серед інших гіпотез можна висунути припущення, що, можливо, конфлікт цілей полягав саме у відображенні «правильного» та «неправильного» українського патріотизму. Для цього необхідно з'ясувати національні погляди творців журналу. Наприклад, головний редактор «Перця» в 1951 р. –

Ф. Маківчук – був членом КП(б)У, в анкетах визначав свою національність як українець [31, арк. 6-7], використовував українську мову під час офіційних промов [33; 34] та під час постійного спілкування з авторами журналу, що можна побачити з переписки між ними [28; 29]. Україномовність головного редактора та самого журналу спонукала російськомовних читачів писати до нього саме українською, при чому вони акцентували на цьому увагу [30, арк. 79-80]. Деякі автори гумористичних текстів, посилаючись на свою російськомовність, просили в листах Ф. Маківчука, щоб їхні твори надрукували в «Перці» російською [30, арк. 164]. Втім, головний редактор відповідав відмовою. Тож, ідентичність Ф. Маківчука можна охарактеризувати як радянсько-українську. За листами до Ф. Маківчука від О. Ковіньки (постійний автор «Перця») стає зрозумілим, що цей його близький друг та автор журналу «Перець» розділяв схожу національну ідентичність. Наприклад, він щиро обурювався закриттю літературних музеїв на Полтавщині, називаючи І. Котляревського родоначальником української літературної мови й обурювався, що «культурні» люди «на радянсько-народну культуру накиннули чорну попону...» [28, арк. 15-16]. Автори журналу, такі як Ф. Маківчук, О. Вишня, О. Ковінька, П. Глазовий, Л. Гроха приймали участь у напівзачинених концертах, які влаштовували шістдесятники та ліберально налаштована інтелігенція після активізації арештів незгодних у 1965 р. [17, с. 11]. В якості прикладу можна назвати концерт сатири та гумору, який влаштовував шістдесятник-гуморист М. Шекера [2]. Це дозволяє зробити припущення, що серед українофільські налаштованої інтелігенції творці журналу мали знайомих та однодумців, що, можливо, штовхало «Перця»-агента на конфлікт цілей із принципалом. Втім, пильний контроль з боку принципала змушував редакцію журналу йти на формалізм у виконанні завдань по викриттю прихильності до «одвічної України» з її «кучерявими вербами».

Отже, навіть у період посилення контролю та регламентації дій представників преси (в нашому випадку журналу «Перець») була присутня поліваріативності інтерпретацій та реалізацій владних директив. Гумористичний формат журналу міг сприяти цій варіативності, її допущенню органами цензури. Також могла відбуватись природна втрата інформації в процесі сходження директив до виконавців. Серед можливих причин можна також назвати формалістичне ставлення до реалізації партійних директив. Крім того, можна припустити наявність конфлікту цілей між творцями журналу на центральними органами влади. Це інколи штовхало працівників «Перця» та формалізм у реалізації завдань партії (як ми це бачимо у випадку зі статтею в газеті «Правда» «Проти ідеологічних переключень в літературі»).

Примітки:

1. Eisenhardt K. M. Agency Theory: An Assessment and Review / K. M. Eisenhardt // The Academy of Management Review. – Vol. 14. – No. 1 (Jan., 1989). – PP. 57-74.
2. Афіша вечора українського гумору та сатири // Музей шістдесятництва
3. Бажан О. Особливості національно-культурного життя в Українській РСР в останній період «Сталінщини» (1946-1953 рр.) / О. Бажан // Магістеріум. – Випуск 17. – Історичні студії. – 2004. – С. 44-49;
4. Басенко К. «Самостійні» / К. Басенко // Перець. – № 21. – 1951. – С. 8.
5. Бе-Ша. Карикатура / Бе-Ша // Перець. – № 17. – 1951. – С. 8.
6. Богданов К. Vox populi: Фольклорные жанры советской культуры / К. Богданов. - М.: Новое литературное обозрение, 2009. – 368 с.
7. ГА РФ. – Ф. Р-9425. – Оп. 1. – Д. 781. – Л. 32-35 // Оpubл.: История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М., 1997. – С. 364-366.
8. Гливленко В. Висвячення у маститі або літературна косметика в спілці радянських письменників України /В. Гливленко // Перець. – № 14. – 1951. – С. 1.
9. Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. / Т. М. Горяева. – 2-е изд., испр. – М., 2009. – 407 с.
10. Ефимов Б. Десять десятилетий / Б. Ефимов. – М.: Варгиус, 2000. – 141 с.
11. Журахович С. Рецензія діда Михайла /С. Журахович // Перець. – № 15. – 1946. – С. 4.
12. Зиновьев А. Коммунизм как реальность / А. Зиновьев. – М., 1994. – 211 с.
13. Козюренко О. Жовто-блакитні запроданці / О. Козюренко // Перець. – № 16. – 1951. – С. 7.
14. Лубенський П. Аби справна цифра / П. Лубенський // Перець. – № 16. – 1951. – С. 6-7.
15. Меньковский В. История и историография: Советский Союз 1930-х гг. в трудах англо-американских историков и политологов / В. Меньковский. – Мн.: БГУ, 2007. – 358 с.
16. Можеева Г., Мишанкина Н. Информационный потенциал историографического источника в свете теории информации / Г. Можеева, Н. Мишанкина // Гуманитарная информатика. – Вып. 1. – С. 114-125
17. Не відступлюся!: До 100-річчя Оксани Яківни Мешко / Харківська правозахисна група; Упоряд. В.В. Овсієнко, О.Ф. Сергієнко. – Харків, 2005. – 344 с.
18. Олійник С. Гарбуз / С. Олійник // Перець / іл. В. Гливленко. – № 3. – 1949 (видання для Західних областей України). – С. 3.
19. Олійник С. Курило-Кадильський... / С. Олійник // Перець. – № 16. – 1951. – С. 3.
20. Против идеологических извращений в литературе // Правда. – 2.07.1951. – С. 2.
21. Самум С. Барабан підвів / С. Самум // Перець. – № 18. – 1951. – С. 2.
22. Собрату // Перець. – № 1. – 1941. – С. 4
23. Тобольцева Н. Политические кампании в печати в условиях усиления идеологического диктата ВКП(б) (1946—1951 гг.) / Н. Тобольцева // Вестник Московского университета. – Сер. 10. – Журналистика. – 2011. – № 3. – С. 88-106.
24. Ушакин С. «Смехом по ужасу»: о тонком оружии шутов пролетариата / С. Ушакин // Новое литературное обозрение : Теория и история литературы, критика и библиография. – 2013. – № 3. – С. 130-162. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://nlobooks.ru/node/3565>. Доступ – 22.08.2014.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – оп. 23. – спр. 5286. – 135 арк.

26. ЦДАГО України. – Ф. 1. – оп. 24. – спр. 3499. – 32 арк.
27. ЦДАГО України. – Ф. 1. – оп. 24. – спр. 3707. – 27 арк.
28. ЦДАГО України. – Ф. 1. – оп. 24. – спр. 785. – 162 арк.
29. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 668. – оп. 1. – спр. 146. – 45 арк.
30. ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп. 1. – спр. 156. – 2 арк.
31. ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп. 1. – спр. 202. – 169 арк.
32. ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп. 1. – спр. 206. – 21 арк.
33. ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп. 1. – спр. 223. – 25 арк.
34. ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп. 1. – спр. 229. – 7 арк.
35. ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп. 1. – спр. 231. – 3 арк.
36. ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп. 1. – спр. 244а. – 2 арк.
37. ЦДАМЛМ України. – Ф. 668. – оп. 1. – спр. 245. – 2 арк.
38. Шевченко Л. Культурно-ідеологічні процеси у 40–50-х рр. / Л. Шевченко // Укр. істор. журн. – 1992. – № 7-8. – С. 39-48.

Еремеева К. А. Пресса Советской Украины и политика партии: проблема соответствия (случай выполнения журналом «Перець» заданий газеты «Правда»).

Статья посвящена анализу соответствия редакторской политики журнала «Перець» властным директивам, помещенным в редакционной статье «Против идеологических извращений в литературе» в газете «Правда» от 2 июля 1951 г.. Был рассмотрен процесс спуска директив от органов власти к работникам прессы. Сделан вывод о поливариативности интерпретаций «Перцем» партийных указаний и выдвинуто предположение о возможных причинах этого.

Ключевые слова: журнал «Перець», газета «Правда», директивы, пресса, юмор, цензура.

Yeremieieva K. A. From directive to feuilleton: about one case of implementation of the newspaper “Pravda’s” tasks by the magazine “Perets”.

This article was devoted to analyze the conformity between the editorial policy of the magazine “Perets” and government directives. The second was reflected in an editorial entitled “Against the ideological distortions in the literature” in the newspaper “Pravda” on July 2, 1951. The process of sinking of directives from the authorities to the press officer was considered. It was concluded, that polivariativosti interpretations “Pepper” party instructions and suggested the possible reasons for this.

Keywords: magazine “Perets”, the newspaper “Pravda”, directives, press, humor, censorship.

УДК 930.2:323.3–054.73(=162.1)(477)“1914/1918”

Польські біженці Першої світової війни на Харківщині: джерелознавчий аспект (1914–1918 рр.)

Жванко Л. М.

Статтю присвячено аналізу історичних джерел, у яких йдеться про перебування польських біженців на території Харківської губернії та міста Харкова під час Першої світової війни. Визначено ті види документів, які є найбільш інформативними для характеристики зазначеної проблеми.

Ключові слова: Перша світова війна, поляки, біженці, Російська імперія, польська громада.

Історія сповнена людським стражданням. Війна, як апогей людського зла, часто змушувала залишати людину свій дім, свою землю і втікати від ворога, від страху бути вбитим. Велика війна 1914 – 1918 рр. уперше в історії цивілізації показала в яких величезних масштабах може бути здійснено це виселення, коли за справу береться влада воюючих сторін. То була очевидна новація – примусове вивезення військовими воюючих сторін у тиллові райони власного цивільного населення. Акція, яка була проведена у Російській імперії, стала одним із перших випадків ініційованого владою широкомасштабного переселення ХХ століття. Як жила-виживала людина, яка була позбавлена домівки та звичного оточення, можна дізнатися там, де «законсервовано» минуле – в архіві. Отже, запропонована стаття – роздуми над історичними джерелами, які дозволяють, певним чином відчутти трагізм ситуації, в якій опинилися поляки, евакуйовані з теренів Царства Польського у тиллові райони Російської імперії. Одним з таких була Харківська губернія та місто Харків.

Слід зазначити, що останнім часом проблематика біженства під час Першої світової війни, й зокрема доля польських вигнанців, стала предметом дослідження українських та польських істориків. Фундаментальною роботою у цьому аспекті є колективна монографія «Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej», яку написали вчені Інституту історії Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Склодовської Маріуш Коженювський, Маріуш Мандзик та Даріуш Тарасюк [2]. Свою роботу вони присвятили перебуванню польських біженців у Російській імперії у роки Першої світової війни, серед іншого певну увагу вони приділяють і Харківській губернії та місту Харкову. На сьогодні можна казати про те, що саме в Любліні сформувалася наукова школа з вивчення історії польських біженців під час Першої світової війни [10].

Праці українських істориків, враховуючи регіональний характер зазначеної теми, передовсім представлені розвідками харківських істориків. Перш за все,

згадаємо збірник документів, присвячений біженству Першої світової війни, упорядкований Л. М. Жванко [5]. Він містить 250 оригінальних історичних джерел, які містять цікаву інформацію стосовно життя польських біженців у Харкові [7]. Узагальнене бачення проблематики біженства дослідниця запропонувала у монографії «Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.)» [8], комплексному науковому дослідженні, яке отримало схвальні відгуки колег [3]. Крім того, слід назвати інші кілька статей авторки з даної проблематики, які вийшли друком в українських та польських наукових виданнях [9, 11 – 13]. Цікавими є низка публікацій іншої харківської дослідниці Т. М. Лихачової, яка в контексті долі польських біженців на теренах Російської імперії, виокремлює й аспекти їх перебування в Харкові [14, 15].

У збірнику документів «Поляки на Харківщині», про який йдеться останнім часом, безсумнівно, слід опублікувати й ті документи, що висвітлюють екстремальні умови проживання біженців під час Першої світової війни, взаємини прибулих поляків і місцевої польської громади та місцевого населення загалом.

Хронологія «блоку документів» про польських біженців Першої світової війни має бути «класичною»: нижня межа – 1914 р., тобто початок війни (до цього часу відносяться документи, які свідчать про бажання харківців надати допомогу полякам, як «братом слов'янам, які перші зустріли ворога»); верхня – 1918 рік, завершення світового конфлікту та проголошення незалежності Польської держави.

Зазначений час став надзвичайно складним для польського народу, особливо жителів тих територій, що перебували у складі Російської імперії. Жахи наступу німецьких військ були поєднані із незворотністю насильницької евакуації цивільного населення Царства Польського – автономного краю Російської імперії, приєднаного до неї за результатами Віденського конгресу 1815 р. Як зазначає Д. Пługавко, «Трагедія польського народу в роки війни підсилювалася і багатотисячними юрбами злиднених біженців. Окрім того, значного горя принесла і примусова та безцеремонна евакуація польського населення російською владою у серпні 1915 р.» [4, с. 14 – 15].

Масова поява етнічних поляків, у тилкових губерніях України була зафіксована у середині літа 1915 р., що було зумовлено відступом російських армій з Польщі, Західної Прибалтики та Галичини. Фактично, поляки склали найбільшу групу біженців у Російській імперії після росіян на українців. Близько мільйона поляків, підданих царя Миколи II, як стверджує професор Маріуш Коженювський, були змушені залишити свої спустошені землі та вирушити вглиб Росії [1, с. 5]. Загалом біженці були евакуйовані російською владою з дев'яти губерній Царства Польського, найбільше з Сувальської, Ломжинської, Варшавської, Люблінської губерній. Зазначений процес евакуації населення польськими науковцями характеризується як «насильницьке вислання».

У запланованому збірнику документів важливо подати такі документи, які можуть передати внутрішній стан цих людей, які знайшли тимчасовий притулок на Харківщині: переживання жінки, дитини, літньої людини і т.д. Важливим моментом має стати ілюстрація того, як вигнанців зустріла хай і невелика, але згуртована польська громада Харкова і Харківщини.

Історичні документи свідчать, що польські біженці не були самотні зі своїми проблемами, адже на допомогу їм прийшла, хоча й не така численна, але згуртована польська громада Харкова і оточила дійсно родинною турботою. В умовах триваючої війни їм самим було нелегко перебудувати своє життя на новий лад, але почуття солідарності спонукало їх створювати громадські спілки, започатковувати притулки для дітей та літніх людей, займатися пошуком для прибулих місць працевлаштування, організацією навчання, збирати пожертви, видавати для них книги, шукати загублених в дорозі родичів і, що дуже важливо, за тисячу кілометрів творити дух рідної Польщі.

Поляки Харкова жертвували свої приміщення, кошти, одяг і взуття, свій час, передавали своє душевне тепло для колись далеких географічно, а тепер таких близьких вигнанців з їх історичної Батьківщини. Власне можна говорити про такий собі обмін душевним теплом, турботою, тугою за рідним краєм. При цьому представниці польської громади Харкова Марія Вільга, Регіна Щавинська, Олена Дворжанчик, Марія Карсницька, Олена Виршилло та багато інших, виконуючи в тогочасному (все ще патріархальному) суспільстві роль матері і дружини, спільно зі своїми чоловіками брали активну участь в організації допомоги своїм землякам, переважали проблемами польських біженців.

Безумовно, важливим критерієм при відборі документів є наявність інформації, що дозволяє з'ясувати такі аспекти: кількість польських біженців у Харкові, географія прибуття, умови транспортування, віковий, статевий, професійний, соціальний склад біженців. Цікавим джерелом для висвітлення окресленої проблеми є «Статистична книга для польських біженців у роки європейської війни 1914-1916», упорядкована польським біженцем з Варшави Владиславом Слудковським та опублікована у Москві в 1916 р. Крім узагальнюючої інформації щодо розміщення в межах імперії відділень різних громадських спілок, які опікувалися справами біженців, умов транспортування, норм перевезення багажу, розмірів поштових переказів та ін., подано поіменний список біженців поляків із зазначенням нового місця проживання. Серед них – понад 160 осіб, які знайшли свій притулок у Харкові. Поіменний список польських біженців, складений ним, є надзвичайно цінним джерелом, який дозволяє, певним чином, визначити географію прибуття, розміщення, статевий склад евакуйованих [6].

Крім того, можна використати документи, які вже пройшли археографічне опрацювання й уміщені у збірнику документів «Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.)». На його сторінках опубліковано 18 документів, які стосуються різних аспектів перебування польських біженців на Харківщині та у місті Харкові [7].

У фондах Держархіву Харківської області зберігається багатющий фонд відділу влаштування біженців Харківського губерньського присутствія (ф. 18), з якого авторкою опрацьовано усі 299 одиниць архівного зберігання. На основі його матеріалів сформовано узагальнення щодо соціального захисту біженців на рівні конкретно взятої губернії, віднайдено цілий пласт листування біженців з різними інституціями, який може стати об'єктом спеціальних досліджень. Окрім того, було опрацьовано матеріали таких фондів: Харківське губерньське у справах товариств та спілок присутствіє (ф. 29), Харківська міська управа (ф. 45),

Харківське губернське відділення Всеросійського комітету по наданню допомоги постраждалим від воєнних дій (княжни Тетяни Миколаївни) (ф. 317).

Цікавим, на нашу думку, є фонд Канцелярії курата Харківської римокатолицької церкви (ф. 965). У ньому зберігаються документи, які присвячені благодійній діяльності парафіян по збору коштів для поляків-біженців. У фонді Харківського губернського у справах товариств та спілок присутствіє (ф. 29) містяться документи, які висвітлюють засадничі принципи діяльності цієї структури, протоколи засідань та статuti польських благодійних спілок з надання допомоги біженцям, як, наприклад, Товариства допомоги бідним сім'ям поляків, які беруть участь у війні та постраждалому від війни польському населенню. У фонді Харківської міської управи (Ф. 45) зібрано справи, які висвітлюють процес навчання дітей польських біженців.

Важливе змістове навантаження несуть матеріали друкованих органів громадських організацій ВЗС, ВСМ та Тетянинського комітету – «Известия Главного комитета Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам», «Известия Всероссийского союза городов», «Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта», «Известия Комитета ЕЕ Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны», «Известия Харьковской городской думы».

Упродовж 1914–1918 рр. різні за змістом та формою матеріали газет спонукали український загальнореспубліканський допомогати «братам, які перші зустріли удари ворога...». Аналізуючи наповненість преси матеріалами про біженців, можна виокремити певні етапи у висвітленні періодикою цієї проблеми. Так, у понад трьох десятках періодичних видань 1914 р., які зберігаються у газетному відділі Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, відсутні будь-які згадки про біженців, що пояснювалося, не в останню чергу, ситуацією на фронті. З літа 1915 р., коли розпочалася масова евакуація цивільного населення із західних губерній Російської імперії, преса розпочинає активно її висвітлювати. У рубриках «Хроніка», «Місцева хроніка», «Місцеве життя», «Дописи з міць» постійно подавалися матеріали про рух біженців, проблеми в дорозі, напрямки допомоги, різні заклики про благодійні збори на користь цих людей та ін.. У подібному ключі проблеми біженства висвітлювали і харківські періодичні видання.

Значну кількість матеріалів про життя біженців можна віднайти у пресі 1916 р., оскільки саме в цей рік біженці почали обживатися на своїх місцях, виникли нові проблеми, пов'язані із пошуком роботи, навчання дітей, фінансуванням різних заходів. В окрему групу публікацій можна виділити різні подяки, починаючи від стандартних подяк Великої княжни Тетяни різним жіночим комітетам, до подяк, які були висловлені окремими партіями біженців своїм провідникам. У періодиці є матеріали про зустрічі біженців місцевими громадами, оголошення та звіти про різні благодійні збори на їх користь, інформація про навчання дітей, проблеми із працевлаштуванням, відкриття різноманітних закладів допомоги, майстерень, їдалень, іноді маємо навіть ілюстративний матеріал тощо.

У 1917 та 1918 р. різко скоротилася кількість публікацій про цих людей. Зрозуміло, що з весни 1917 р. революційна стихія, яка охопила українські землі, вийшла на перше місце за своєю значимістю. У 1918 р. преса Української Держави висвітлювала проблеми уже реєвакації біженців до своїх домівок.

Таким чином, проблема перебування польських біженців на теренах Харківської губернії та Харкова під час Першої світової війни є надзвичайно цікавим аспектом історії місцевої польської громади, взаємин українців та поляків в екстремальних умовах життя соціуму. Блок історичних джерел, який буде запропоновано читачу у збірнику, присвяченому полякам на Харківщині, дозволить зробити власні висновки, виробити власне бачення проблеми.

Примітки

1. *Korzeniowski M.* Na wygnańczym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915–1918. / M. Korzeniowski. – Lublin: Lubelske Towarzystwo Naukowe, 2001. – 389 s.
2. *Korzeniowski M.* Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej / M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk. – Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – 238 s.
3. *Pavlova, Irina:* Rezension über: Ljubov M. Žvanko, Biženci peršoji svitovoji vijny. Ukraïns'kyï vymir (1914-1918 rr.). Monografija, Charkiv: Apostrof, 2012, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas / jgo.e-reviews, JGO 62 (2014), 4, S. 613-615, <http://recensio.net/r/54e5c1457b854cf5a8b8da177d9a2ab5> First published: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas / jgo.e-reviews, JGO 62 (2014), 4.
4. *Plugawko D.* Sienkewicz w Szwajcarii / D. Plugawko. – Poznań: Wydawnictwo uniwersytetu Adama Mickiewicza, 1986. – 171 s
5. *Rudolf Mark Augustinus:* Rezension über: Ljubov M. Žvanko, Biženstvo peršoji svitovoji vijny v Ukraïni. Dokumenty i materialy (1914–1918 rr.), Charkiv: CHNAMG, 2009, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas / jgo.e-reviews, jgo.e-reviews 2012, 2, S. 37-38, <http://www.recensio.net/@@redirect-to-uuid/5fd298f>.
6. *Stodkowski W.* Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej w latach 1914-1916 / W. Stodkowski // Moskwa, 1916. – 130 s.
7. *Жванко Л. М.* Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.): монографія / Л. М. Жванко; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2009. – 360 с.
8. *Жванко Л. М.* Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія / Л. М. Жванко. – Х.: Віровець А. П. «Апостроф», 2012. – 568 с.
9. *Жванко Л. М.* Польська громада Харкова і польські біженці Першої світової війни: родинна турбота / Л. М. Жванко // Видатні поляки Харкова: матеріали Міжнародного наукового симпозиуму, Харків, 7 грудня 2011 р. / Генеральне Консульство Республіки Польща, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Х.: Майдан, 2012. (Польський альманах. Вип. V.). – С.75 – 91.
10. *Жванко Л. М.* Рецензія на монографію: Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. – Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 2007. – 238 s. / Л. М. Жванко // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 223 – 227.
11. *Жванко Л. М.* Іноземні біженці Першої світової війни в Україні / Л. М. Жванко // Київська старовина. – 2005. – № 3. – С. 77 – 93.

12. Жванко Любов. До проблеми задоволення релігійних потреб біженців католиків у Російській імперії (1914 – 1918 рр.) / Любов Жванко // *Studia Polonijne*. – Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL Katolicki uniwersytet Lubelski Jana Pawła II. - 2009. – Tom 30. – S. 137 – 147.
13. Жванко Любов. Перша світова війна і проблеми польських біженців в Україні (1914 - 1918) / Любов Жванко // *RES HISTORICA*. Tom 30. – Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – S. 79 – 108.
14. Лихачова Т. М. Культурно-просвітницька робота серед біженців-поляків з Королівства Польського в роки Першої світової війни / Т. М. Лихачова // *Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії*. Зб. наук. пр.: Вип. 10. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 86 – 94.
15. Лихачова Т. М. Польські біженці в м. Харкові в роки Першої світової війни: діяльність громадських організацій / Т. М. Лихачова // *Харків-багатонаціональний: Зб. наук. пр.* – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – С. 81 – 94.

Жванко Л. Н. Польские беженцы Первой мировой войны на Харьковщине: источниковедческий аспект (1914 - 1918 гг.)

Статья посвящена анализу исторических источников, в которых содержится информация о пребывании польских беженцев на территории Харьковской губернии и Харькова во время Первой мировой войны. Определены те виды документов, которые являются наиболее информативными для характеристики указанной проблемы.

Ключевые слова: Первая мировая война, поляки, беженцы, Российская империя, польская община.

Zhvanko L. N. Polish refugees of the World War I in Kharkiv: Source study aspect (1914 - 1918 years.)

The article is devoted to the analysis of historical sources on issues stay of Polish refugees of World War I in Kharkiv and Kharkiv province. The terms of the selection of documents, it outlines the importance of involving archival sources. The problem of coverage of refugees in the then local press.

Keywords: The First World War, the Polish refugees, Russian Empire, the Polish community.

УДК [271.2-75]:[323.3-055.2] "18/19"(477)

Соціальний склад вихованок єпархіальних жіночих училищ України (середина XIX – початок XX ст.)

С. В. Нижнікова

Стаття присвячена дослідженню соціального складу учениць єпархіальних училищ України другої половини XIX – початку XX ст. Розглянуто процес зміни співвідношення відсотку «духовних» і «світських» єпархіалок у другій половині XIX – на початку XX ст. Досліджено соціальні групи, з яких походили вихованки. Аналіз соціального складу єпархіалок показав, що попри положення статуту 1868 р., відповідно до якого єпархіальні училища мали всестановий характер, більшість учениць були доньками священнослужителів.

Ключові слова: єпархіальні жіночі училища, історія освіти, жіноча освіта, історія культури, світські вихованки.

Єпархіальні жіночі училища з'явилися в Російській імперії в 40-і роки XIX століття. Ці навчальні заклади створювалися для представниць духовного стану. Загальне керівництво училищами здійснював Навчальний комітет при Св. Синоді. В українських губерніях Російської імперії перше училище подібного типу було засновано 1854 року в Харкові. Усього протягом 1854–1917 років на теренах України функціонувало 11 єпархіальних училищ (у Катеринославі, Кременці, Лубнах, Маріуполі, Одесі, Полтаві, Сімферополі, Тульчині, Харкові та Чернігові).

Метою дослідження є аналіз соціального складу учениць єпархіальних жіночих училищ України протягом другої половини XIX – початку XX століття. Завдання нашої розвідки полягають у встановленні співвідношення відсотку «духовних» і «світських» учениць, аналізі динаміки змін і дослідженні соціальних груп, з яких походили духовні та світські вихованки. Хронологічні межі дослідження охоплюють середину XIX – початок XX ст., проте більший акцент робиться на 1890 рр. – початку XX ст. через недостатність більш ранніх джерел.

Існує декілька досліджень, присвячених історії окремих єпархіальних жіночих училищ другої половини XIX – початку XX століття. Утім, вони були написані здебільшого аматорами та краєзнавцями, у них було відображено лише кілька перших десятиліть історії цих освітніх закладів. Хоча автори розвідок накопичили окремі відомості щодо складу вихованок, проте вони не ставили за мету проаналізувати ці кількісні дані [5; 21; 27; 28]. У розвідках сучасних науковців так само наявні дані щодо соціального складу окремих єпархіальних училищ; але соціальний склад єпархіалок не був предметом спеціальної розвідки [2; 19].

Реконструвати соціальний склад вихованок єпархіальних училищ України можливо, апелюючи передовсім до діловодної документації єпархіальних

жіночих училищ. Серед цих джерел особливо цінними для цієї розвідки є щорічні звіти про діяльність училищ, що містили інформацію щодо чисельності та станового походження єпархіалок [9-14; 22-26]. Протягом 1888-1916 рр. виходив «Циркуляр по духовно-учебному ведомству», в якому публікувалися щорічні загальні звіти про діяльність усіх єпархіальних училищ Російської імперії з зазначенням чисельності та соціальної належності вихованок. Нами було проаналізовано всі статистичні дані за цей період. Наявність більш ранніх джерел, у яких би існувала інформація щодо чисельності та соціального складу всіх вихованок єпархіальних училищ України, виявити не вдалося. Тому було використано окремі звіти єпархіальних училищ, що містили дану інформацію. До дослідження були також залучені законодавчі акти та актові матеріали [1; 8; 16; 17].

Відкриття єпархіальних училищ у Російській імперії в середині XIX століття було спричинене рядом обставин, серед яких й бажання підняти авторитет духовенства. У церковній публіцистиці 40-х років XIX століття неодноразово висловлювалися думки про те, що освічені жінки краще за неосвічених будуть дружинами і матерями священників. Уряд і Св. Синод висловлювали сподівання, що жінки духовного стану з відповідною освітою зможуть здійснювати позитивний вплив на селян [20, с. 315]. Крім того, у заснуванні навчальних закладів для дочок духовенства відіграв важливу роль й загальний суспільний рух щодо підвищення жіночої освіти.

Діяльність єпархіальних жіночих училищ регулювали норми статуту училищ дівчиць духовного стану, який був затверджений 1843 року. Відповідно до цього статуту училищна рада приймала на навчання доньок батьків лише духовного звання віком від десяти до дванадцяти років [16, с. 529]. Ці освітні інституції були створені для вирішення суто станових завдань. Як було записано у статуті, ці заклади мали виконувати особливе призначення, а саме: підготувати «гідну майбутню дружину священника, на якій лежав священний обов'язок повчання парафіян у вірі та моральності, а також дбайливу матір, яка б виховувала дітей своїх за правилами благочестя, могла б готувати синів для вступу до училищ» [16, с. 528]. Усі училища були створені як закриті навчальні заклади, а єпархіалки жили в гуртожитках. Чисельність вихованок у перші роки існування єпархіальних училищ в Україні була незначною. Наприклад, у Харківському училищі в 1854 році навчалось 30 учениць [27, с. 470], в 1864 році у Тульчинському – всього 10 учениць [5, с. 19]. Усі вихованки були винятково дівчатами духовного стану православного віросповідання. Частина з них приймалася на казенне утримання, частина оплачувала навчання самостійно.

Відміна кріпосного права, ліквідація станової замкненості духовенства, інші реформи 1860-х років, які впровадила Російська імперія привели до суттєвих змін у різних сферах життя суспільства, у тому числі й у галузі освіти. Важливою складовою цих перетворень було те, що духовні школи з цього часу мали стати доступними для всіх верств суспільства. Єпархіальні училища були реорганізовані у відкриті всестанові навчальні заклади. Усі нововведення були зафіксовані в новому статуті єпархіальних жіночих училищ, який був затверджений 20 вересня 1868 року [17]. Уже в 1868-1869 навчальному році ці освітні інституції поповнилися першими вихованками світських станів.

У подальшому зростало як загальне число єпархіалок, так й число світських дівчат. Згідно зі звітом обер-прокурора Св. Синоду, чисельність вихованок усіх єпархіальних жіночих училищ України в 1889-1890 навчальному році становила 1959 осіб, світських вихованок нараховувалося 7% [22, с. 7-8]. У 1894 році в усіх єпархіальних училищах Російської імперії навчалось 13186 вихованок [23, с. 36-38]. Для порівняння зазначимо, що чисельність вихованок усіх жіночих гімназій імперії в цьому ж році становила 44157 учениць [15, с. 109]. В єпархіальних училищах України у 1894-1895 навчальному році навчалось 2494 вихованки (19% від загальноімперського числа єпархіалок), серед яких нараховувалося вже 12,5% світських учениць [23, с. 36-38].

Збільшенню числа вихованок протягом 1890-х – початку 1900-х років сприяло відкриття підготовчих і додаткових класів майже в усіх єпархіальних училищах. Додаткові класи з'явилися у зв'язку зі збільшенням охочих навчатися в таких закладах. За своєю організацією додаткові класи не відрізнялися від звичайних. Якщо спостерігати за динамікою змін числа учениць із духовного стану протягом 1868 року – початку XX ст., очевидно, що вона тяжіла до суттєвого зростання від десятиліття до десятиліття.

У 1880-1890-ті роки, як відомо, було здійснено ряд контрреформ у різних сферах життя, зокрема й у галузі освіти. Новий міністр народної освіти І. Д. Делянов у доповіді 1884 року підкреслив, що однією з головних помилок, допущених урядом під час реформування жіночої освіти, було створення всестанових жіночих навчальних закладів [18, с. 660]. Основою політики контрреформ в освітній галузі була ідея повернення до станової організації школи. У 1893 році обер-прокурор Св. Синоду К. П. Побєдоносцев підкреслив, що єпархіальні училища насамперед повинні задовольняти потреби єпархіального духовенства [4, с. 1520]. Крім того, у своєму звіті за 1894-1895 навчальний рік він відмітив, що число світських вихованок у цьому навчальному році становило 15% від загального числа учениць усіх єпархіальних училищ Російської імперії, що було найвищим показником за всі попередні роки. В єпархіальних училищах України світських вихованок у 1894-1895 навчальному році нараховувалося 12,5% [23, с. 36-38]. Проаналізувавши звіти єпархіальних училищ, К. П. Побєдоносцев дійшов висновку, що збільшення числа вихованок з інших станів негативно вплинуло на навчально-виховний процес у цих освітніх установах. Саме світські вихованки, на його думку, були «джерелом безпорядків і привнесення хвороб та поганих звичок», адже більша частина світських єпархіалок не жила в гуртожитку при училищі, а лише приходила на заняття. Така позиція Св. Синоду втілювалася в указ від 19 липня 1895 року, відповідно до якого училищні ради єпархіальних жіночих училищ мали приймати дівчат з інших станів дуже розбірливо, й притому не більше 10% від загального числа вихованок, з метою охорони цих училищ від «напливу» світських учениць [1, с. 336-337].

Реалізація цього наказу призвела до того, що з 1895-1896 навчального року число вихованок, які походили не з духовного стану, почало зменшуватися. Під час опрацювання звітної документації обер-прокурора Св. Синоду виявлено, що в 1899-1900 навчальному році в єпархіальних училищах України було 2921 учениць, чисельність світських вихованок становила 11,5%, у 1903-1904 навчальному році – 3244 учениці, світських вихованок – 8,8% [24, с. 57; 25, с. 90-91]. На

тлі загальної картини винятком було Харківське училище. Училищна рада цього навчального закладу виклопотала у Св. Синоду дозвіл приймати на навчання дівчат з інших станів без обмеження. Це обґрунтовувалося тим, що навчальний заклад був розташований за містом, майже всі вихованки проживали в училищній будівлі і знаходилися під постійним наглядом вихователюк. Отже, як переконувало керівництво училища, світські вихованки не мали «дурного» впливу на інших єпархіалок [14, с. 153-154]. Саме тому в Харківському училищі були такі показники чисельності світських вихованок: у 1899-1900 навчальному році нараховувалась 141 світська учениця (25% від загальної кількості), у 1900-1901 навчальному році – 144 (25,5%), у 1903-1904 навчальному році – 109 (17%) [24, с. 57, 64-65; 25, с. 90]. У 1906 р. під впливом революційних подій Св. Синод скасував десятивідсоткове обмеження на прийняття вихованок світських станів до єпархіальних училищ [8, с. 59]. У 1908-1909 навчальному році чисельність єпархіалок в Україні досягла 3727 осіб, серед яких світських вихованок нараховувалося 8,4% [26, с. 224-225].

Важливим аспектом дослідження соціального складу єпархіалок є з'ясування того, які саме «дочки духовенства» навчалися в єпархіальних училищах. Як відомо, духовенство складалося з трьох основних груп: священників, дияконів і причетників. У діловій документації термін «дочки духовенства» включав усі зазначені соціальні групи духовного стану. Однак, як свідчать відомості, переважна частина дівчат була доньками священнослужителів. Наприклад, у Харківському училищі протягом 1884-1894 років зафіксовано від 69% до 81% доньок священнослужителів [9–14], у Тульчинському училищі протягом 1881-1890 рр. навчалось 93%–97% доньок священнослужителів [5, с. 20]. Переважання серед єпархіалок доньок священнослужителів характерне як для українських губерній, так і для Російської імперії в цілому [3]. Хоча відзначимо, що ці соціальні групи загалом у суспільстві були репрезентовані в іншому відсотковому співвідношенні. За даними Б. М. Міронова, у 1890 році у Російській імперії було 43% священників, 13% дияконів і 44% причетників [7, с. 108]. У Харківському єпархіальному училищі в 1890 році навчалось 73% доньок священників, 11% доньок дияконів і 16% доньок причетників [10, с. 639]. Переважання серед єпархіалок доньок священнослужителів спричинене декількома факторами. По-перше, навчальний процес у єпархіальних училищах був спрямований на виховання саме майбутніх матушок – дружин священнослужителів, які б мали позитивний вплив на побут сім'ї священника та просвітницький вплив на селян. По-друге, ці навчальні заклади утримувалися переважно на гроші місцевих священнослужителів, а тому й приймалися на навчання здебільшого їхні доньки.

Не менш важливо встановити те, вихідцями з яких соціальних станів були світські вихованки. Це можна детально схарактеризувати на прикладі Харківського єпархіального училища. Зазначимо, що всі ці заклади знаходилися або в губернських центрах, або у великих містах губерній. Тому приклад Харківського училища відображає загальні процеси наповнення єпархіальних училищ вихованками з не духовних станів.

Єпархіалки Харківського училища репрезентували всі суспільні стани. Серед них були доньки дворян, почесних громадян, чиновників, різночинців, міщан, купців, козаків, військових та селян. На тлі загальної тенденції зростання

чисельності вихованок єпархіальних училищ, число світських дівчат також збільшилося. Відзначимо, що збільшення чисельності вихованок усіх соціальних груп відбувся рівномірно. Спостерігалось зростання числа дочок сільського стану. У 1884 – 1894 навчальні роки чисельність вихованок із сільського стану збільшилася від однієї до десяти [9, с. 660; 10, с. 639; 11, с. 76; 12, с. 574-575; 13, с. 33]. Як показують дані, з 1884 року по 1894 рік, питома вага дочок міщан зросла майже в 2,5 рази. Зростання відсотка селянок та міщанок пояснюється тим, що з 1880-х років розширилася мережа початкових шкіл (земських, церковнопарафіяльних), які надавали можливість отримати ази освіти, необхідні для проходження конкурсного відбору під час вступу до єпархіального училища. Відзначимо, що незважаючи на високу плату за навчання, єпархіальні училища приваблювали світські стани. Так, наприклад, у кінці XIX ст. вартість навчання дівчаток у жіночих гімназіях Міністерства народної освіти становила 30 руб. на рік, а за вихованок, що проживали в гуртожитку, батьки повинні були заплатити 180 руб. на рік [6]. В інститутах шляхетних дівчат плата за навчання становила 180-190 руб. на рік [3], а в єпархіальних училищах України для світських вихованок – 200-250 руб. на рік [13, с. 33].

Таким чином, дослідження соціального складу вихованок єпархіальних училищ показало, що, хоча статутом 1868 року був задекларований всестановий характер цих освітніх інституцій, серед учениць переважали дочки священнослужителів. Водночас на підставі аналізу звітів про діяльність Харківського училища можна стверджувати, що в цих навчальних закладах навчалися доньки представників усіх інших станів суспільства. Можливо, ця тенденція й надалі посилювалася, але політика Св. Синоду була спрямована на стримування та контроль за чисельністю світських вихованок.

Примітки

1. *Всепоподаннейший* отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству Православного исповедания за 1894-1895 гг. – СПб., 1898.
2. *Грозный, Д. А.* Жіноче єпархіальне училище в Одесі (середина XIX – початок XX ст.) / Д. А. Грозный // Інтелігенція і влада. – 2005. – № 5. – С. 33-42.
3. *Днепров, Э. Д.* Среднее женское образование в России. Учебное пособие [Электронный ресурс] / Э. Д. Днепров, Р. Ф. Усачева. – Режим доступа: <http://www.e-reading.club/book.php?book=1034561> Доступ – 25.07.2015 г.
4. *Известия и заметки* // Церковные ведомости. – 1893. – № 42. – С. 1520.
5. *Исторические сведения о Тульчинском епархиальном женском училище (1864–1890 гг.)*. – Тульчин, 1890.
6. *Котлова, Т. Е.* «...много хороших воспоминаний осталось от гимназии» (Женское образование в России сто лет назад) [Электронный ресурс] // Т. Е. Котлова. – Режим доступа: http://ateismy.net/index.php?option=com_content&view=article&id=1401:2012-09-06-09-16-00&catid=36:history&Itemid=111. Доступ – 10.01.2015 г.
7. *Миронов, Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2 т. / Б. Н. Миронов. – Т. 1. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000.

8. Определение Св. Синода от 14 октября 1906 года за № 5814 // Циркуляр по духовно-учебному ведомству. – СПб, 1907. – № 23. – С. 59.
9. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1889/90 учебный год // Листок для Харьковской епархии. – 1890. – № 23. – С. 657-661.
10. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1890/91 учебный год // Листок для Харьковской епархии. – 1891. – № 24. – С. 638–649.
11. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1891/92 учебный год // Листок для Харьковской епархии. – 1893. – № 4. – С. 75-78.
12. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1892/93 учебный год // Листок для Харьковской епархии. – 1893. – № 23. – С. 571-575.
13. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1893/94 учебный год // Листок для Харьковской епархии. – 1895. – № 2. – С. 32–35.
14. Отчет о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1895/96 учебный год // Листок для Харьковской епархии. – 1897. – № 6. – С. 148-160.
15. Очерки истории школы и педагогической мысли СССР (конец XIX – начало XX века) / Отв. ред. Э. Д. Днепров. – М.: Педагогика, 1991.
16. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2.– СПб, 1843. – Т. 18. – № 17116. – С. 528-532.
17. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2.– Спб, 1868. – Т. 43. – № 46271. – С. 254-261.
18. *Рождественский, С. В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802–1902 / С. В. Рождественский. – СПб., 1902.
19. *Сесак, І. В.* Тульчинське єпархіальне училище: сторінки історії (1867–1917 рр.) / І. В. Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т.8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 324-337.
20. Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России: Сб. статей /Под ред. А. Эткінда, Д. Уффельманна, И. Кукулина. — М.: Новое литературное обозрение, 2012.
21. *Фотинский, О. А.* Волынское женское училище духовного ведомства за тридцать лет своего существования (1864–1894) / О. А. Фотинский. – Почаев, 1894.
22. Циркуляр по духовно-учебному ведомству. – СПб, 1892. – № 10. – 55 с.
23. Циркуляр по духовно-учебному ведомству. – СПб, 1896. – № 16. – 64 с.
24. Циркуляр по духовно-учебному ведомству. – СПб, 1903. – №22. – 90 с.
25. Циркуляр по духовно-учебному ведомству. – СПб, 1907. – № 23. – 161 с.
26. Циркуляр по духовно-учебному ведомству. – СПб, 1912. – № 28. – 256 с.

27. *Чижевский, И.* Записка о состоянии Харьковского училища девиц духовного звания за двенадцатилетние его существование с 5 июня 1854 по 6 июня 1866 г. / И. Чижевский // Духовный вестник. – 1866. – № 7. – С. 453-473.
28. *Щеглов, В.* Двадцатипетелетие Полтавского епархиального женского училища (Материалы для истории училища) // Полтавские епархиальные ведомости. – 1894. – № 11. – С. 375-411.

Нижнікова С. В. Соціальний склад вихованок єпархіальних жіночих училищ України (середина XIX – початок XX вв.)

Стаття присвячена дослідженню соціального складу учениць єпархіальних училищ України другої половини XIX - початку XX в. Було розглянуто процес зміни співвідношення частки «духовних» і «світських» єпархіялок во другій половині XIX - початку XX в. Були досліджені соціальні групи, з яких походили вихованки. Аналіз соціального складу єпархіялок показав, що, незважаючи на положення уставу 1868 року, згідно з яким єпархіальні училища мали всесословний характер, більшість учениць були дочерями священнослужителів.

Ключевые слова: *єпархіальні жіночі училища, історія освіти, жіноча освіта, історія культури, світські вихованки.*

Nyzhnikova S. V. The social composition of pupils of eparchial women's schools of Ukraine (mid-19th - early 20th centuries).

The article deals with research of social composition of pupils of Ukraine's eparchial women's schools in the second half of XIX - early XX centuries. The change of percent ratio of «spiritual» and «secular» pupils in the second half of XIX - early XX centuries is considered. Social groups from which originated pupils are researched. The conclusion is made that despite the allestate character of the eparchial schools in accordance to statute of 1868, studied mostly daughters of priests.

Keywords: *eparchial women's schools, history of education, female education, history of culture, secular pupils.*

УДК 37.014(477.54) "1920/1921"

Створення та діяльність секцій національних меншин у структурі Харківського губернського відділу народної освіти (1920-1921 рр.)

Д. О. Цепков

У статті досліджуються питання створення радянською владою польської, єврейської та вірменської секцій у структурі харківських органів управління освітою у 1920-1921 роках. Визначаються головні структурні елементи та кадровий склад секцій. Аналізуються основні напрями та результати діяльності.

Ключові слова: національні меншини, губернський відділ освіти, радянська влада, структура державних органів, Харківська губернія.

На сучасному етапі розвитку України як демократичної держави гостро стоїть питання забезпечення розвитку культури та освіти усіх етносів, що проживають на території України. У цьому контексті актуальним є дослідження історії створення та діяльності владних структур (як загальнодержавних, так і місцевих), на які було покладено обов'язок забезпечення прав національних меншин. Одним з прикладів місцевих органів представництва інтересів національних меншин були секції, створені більшовиками у структурі Харківського губернського відділу народної освіти у 1920 році.

Слід зазначити, що спеціальних досліджень, котрі б стосувалися процесу формування, організації структур та аналізу основних напрямків діяльності секцій національних меншин при Харківському губернському відділі народної освіти, нами не виявлено. Діяльність останніх висвітлювалась у працях, присвячених історії етнічних меншин у цілому (праці Б. В. Чирка [12] та Л. Д. Якубової [13]), або ж окремим аспектам цієї проблематики. Варто виокремити праці О. О. Войналович [2] та О. Б. Бистрицької [1], в яких досліджується освіта національних меншин у 20-х роках ХХ ст. Окремо слід відзначити статтю О. В. Кудактіна [11], в якій автор висвітлює процес створення та діяльність національних секцій та Ради національних меншин при Народному комісаріаті освіти УСРР у 1920-х роках.

Мета статті – дослідження створення радянською владою секцій національних меншин у структурі Харківського губернського відділу народної освіти та їх діяльність у 1920-1921 роках.

На початку 1919 року більшовики вдерли Харків, саме тоді місто було оголошено столицею УСРР. З цього моменту відновився процес формування радянських місцевих владних структур, зокрема органів управління освітою та культурою на Харківщині. Губернський відділ народної освіти (далі – губвно) був організований протягом січня-лютого 1919 року. Він розташувався за адресою вулиця Садово-Куликовська, 9/2 (тепер вулиця Дарвіна) [3, арк.1]. На

початок 1921 року губвно складався з 8 підвідділів: загальний; організаційно-інструкторський; кошторисно-фінансовий; соціального виховання; політичної просвіти; професійної освіти; постачання; губернський комітет охорони пам'яток мистецтв (губкопмис). Окремо від підвідділів для представництва інтересів національних меншин Харківщини з 1920 року розпочався процес створення секцій національних меншин – польської, вірменської та єврейської [7, арк.16].

За планами губвно, кожна секція мала складну систему підвідділів (в деяких документах згадуються під назвою підсекції), які створювались для диференціації роботи секції. Мали бути створені такі підвідділи: шкільний, позашкільний, дошкільний та мистецтв [7, арк.17]. Підвідділ позашкільної освіти відповідав за діяльність клубів, проведення виставок та екскурсій, роботу бібліотек. Підвідділ шкільної освіти керував процесами створення (або реорганізації) шкіл, в яких могли здобути освіту представники національних меншин. Також існував дошкільний підвідділ, у повноваження якого входило створення мережі дошкільних навчальних закладів. Підвідділ мистецтв мав здійснювати керівництво театрами, гуртками та різними творчими колективами. Але частина з цих підвідділів у деяких секціях національних меншин так і не була створена, або залишилася лише на папері.

Найбільш розгалужена система підвідділів була створена у польській секції, яка розпочала свою роботу з 10 березня 1920 року. Налагодження роботи секції відбувалось зі значними труднощами, в першу чергу кадровими. Головою секції спочатку було обрано Славінського, якого вже у травні 1920 року на цій посаді змінив Скарбек. Але вже 16 серпня 1920 року було призначено нового голову – М. М. Шпака [4, арк.14,28; 157, арк.172] Головою шкільного підвідділу у березні 1920 року було обрано С. Л. Войцеховського, дошкільний підвідділ очолив Л. Л. Стрельчик, позашкільний очолив Б. Й. Цесельський, але за станом здоров'я він не міг працювати, тому виконуючим обов'язки призначили Сензе. Однак новообраний голова дошкільного підвідділу пропрацював лише тиждень, бо його обрали головою секції. Після цього призначили Іваницького, але останнього арештували на початку травня, і лише з 12 травня Б. Й. Цесельський почав виконувати свої обов'язки [4, арк.14,97; 157, арк.172]. Найбільші проблеми виникли з підвідділом мистецтв: до кінця 1920 року не змогли знайти голову, тому на початку 1921 року підвідділ вже не згадується у щомісячних звітах, ймовірно за все його вирішили ліквідувати [35, арк.14-15]. У 1921 році з'явилися нові посади у структурі польської секції – секретар (Л. В. Люткевич), діловод (Е. Й. Колосовська) та кур'єр (Ф. С. Сутрик) [9, арк.172-173].

Вірменська секція розпочала свою роботу з березня 1920 року, але відразу зіткнулася з проблемою нестачі керівних кадрів. Так, у період з березня 1920 до літа 1921 року А. І. Гарибян був головою секції і водночас очолював позашкільний підвідділ [10, арк.64]. Але вже з 1920 року існувала посада секретаря (до літа 1921 - М. В. Середа, після - В. І. Карапеурова), а також посада інспектора, якої не було в інших секціях національних меншин. Посаду інспектора обіймав А. П. Даниэль-бек, але влітку 1921 року його призначили головою секції, тому новим інструктором обрали Р. Д. Арушанову. Таким чином, на кінець 1921 року у структурі вірменської секції так і не створили систему підвідділів [10, арк.56-64].

Єврейську секцію було створено у квітні 1920 року. Завідувачем був М.А.Левітан, який у період 1920-1921 років у звітах іноді згадується ще й як голова шкільного підвідділу [8, арк.9, 12, 25]. У 1921 році Л.І. Свердлову призначили головою дошкільного підвідділу, а також призначили діловода (М.М.Шарориневич) та секретаря (І.Т.Кипнис) [10, арк.114]. Інші підвідділи у структурі єврейської секції так і не було створено [10, арк.1-114].

Окремо варто розглянути практичну діяльність секцій національних меншин. Вже від початку свого створення підвідділи польської секції розпочали активну роботу. Станом на травень 1920 року у відомстві цієї секції була одна школа, що розміщувалася за адресою Гоголя, 4 [4, арк. 16], яку у 1921 році перейменували у 100-ту радянську трудову школу [5, арк. 206]. А вже на початок 1920-1921 навчального року було створено ще три школи: перша польська при 21-му училищі (Михайлівський провулок, 10, сучасна вул.Холодногірська), друга при 12-му училищі (Павлова дача) та четверта при 14 училищі (вул. Батурина, 25,) [5, арк. 243]. Отже, головною проблемою цих шкіл залишалася відсутність власного приміщення. Але це далеко не єдина проблема навчальних закладів. Так, у жовтні 1920 року до Харківського губвно надійшов лист від голови польської секції, у якому він скаржиться на відсутність у школах палива, канцелярських матеріалів та відповідних педагогічних кадрів [5, арк. 262]. Для вирішення останньої проблеми Харківський губвно проводив педагогічні курси для польських працівників освіти [4, арк. 13]. Єврейська секція мала у власному підпорядкуванні у 1920-1921 навчальному році 6 шкіл: перше ремісниче училище (вул. Вознесенська, 3), четверта професійна школа (Московська, 29, сучасний Московський проспект), а також школи №43 (Рибна, 36, сучасна вул. Кооперативна), №66 (Рибна, 34), №97 (Куліковська, 12), №98 (Рибна, 34). Отже, наведені дані свідчать, що на одній вулиці розташовувалося аж три єврейські школи, дві з яких згадані в одному приміщенні [8, арк. 25]. Ймовірно, саме через це при плануванні роботи на 1921 рік єврейська секція прийняла рішення про відкриття шкіл в Панасівському та Москалівському районах міста на 120 учнів [8, арк. 16]. У підпорядкування вірменської секції у 1921 році Харківський губвно передав 63-тю радянську школу (вул. Чернишевська, 5) [10, арк. 59,83].

Секції національних меншин розгорнули свою діяльність і у галузях дошкільної та позашкільної освіти. У підпорядкуванні польської секції від початку її діяльності були Робітничий польсько-російський клуб на базі заводу "Герлях та Пульст", клуб робітників імені Л.Варинського, який об'єднував польських робітників міста [5, арк. 97], загальна кількість учасників складала 340 робітників, але відвідуваність засідань складала лише 50-60 відсотків [5, арк. 259]. Наприкінці квітня 1920 року було створено Клуб польської робітничої молоді імені С.Веселовського, який мав у своєму складі кілька секцій: драматичну, живопису та малювання, музичну та секцію кравців [5, арк. 97]. У квітні 1920 року польська секція ініціювала створення дитячого притулку (вул. Юмовська, 8, сучасна Гуданова), в якому у травні 1920 року вже було 64 дитини [4, арк. 16; 5, арк.259]. Також польська секція займалася питанням створення у Харкові польської бібліотеки. Вже на початку своєї діяльності польський книжковий магазин було передано у підпорядкування польської секції [4, арк. 28]. Восени 1920 року у Харкові існувало дві польські

бібліотеки: перша на вулиці Панасовській, 82 (сучасна Котлова), друга на базі заводу «Герлях та Пульст». Вже у квітні 1920 року було висунуто ідею об'єднати бібліотеки в одну – Центральну польську. У жовтні 1920 року цю ідею було реалізовано: бібліотеку створили на вулиці Гоголівська, 8, біля головної польської школи та Клубу польської робітничої молоді імені С.Веселовського [5, арк. 166].

Що стосується діяльності інших секцій національних меншин у галузі дошкільної та позашкільної освіти, то варто відзначити велику кількість навчально-виховних закладів, створених єврейською секцією. У 1920 році було створено Дитячий клуб (Куліковська, 12), Клуб підлітків ім.К.Лібкнехта (Куліковська, 6), Клуб підлітків ім.К.Цеткин (Московська, 29), Клуб для дорослих другого Інтернаціоналу (Куліковська, 6), Студія-театр (Вознесенська, 3, сучасна вул. Фейербаха), а також Єврейське відділення при центральній бібліотеці (Петровський провулок, 14) [8, арк. 25]. Що стосується вірменської секції, то у 1920-1921 роках було створено Вірменський робітничий клуб (Катеринославська, 1, сучасна вул. Полтавський шлях) та вірменську театральну трупу [10, арк. 71-83].

Отже, з квітня 1920 року розпочався процес створення секцій національних меншин у структурі Харківського губернського відділу управління народною освітою. Було створено три секції: польську, єврейську та вірменську. Для якісного розподілу повноважень було створено розгалужену систему підвідділів, але за браком керівних кадрів деякі підвідділи на 1921 рік так і не розпочали свою роботу (це стосується, в першу чергу, єврейської та вірменської секцій). Вже від моменту створення секції розгорнули широку програму діяльності у шкільній, позашкільній та дошкільній галузях. Але головними проблемами залишались відсутність керівних та педагогічних кадрів, недостатнє фінансове забезпечення, мала кількість власних приміщень та їх неякісний стан.

Перспективою подальшого дослідження є питання відносин Харківського губернського відділу народної освіти та повітових відділів освіти й секцій національних меншин.

Примітки

1. *Бистрицька О.Б.* Створення та розвиток системи освіти національних меншин в Україні (1917–1939 рр.) / О. Б. Бистрицька. – Харків, 1998 –160с.
2. *Войналович О.О.* Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 1917–1938рр. / О.О. Войналович.– Полтава: Рідний край, 1992. –213с.
3. *Державний архів Харківської області*(Далі - ДАХО). – Ф. Р-820 Отдел народного образования Харьковского губернского исполнительного комитета советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (губОНО), город Харьков. –Оп.1. - Спр.11 Приказы, распоряжения, циркуляры и инструкции губернского отдела народного образования. – 112 арк.
4. *ДАХО.* – Ф. Р-820. – Оп.1. - Спр.35 Протоколы заседаний польской секции и переводы к ним. – 67 арк.
5. *ДАХО.* – Ф. Р-820. – Оп.1. - Спр.36 Отчеты и переписка школ польской секции. – 364 арк.
6. *ДАХО.* – Ф. Р-820. –Оп.1. - Спр.37 Переписка по клубу имени Веринского. – 100 арк.

7. ДАХО. – Ф. Р-820. – Оп.1. - Спр.122 Протоколи засіданий губернських съездов, конференцій и совещаний работников просвещения, материалы о состоянии народного образования Харьковщины. – 143 арк.
8. ДАХО. – Ф. Р-820. – Оп.1. - Спр.156 План работы еврейской секции, о еврейском театре и другие материалы секции. – 116 арк.
9. ДАХО. – Ф. Р-820. – Оп.1. - Спр.157 Списки польской секции, протоколы и другие материалы. – 232 арк.
10. ДАХО. – Ф. Р-820. – Оп.1. - Спр.158 Списки армянских школ. – 195 арк.
11. Кудактін О.В. Національні секції та Ради нацменшин при Народному комісаріаті освіти УСРР: обставини створення, структура та основні напрямки діяльності/ О.В. Кудактін// Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. - №2. – С.53-59.
12. Чирко Б. В. Національні меншини на Україні (20-30 роки ХХ століття) / Б. В. Чирко. –К.: Асоціація Україно, 1995.–215с.
13. Якубова Л. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-і –початок 30-х років ХХ ст.)/ Л. Якубова. –К.: Ін-т історії НАН України.–2004. –452 с.

Цепков Д.О. Создание и деятельность секций национальных меньшинств в структуре Харьковского губернского отдела народного образования (1920-1921 гг.).

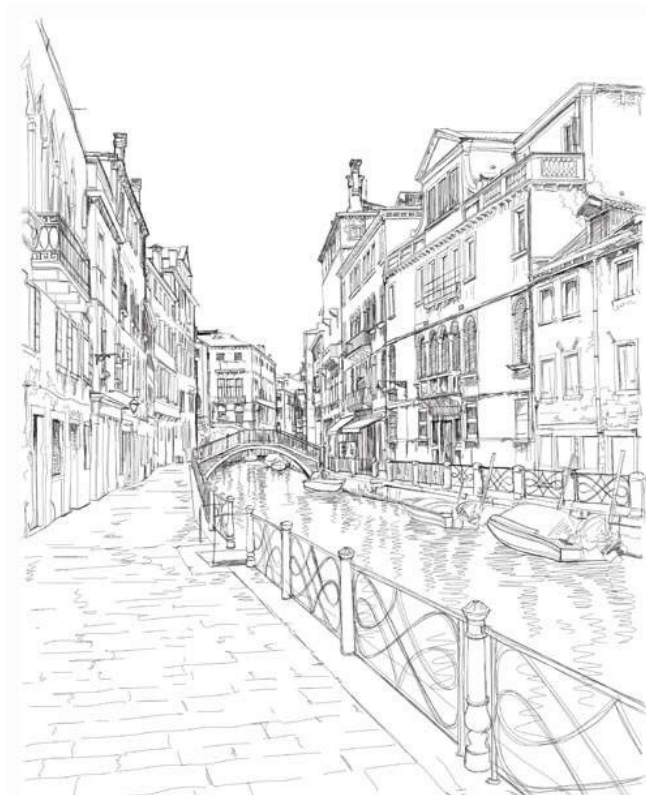
В статье исследуются вопросы создания советской властью польской, еврейской и армянской секций в структуре харьковских органов управления образованием. Определяются главные структурные элементы и кадровый состав секций. Анализируются основные направления деятельности.

Ключевые слова: национальные меньшинства, губернский отдел образования, советская власть, структура государственных органов, Харьковская губерния.

Tsepkov D.O. The creation and activities of the national minorities' section in the structure of Kharkiv Provincial Department of Education (1920-1921)

This article investigates the question of Polish, Jewish and Armenian sections' creation in the structure of Kharkiv local government of education by soviet power from 1919 to 1920. The primary structural subdivision and staff of section are determined. The general activities are analyzed.

Keywords: national minorities, Provincial Department of Education, soviet power, structure of state bodies, Kharkiv Province

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Залізничне питання в португальській колоніальній політиці на території Анголи та Мозамбіку (друга половина XIX ст.)

В. В. Долід

Проаналізовано зміну пріоритетів у колоніальній політиці Португалії в XIX ст. Основну увагу приділено становленню португальського залізничного імперіалізму. Тема розкривається на прикладі Анголи та Мозамбіку.

Ключові слова: Португалія, імперіалізм, колоніалізм, "рожева мапа", залізничне будівництво.

Португальці – народ, тісно пов'язаний з морем – просуваючись у XV ст. вздовж африканського узбережжя на південь, захоплюючи нові території в пошуках шляху до далеких країн Сходу, створили імперію, яка більшості її сучасників видавалася непорушною. Однак передумови краху були закладені вже в XVII ст., а подальша боротьба з Нідерландами за світове лідерство зробила його невідворотнім. Останній удар, який поставив хрест на великодержавному статусі Португалії, наніс Наполеон. Безумовно, у XIX ст. Португалія входила до клубу колоніальних держав, однак була лише рядовим його членом, але аж ніяк не претендентом на провідне місце в клубі та світовій політиці. Можливо, ця периферійність пояснює певне зниження інтересу фахівців, які зазвичай досліджують епоху імперіалізму з позиції великих держав, до історії цієї країни в зазначений період. Ми не будемо йти в руслі традиційного нарратива, адже наукове осмислення участі «другорядних» гравців на тогочасній політичній шахівниці має особливу значущість і актуальність в період бурхливих глобальних перетворень.

Оскільки однією статтею неможливо охопити все розмаїття сюжетів, пов'язаних з історією Португалії у зазначений період, було вирішено зупинитися на визначенні місця залізниць у системі колоніальної політики Португалії в другій половині XIX ст. Подолання лакуарності означеної проблеми й становитиме мету даного дослідження.

Специфіка наукової теми зумовила залучення широкого кола праць, присвячених як безпосередньо португальському залізничному імперіалізму [12; 13], так і загальним сюжетам колоніальної політики країни [5; 7; 8; 15]. Не буде зайвим наголосити, що в українській історіографії задекларована проблема й досі перебуває на маргінесі, що посилює актуальність пропонованої публікації.

Упродовж першої половини XIX ст. португальські володіння в Африці на південь від екватора носили таласократичний характер. На тогочасних географічних мапах цієї частини світу вкрай приблизно зображувалися

нечисленні поселення, форти та гирла річок, у яких мореплавці поповняли запаси води. Що ж стосується внутрішніх регіонів материка, цієї terra incognita, то вони здавалися однорідною, позбавленою життя пустелею (звідси й походить термін «темний континент», тобто таємничий, незвіданий).

Незважаючи на проголошену в 1822 р. незалежність Бразилії, визнану Лісабоном у 1825 р., колишня колонія залишалася в центрі португальської імперської економіки, слугувавши найбільшим ринком збуту живого товару в системі трансатлантичної торгівлі. Одночасно в економічній взаємодії Португалії зі своїми африканськими провінціями останнім відводилася роль експортної бази: з Анголи рабів відправляли до Латинської Америки або на Кубу, а Мозамбік перебував в аналогічних відносинах із французькими колоніями в Індійському океані. Справедливість сказаного підтверджується фактами. Скажімо, відомо, що в 1815–1823 рр. вартість експорту чорношкірих невольників із Луанди складала 94% від вартості загального обсягу товарів, вивезеного через майбутню столицю Анголи [2].

Привнесений новими політичними й економічними теоріями XVIII ст. принцип раціональності державної політики не міг не відобразитися на оцінці функціонування імперії як економічної системи. У 1834 р. видатний португальський політик, маркіз Бернарду Са-да-Бандейра сформулював ідею (з ентузіазмом підхоплену португальськими націоналістами) перетворення африканських провінцій у «нову Бразилію». В основі проекту Са-да-Бандейра лежала «поселенська політика» – підвищення рівня заселеності й ефективна економічна експлуатація якомога більшої частини африканських територій, які належали Португалії з моменту відкриття у XV ст. Вона мала змінити «депортаційну політику», в рамках якої африканські провінції довгі роки розглядалися як місце заслання злочинців, а також в якості торгових постів для захоплення й експорту рабів [15, р. 113]. Хоча ідеї Са-да-Бандейра здобули помітну популярність у певних колах, вони, безумовно, ще не стали наріжним каменем португальської імперської ідеології.

Ситуація почала змінюватися у другій половині XIX ст. Це було зумовлено як внутрішніми (після путчу 1851 р. країна вступила у фазу відносної політичної стабільності), так і зовнішніми (передовсім, падіння темпів торгівлі після її заборони у 1850-х рр. багатьма південноамериканськими країнами) факторами. Са-да-Бандейра розробив широку програму ефективної взаємодії метрополії і колоніальної периферії, яка, серед іншого, передбачала посилення контролю над береговими лініями Анголи та Мозамбіку, нарощування португальської присутності в стратегічних зонах господарювання та стимулювання колоніального виробництва з метою підготовки до скасування рабства [8, р. 963–964]. Але цим поки що справа й обмежилася. Колонізація регіону потребувала ресурсів, яких Португалії катастрофічно не вистачало. Хоча уряду вдалося реструктуризувати борги початку століття й отримати нові кредити, країна відчувала серйозні фінансові труднощі. Якщо у 1852 р. державний борг Португалії становив 34470 млн мільреїсів, то до 1863 р. він сягнув 137998 млн мільреїсів, тобто зріс у чотири рази. Водночас торговий обіг Португалії заледве повернувся до показників 1818 р. [3, с. 374–375]. Запозичені кошти спрямовувались у будівництво та розвиток необхідної для підтримки внутрішнього ринку

транспортної інфраструктури метрополії. Реалізація колоніальної політики вимагала або збільшення зовнішнього боргу, або зниження рівня внутрішніх інвестицій. Обидва варіанти були відхилені.

Радикальна переорієнтація заокеанської політики як на доктринальному, так і на конкретно-практичному рівнях відбулася лише в нових реаліях 1870-х рр. Під прапором імперіалізму уряди європейських держав, не гребуючи жодними методами боротьби й агресії, розпочали кампанії за оволодіння пануючими політичними й економічними висотами Чорного континенту. У відносинах Європи з Африкою відбувся переворот. На останню почали дивитися як на інтегральну частину першої: величезні незаймані території, поділ яких визначатиме майбутню ієрархію в Старому Світі. Інакше кажучи – в Європі домінуватиме той, хто домінуватиме в Африці. Тут, на наш погляд, знайшли втілення ідеї популярного на той час французького економіста П'єра Леруа-Больє: «Народ, який більше всього колонізує, є першим народом; якщо він не став першим уже сьогодні, то він буде першим завтра» [6, с. 25].

В умовах складних перипетій міжнародних відносин, відсутність у Лісабона чіткої практичної колоніальної програми робила імперські перспективи країни принаймні проблематичними. На цьому фоні серед представників португальської інтелектуально-політичної еліти поглиблювався усвідомлення необхідності вироблення нової візії розвитку імперії. Відродження інтересу до африканського напрямку колоніальної політики пов'язане, зокрема, з ім'ям міністра закордонних справ Жоао Де Андраде Корво. У своїх офіційних зверненнях до співвітчизників він наголошував: «Ми не можемо продовжувати жити в ізоляції, як це відбувалося, коли наші африканські колонії були стоянками торговців. Сьогодні ми маємо працювати і відмовитися від неробства; земля для людей, і ніхто не може зупинити цивілізацію. Необхідно працювати і працювати багато, скрізь, де можна, сконцентрувати виробничу силу» [9, р. 212].

Головним форумом для обговорення пріоритетних шляхів розвитку імперії та виразником тогочасних африканських устремлінь пропагандистів португальського експансіонізму стає створене наприкінці 1875 р. Лісабонське географічне товариство. У своїй дебютній промові на посаді директора новоствореного товариства віконт Сан Жануаріо окреслив обрис генеральної програми, покладеної в основу всієї його діяльності: «Впродовж чотирьох століть у дослідженні африканських берегів ми рухалися попереду всіх європейських народів... Як ми використали цю дорогоцінну спадщину?... Ми не повинні більше чекати, щоб зібрати рясний урожай, що протягом століть очікував женця. Багато ще належить зробити, і це час, коли Португалія відновить розірваний ланцюжок шляхетних зусиль. Нехай наші устремління відповідають нашим обов'язкам, і ми ніколи не будемо вагатися. Наш шлях давно визначений; давайте ж рішуче станемо на нього, і нашим девізом буде: *res non verba*» [15, р. 114–115].

Під впливом таких ідеологічно-пропагандистських форм розпочинається справжня експедиційна лихоманка. З'являється ціла плеяда географів-мандрівників. Серпа Пінту, Ерменезильду Капелу, Роберту Івенш, Пайва де Андраде і Антоніо Марія Кардозу стали для співвітчизників довгоочікуваними героями і відіграли роль каталізатора імперського ентузіазму в метрополії.

Серпа Пінту був четвертим дослідником, який перетнув Африку з заходу на схід, і першим, хто встановив детальний маршрут між провінцією Біє (Центральна Ангола) і Леалуї (резиденція вождя народу баротсе на березі Замбезі). У 1877–1879 рр., отримавши офіційну підтримку короля Луїша I, він подолав шлях від атлантичного узбережжя Анголи (район Бенгели) до Преторії (Трансвааль) і далі – до східного узбережжя Африки (район бухти Делагога-Бей, Мозамбік) [5, с. 53]. Позаяк ця дослідницька експедиція ретельно висвітлена в історичній літературі, в рамках даної статті немає необхідності детально переповідати її перебіг. Достатньо зауважити, що результати експедиції й аргументи самого дослідника надали нового імпульсу давній імперській мрії (витоки цієї ідеї можна знайти ще в Тордесільяському договорі 1494 р.) об'єднання двох провінцій трансконтинентальним мостом португальських володінь.

Навколо шляхів будівництва африканської імперії велися запеклі дебати, висувалися різні рецепти ефективного освоєння нових територій, однак майже всі політики й експерти сходилися на одному засобі вирішення проблем, що виникали в процесі. Цей засіб – розвинена транспортна інфраструктура. Залізниця, дороги, порти і телеграф мали репрезентувати португальську імперську могутність і продемонструвати колоніальну присутність на африканській окраїні. Сталеві рейки та мідні кабелі стають імперською скріпою і новим імперським інструментом, вони мали прикувати заморські володіння з їх невичерпними ресурсами до центру.

Відлунням цих ідей, які дедалі виразніше лунали в лісабонських владних коридорах, стало відрядження у 1877 р. в Анголу та Мозамбік (паралельно зі вже згаданою вище експедицією Серпа Пінту) двох військових інженерів, відповідно Рафаеля Мануеля Горжо та Жоакіма Хосе Мачадо. Йшлося про аналіз можливості будівництва двох залізничних ліній: однієї – в Анголі, що мала зв'язати Луанду з Амбака (провінція Північна Кванза), іншої – у Мозамбіку – від порту Лоренсу-Маркіш до кордону бурської республіки Трансваальсь [12, р. 473]. Їхня робота дала старт подальшим геодезичним, геологічним і гідрологічним вишукуванням під будівництво залізничної мережі на території цих провінцій.

Поза всяким сумнівом, португальські керманічі надавали особливого значення якомога швидшій реалізації планів нового транспортного будівництва. Вони витрачали значні суми коштів на ці проекти та надавали всі необхідні людські ресурси для їхньої реалізації. Наведемо два уявлення. По-перше, із загальних 400 тис. мільреїсів, виділених у 1877 р. на будівництво лінії Луанда–Амбака, 165 тис. мільреїсів (41%) спрямовувалися на попередні вишукування. По-друге, в 1878 р. Ж. Мачадо, не чекаючи сприятливих погодних умов, терміново відправився у Лоренсу-Маркіш. Йому довелося працювати у «найгірший період року... Сезон проливних дощів, сильної спеки і небезпечних лихоманок» [12, р. 477]. Такий відчайдушний, шалений поспіх свідчив лише про одне – політичну доцільність.

Поява перших рейкових шляхів на території Португальської Африки пов'язана зі зростанням ролі Трансваалю (наприкінці 60-х рр. XIX ст. тут відкрили значні поклади алмазів) у загальноекономічному розвитку регіону. Спорудження залізниці від Лоренсу-Маркіш до кордону цієї бурської республіки розпочалося

в 1879 р. Але будівництво йшло повільно, терміни здачі залізничного полотна неодноразово зривались. У 1883 р. лісабонський кабінет передає концесію на продовження будівництва американцю Едварду МакМюрдо. Цього ж року фольскраад підтримує пропозицію президента Поля Крюгера продовжити цю лінію до Преторії. Утворена МакМюрдо Залізнична компанія Делагоа-Бей і Східної Африки (Delagoa Bay and East African Railway Company) успішно виконала зобов'язання у рамках підписаної угоди і 14 грудня 1888 р. гудок паровоза почули у прикордонному містечку Коматіпурт. Будівництво трансваальського відрізка зіткнулося з чисельними труднощами. Варіативність політичних ситуацій змусила бурів чекати ще сім років до здачі лінії в експлуатацію. Лише у 1895 р. бухта Делагоа-Бей фактично стала морськими воротами Трансваалу [14, р. 59–60].

Принагідно зауважимо, що серед мотивів прокладення рейкових шляхів дають про себе знати зарозумілі культуртрегерські погляди окремих представників португальських інтелектуалів. Так, у 1883 р. ідейний зброєносець португальського залізничного імперіалізму Ж. Мачадо написав спогади, де, крім власне економічного аспекту, підняв питання розвитку інфраструктури в ім'я «цивілізації» та «прогресу». Намагаючись якомога переконливіше донести до читача цю свою думку, автор проводить паралелі з британськими південноафриканськими колоніями і відзначає, що справи в англійців ідуть краще, оскільки на їхніх територіях у той час вже було прокладено 1300 км залізничного полотна. Мачадо писав: «Дороги й залізниці – ось що розвинені країни мають будувати в Африці, якщо хочуть віднайти найефективніший спосіб покінчити з рабством чорної раси, сприяти її моральному й інтелектуальному вдосконаленню і, зрештою, отримати користь від використання незліченних природних ресурсів навколишніх територій» [13].

Географічне товариство розгорнуло бурхливу діяльність. Намагаючись привернути суспільну увагу до головних об'єктів португальської колоніальної експансії, які віднині знаходилися в Африці, у липні 1881 р. ним було видано брошуру під назвою «До португальського народу в ім'я честі, права, інтересів і майбутнього Батьківщини». Результатом її розповсюдження стала організація національного збору підписів за створення «цивілізаторських станцій» на території португальських володінь в Африці. До брошури докладалися спрощена картографічна проекція з ледь помітним штрихуванням внутрішніх регіонів між Анголою та Мозамбіком – територія, на яку португальці планували заявити свої «історичні права» [7, с. 208]. Фактично це було ніщо інше, як проект майбутньої «рожевої мапи» (за кольором мапи, п'ять років по тому докладеної португальцями до договору з Німеччиною).

Одночасно необхідно розуміти вразливість офіційної позиції Португалії, заснованої виключно на історичних правах на географічні відкриття. Справа в тому, що в системі міжнародного права в кінці XIX ст. склався ще один юридичний підхід до права на володіння іншими географічними територіями. Принцип, який лежав в основі цього підходу, отримав назву «ефективна окупація». Він був сформований на Берлінській міжнародній конференції 1884–1885 рр. при обговоренні питань про розмежування територій колоній європейських держав у

Тропічній Африці і судноплавство річкою Конго. Рельєфно суть цього принципу на сторінках британського щомісячника «The Nineteenth Century» окреслив один із теоретиків «нового імперіалізму» Джордж Таубман-Голді. Автор обґрунтовував необхідність розподілу Африки на «сфери впливу», а не на звичайні колонії тим, що жодна європейська держава не може забезпечити гарантованого постійного контролю внутрішніх територій Чорного континенту [1, с. 216–217]. Реалізація такого підходу забезпечувалася в першу чергу розвитком транспортної інфраструктури, гірничодобувної галузі та сільського господарства, присутністю військових гарнізонів і динамічно зростаючим населенням. Вони давали можливість не лише «видобувати сировину в своїх колоніях і пускати її в обіг» (що передбачалося Заключним актом конференції), але й ефективно впливати на процеси можливого розширення національного суверенітету інших країн у регіоні. У цьому контексті є сенс пояснити, якою ж була ситуація в португальських африканських володіннях.

Якщо детально проаналізувати ситуацію, стає очевидним, що імперська присутність Португалії в Анголі та Мозамбіку – фікція, яка існувала в головах португальців і на європейських мапах. Це твердження не є випадковим чи апріорним і проявляється з усією показовістю в наступних прикладах.

По-перше, у цей час гостро стояло питання заселення африканських провінцій піренейцями – головного фактору владно-політичного, економічного та культурного аспектів колонізації. Португальські емігранти вкрай рідко обирали для нового життя Африку. До кінця 1880-х рр. сюди щороку приїздило не більше кількох десятків чоловік. Крім небезпеки нападу туземців, міграцію стримували нестерпно спекотний клімат, непрохідні тропічні ліси, переповнені хижими тваринами, ядовитими плазунами та комахами, малярійні болота й очевидна економічна невивідність. Для порівняння: у період з 1836 по 1880 р. еміграція в Бразилію зросла з 3 тис. до 17 тис. чоловік на рік [8, р. 967]. За переписом 1877 р., тобто коли найбільший населений пункт Мозамбіку Лоренсу-Маркіш отримав статус міста, тут проживало 1413 жителів, із яких лише 654 були європейцями [4, с. 346]. У цілому, станом на 1889 р. біле населення Анголи налічувало менше 4 тис. осіб, включно зі злочинцями, засланими на «довічне поселення», і 800 осіб – у Мозамбіку [13]. Зважаючи на величезну територію цих двох колоній (більше 2 млн км²), забезпечення «ефективної окупації» було колосально складним завданням.

По-друге, головним стримуючим фактором в освоєнні величезних резервів внутрішніх регіонів Анголи та Мозамбіку була відсутність розвиненої транспортної інфраструктури. За цих умов складно увявити не лише освоєння природних багатств (вугілля, мідь, залізо, кобальт, золото, алмази, деревина і каучук) і реалізацію сільськогосподарського потенціалу (кава) регіону, але й його інтеграцію в імперський політико-адміністративний простір.

Таким чином, концепція «ефективної окупації», яка передбачала повноцінне освоєння нових територій, істотно ускладнила можливість просування в глибокий континенту. Змушене уважно рахувати свої гроші, керівництво Португалії могло «не потягнути» такого амбітного проекту.

Однак, незважаючи на отриманий «холодний душ», португальці, в діапазоні від еліт до середніх і нижчих класів, не покладали надій реставрувати

великодержавний статус країни. Віднині Лісабон намагається закріпити свої права на африканські території відповідно до проголошеного на Берлінській конференції принципу «ефективної окупації»: заволодіти внутрішніми регіонами Анголи та Мозамбіку і зв'язати дві колонії трансконтинентальною залізницею, прокладеною від Луанди до Лоренсу-Маркіш [7, с. 210].

Можна стверджувати, що інженери стають однією з найважливіших складових португальської імперської стратегії в Африці: використання транспортних технологій для забезпечення ефективної окупації перетворювало останніх на основний інструмент колонізації. Знані представники португальської інженерної думки активно долучилися до обговорення питання будівництва залізниць та території африканської окраїни імперії. Так, Жоау Перейра Діас акумулював увагу на безумовних політичних перевагах від створення залізничної мережі: «Коли наше панування у деяких регіонах Африки ставиться під сумнів через неефективну фактичну окупацію, необхідно терміново будувати залізницю, які відкриють шлях у внутрішні землі, сприятимуть колонізації та збільшенню багатства; саме вони є найефективнішим і найекономічнішим засобом забезпечення нашого домінування на цих територіях» [13]. Роздуми над перспективністю рейкового транспорту в регіоні не покидали й Ж. Мачадо. Визнаючи занепад Анголи та Мозамбіку, він пояснював його відсутністю транспортного сполучення з найбільш благодатним для створення європейських поселень регіоном (рівнина на схід від Альто-да-Чола). За словами Мачадо, перші голландські й англосаксонські колоністи знайшли в Південній Африці «безпечне та придатне середовище, яке сприяло збільшенню їхньої кількості, якщо не такому швидкому, як кроликів у Австралії, то, принаймні, в досить значній пропорції» [13].

Вписуючись у загальний ідейний контекст імперського дискурсу, Ж. Мачадо презентує проект 178-кілометрової лінії від Мосамедиш до Біе. Пропонувалося перетнути рівнину в провінції Мосамедиш і заглибитися на схід у внутрішню частину країни – регіон з «просвітою європейським кліматом, найбільш адекватний для заселення білою расою в Африці..., де європейський поселенець знайде сприятливі умови для існування, з усіма благами більш ніж достатніх ресурсів і на якому має зосередитися португальська еміграція» [13]. Більше того, автор проекту йде далі та розкриває його справжню мету: «Надати особливого значення колонізації африканських внутрішніх територій і блокувати будь-які спроби з боку будь-якої країни зайняти території між нашими володіннями, що завадить нам будувати власну африканську імперію, є частиною справи, від якої ми не повинні відмовлятися... Зв'язок цих ринків (внутрішня Ангола. – *В.Д.*) з портом Мосамедиш залізницею матиме для нас важливі безпосередні наслідки, а також далекосяжні економічні та політичні переваги... Це заохотить португальських поселенців; і португальці, зібрані таким чином, стануть бар'єром проти німецького вторгнення і назавжди збережуть наші володіння в серці Тропічної Африки, зв'язавши Анголу з Мозамбіком» [13]. Як ми бачимо, лінія мала стати не лише відправною точкою для ефективної окупації Анголи, але й першою ланкою глобальної трансконтинентальної магістралі.

Цей проект викликав гостру полеміку. Боротьба за його прийняття та практичне спорудження лінії була складною. Обговорювалися потенційні прибутки від

інвестицій, вибір розташування об'єкта, а також доцільність альтернативного маршруту (від порту Бенгела). Однак переконати уряд виявилось не складно: основні пункти проекту сподобалися урядовцям, і вони ініціювали попередні вишукування.

А тим часом, відійшовши від шоку Берлінської конференції, в Лісабоні усвідомили необхідність делімітації кордонів своїх африканських володінь. У 1886 р. Португалія підписує дві прикордонні угоди: одну – з Францією (зафіксувала кордони Гвінеї), іншу – з Німеччиною (визначила ансамбль південних кордонів Анголи та північних кордонів Мозамбіку) [10, р. 208–300; 11, р. 323–326]. Португалія ставила великі цілі, однак не досягла їх. Її амбіції зіткнулися з протидією надзвичайно могутніх сил – великим британським проектом створення трансафриканської імперії від Кейптауна до Каїра. За елементарними законами геометрії, здійснити такі амбітні плани могла або Англія або Португалія.

Не вдаючись у тонкощі дипломатичних фабул, нагадаємо, що впродовж наступних років напруга між Лісабоном і Лондоном поступово зростала. Дипломатичні демарші, дослідницькі місії, воєнні експедиції з метою «приборкання» місцевих племен, союзи з місцевими вождями та правителями, створення нових компаній піднімали градус конфлікту. Кульмінацією став британський ультиматум 1890 р. (Португалія, під загрозою застосування сили, мала вивести всі війська з долини річки Шире на кордоні Мозамбіку), відмовитися прийняти який у Португалії не наважилися.

Наслідки січневого ультиматуму 1890 р. мали коротко-, середньо- та довгостроковий прояви. Короткострокові наслідки були маловтішними для правлячого режиму. Криза сильно вдарила по репутації династії Браганса загалом та молодого короля Карлуша I зокрема. Масова свідомість вибудувала для себе власну картину того, що відбулося: версія про неспроможність влади захистити національну честь стала домінуючою. Погоджуємося зі знаною португальською дослідницею Марією Пауло Діого, що ця інтерпретація породила колективний національний песимізм – спричинений переходом від надії на «нове життя» до нудьги «переможених у житті» – поряд з радикальним патріотизмом [13]. Республіканці не впустили шансу скористатися ситуацією наростаючого хаосу і, як то кажуть, під шумок увірвати політичних дивідендів, розгорнувши нищівну інформаційну кампанію проти правлячої династії. У середньостроковій перспективі, хоч як парадоксально, цей ексцес зцементував Португальську імперію. Хоча один із наймасштабніших колоніальних задумів Португалії так і лишився нереалізованим, підписаний 11 червня 1891 р. англо-португальський договір остаточно зафіксував кордони португальських володінь в Африці [16, р. 731–742]. Найважливішим було визнання цих кордонів Великою Британією, за якою, що б там не думали з цього приводу в Парижі чи Берліні, завжди лишалося останнє слово. Довгострокові наслідки для монархії були жахливими: гіркота поразки в імперських змаганнях й зумовлене нею приниження спричинило ресентиментні реакції, які у кінцевому підсумку призвели до вбивства короля Карлуша I і його спадкоємця Луїша Філіпе (1908) та повалення монархії (1910).

Незважаючи на слабкість португальської економіки, залізниця лишалися центральним символом загального імперського декору впродовж кінця XIX –

початку ХХ ст. Тому дискусії довкола найбільш актуальних проблем розвитку транспортної мережі та комплексного використання неосвоєних ресурсів африканських провінцій мали місце й у наступні роки. Так, у 1891 р. Ж. Діас розпалив старі дискусії, наголошуючи на невідкладності вироблення генерального плану будівництва залізничної мережі на теренах Анголи та Мозамбіку. Він намагався довести привабливість і придатність лінії від Мосамедиш до Альто-да-Чола, запропонованої Ж. Мочадо. Діас навіть економічно обґрунтував будівництво цієї лінії, порівнявши 59 конто, виплачені урядом у 1890 р. Національній залізничній компанії (National Railway Company) лише в якості гарантованого відсотку за вишукування на лінії Мірандела (найменш прибуткової лінії в Португалії) з запланованими 152 конто, які мали виплатити за всю лінію Мосамедиш [13].

Корисно також згадати дві інші думки, висловлені пізніше, в 1897 і 1898 рр., відповідно Енріке Ліма-і-Кунья і Мануелем Кошта Серрао. Перший 6 лютого 1897 р. на конференції в Португальській асоціації цивільних інженерів запропонував будувати лінію з Лобіту, яка мала перетнути провінцію Бенгела та досягти міста Каконда, а звідти – до провінції Біс. В якості єдиної компенсації за ризики втілення цього проекту він клопотав за передачу йому у власність ділянок землі вздовж лінії та надання виключного права розробки мінеральних ресурсів. Ці міркування доброзичливо зустріли в уряді. Однак прийняте рішення так і залишилося на папері: урядовці висунули вимогу одночасного не субсидійованого будівництва лінії Мосамедиш–Альто-да-Чола, що, зрештою, заблокувало обидва проекти [13].

У статті М. Серрао «Залізнична система Африки – лінія Південної Анголи (1895–1897)» також стверджувалося, що основний маршрут у внутрішні регіони Африки повинен починатися з Лобіту, але лише після спорудження там морського порту. Маршрут мав пройти через провінцію Бенгела на схід до Бельгійського Конго (Заїр), а звідти – в Мозамбик і Південну Африку [12, р. 477].

Після попередніх обговорень «зелене світло» отримала остання пропозиція. Чудові умови, запропоновані для будівництва морського порту (приблизно на 30 км північніше), і той факт, що Бенгела була набагато розвиненіша, ніж Мосамедиш, зумовили цей вибір. Хоча проект мав чекати ще двадцять років, перш ніж був повністю втілений у життя, вже у 1906 р. на території Анголи та Мозамбіка було введено в експлуатацію 783 км залізниць і більше 400 км знаходилися у процесі будівництва. Напередодні світової війни у 1914 р. загальна протяжність рейкових шляхів тут досягла 1600 км. Усі ці лінії були частиною загальної трансконтинентальної залізничної системи, що простяглася від Атлантичного до Індійського океану [12, р. 477].

Підсумовуючи, зауважимо: по-перше, впродовж першої половини ХІХ ст. колоніальна політика Португалії характеризувалася досить холодним ставленням до ідеї перспективності економічного потенціалу Анголи та Мозамбіку; по-друге, докорінна зміна акцентів у ставленні до африканської окраїни відбулася під впливом так званого розподілу Африки та «битви за світ» в Азії й на Тихому океані; по-третє, на всіх впливових зрізах португальської інтелектуально-політичної еліти домінуючим стало розуміння потреби створення залізничної мережі для будівництва африканської трансконтинентальної імперії; по-четверте, привнесений Берлінською конференцією 1884–1885 рр. принцип

ефективної окупації остаточно перетворив залізницю на основну «несучу конструкцію» Португальської імперії.

Примітки

1. *Богомолов С.А.* Проблемы «схватки за Африку» в концепции «нового империализма» в Великобритании в 80–90-е годы XX века / С.А. Богомолов // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2009. – Т. 11. – № 6.
2. *Конец работорговли* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://liberea.gerodot.ru/neoglot/rabtorg.htm>
3. *Лависс Э., Рамбо А.* История XIX века: в 8 томах / Э. Лависс, А. Рамбо. – М., 1938. – Т. 5. – Ч. 1.
4. *Население* Лоуренсу Маркеша в последние годы XIX в., согласно сводкам в «Болетим офисиал да Африка Ориентал португеза» // История Африки в документах, 1870–2000: в 3 т. – М., 2005. – Т. 1.
5. *Токарев А.А.* Неосуществленный замысел Португалии / А.А. Токарев // Азия и Африка сегодня. – 2009. – № 6.
6. *Троян С.С.* Из истории формирования колониальной идеологии в Германии (1871–1884 гг.) / С.С. Троян // Вопросы новой и новейшей истории стран Европы и Северной Америки. – 1992.
7. *Хазанов А.М.* «Розовая карта» и борьба европейских держав за раздел португальских колоний / А.М.Хазанов // Новая и новейшая история. – 2006. – № 1.
8. *Alexandre V.* O império português (1825–1890): ideologia e economia / V. Alexandre // *Análise Social.* – 2004. – Vol. XXXVIII (169).
9. *Andrade Corvo J. de.* Estudos sobre as Províncias Ultramarinas / J. de Andrade Corvo. – Lisboa, 1883. – Vol. I.
10. *Convention between France and Portugal, relative to the Delimitation of their Possessions in West Africa.* Paris, 12th May, 1886 // *The Map of Africa by Treaty.* – London, 1894. – Vol. I.
11. *Declaration between Germany and Portugal respecting the Limits of their respective Possessions and Spheres of Influence in South-West and South-East Africa.* Lisbon, 30th December, 1886 // *The Map of Africa by Treaty.* – London, 1894. – Vol. I.
12. *Diogo M.P.* Domesticating the wilderness: Portuguese engineering and the occupation of Africa / M.P. Diogo // *Jogos de Identidade: os engenheiros entre a formação e a acção (Les enjeux identitaires des ingénieurs: entre la formation et l'action).* – Lisboa, 2009.
13. *Diogo M.P.* The truth that lies beneath: European Rivalries and Portuguese African Railways / M.P. Diogo [On-line resource]. – Access Mode: <https://www.google.ru/>

Долид В.В. Железнодорожный вопрос в португальской колониальной политике на территории Анголы и Мозамбика (вторая половина XIX века).

Проанализированы изменения приоритетов в колониальной политике Португалии в XIX веке. Основное внимание сконцентрировано на становлении португальского железнодорожного империализма. Тема раскрывается на примере Анголы и Мозамбика.

Ключевые слова: Португалия, империализм, колониализм, "розовая карта", железнодорожное строительство.

Dolid V.V. Railway's question in Portuguese colonial policy in Angola and Mozambique (the second half of the nineteenth century).

It was analyzed the changing priorities in the colonial policy of Portugal in the nineteenth century. The focus was the establishment of the Portuguese railway imperialism. Theme revealed on the example of Angola and Mozambique.

Keywords: Portugal, imperialism, colonialism, "pink map", railway construction.

Едоський трактат у регулюванні роботи дипломатичних представництв Російської імперії в Японії

О. Б. Кириченко

У статті здійснено спробу проаналізувати зміст російсько-японського трактату 1858 р., приділяючи основну увагу тим його пунктам, що стосуються призначення, прав та обов'язків дипломатичного агента та консулів Російської імперії в Японії. Розглядаються особливості впровадження у життя положень договору, на основі чого робиться висновок про реальні, а не задекларовані цілі Російської імперії під час укладення угоди. Архівні документи дають змогу дізнатись про оцінку договору 1858 р. сучасниками подій.

Ключові слова: Едоський трактат 1858 р., Ансейські договори, Російська імперія, Японія, консул, дипломатичний агент.

Дипломатичні відносини між Російською імперією та Японією були встановлені Сімодським трактатом 1855 р. У статі 6 цього договору було зазначено, що російський уряд призначить консула до порту Сімоды або до Хакодате «коли визнає це за необхідне» [6, л. 5]. У грудні 1857 - січні 1858 р. головним казначейством були виділені кошти на відкриття консульства в Японії [3, л. 1-19], проте на час підписання Едоського трактату російський консул все ще не прибув на місце служби.

Метою підписання нового договору з Японією визнавалось розширення дружніх відносин між державами та встановлення торгівлі на більш міцних засадах. Одним із важливих пунктів трактату була стаття про отримання імператором всеросійським права призначити дипломатичного агента до двору тайкуна японського. Навзаєм тайкун японський миг призначити свого дипломатичного агента до Санкт-Петербургу.

Російсько-японський договір 1858 р. досліджували такі вчені, як: Е. Я. Файнберг [14], Дж. О. Ленсен [16], С. Накамура [11], Л. М. Кутаков [9], П. Е. Подалко [12], М. Ослін [15], Н. О. Алепо [8] тощо. В історіографії російсько-японський трактат 1858 р. прийнято називати торговим договором. Проте, розвиток подій після підписання документу показав, що його положення, котрі стосувались російсько-японської торгівлі, мали переважно декларативний характер. Значна увага у трактаті 1858 р. була приділена призначенню російського дипломатичного агента та консулів до Японії. Тож метою нашої статті є аналіз змісту Едоського трактату і з'ясування умов та особливостей впровадження в життя тих його статей, що стосувались відкриття та діяльності дипломатичних представництв Російської імперії в Японії.

Трактат був укладений в Едо (з 1868 р. – Токіо) 7 (19) серпня 1858 р. [5, л. 4 - 6]. Уповноваженим імператора всеросійського виступив віце-адмірал Є. В. Путятін (1803 – 1883). Від імені тайкуна договір підписали високі державні сановники: Нагаї-Гембано-Камі, Іновайє-Сінано-Камі, Івасе Хіґоно-Камі та Тсуда-Ханзабро.

Є. В. Путятін був не лише підписантом договору – він був ідейним натхненником встановлення російсько-японських дипломатичних відносин. В одному зі своїх донесень начальству за 1856 р. він писав: «Інша звістка полягає у призначенні в Японію генерального консула Сполучених Штатів Таунсенда Харріса... На цю обставину не зайвим буде звернути увагу Міністерства закордонних справ, щоб з нашого боку була відправлена особа у званні не нижчому генерального консула з пристойним штатом...» [3, л. 1].

Едоський трактат став одним з п'яти Ансейських договорів, укладених сьогунатом Токуґава у 1858 р. із західними державами: США (29 липня), Голландією (18 серпня), Росією (19 серпня), Великою Британією (26 серпня) та Францією (9 жовтня). Як і у випадку з Сімодським трактатом, американцям першим вдалось добитись згоди японців на укладення договору.

Стаття 1 Едоського трактату підтверджувала те, що положення Сімодського договору 1855 р. залишались в силі, але пояснювальні статті до нього, де серед іншого згадувалось питання призначення російського консула до Японії, були відмінені. У трактаті 1855 р. було зазначено, що російські консули будуть призначені з 1856 р. На момент підписання Едоського договору консул Російської імперії все ще не прибув до Японії, хоча у Санкт-Петербурзі активно йшла підготовка до відкриття консульства. Тож в Едоському трактаті йшлося вже не про призначення, а про права російського генерального консула. Окрім того, був відмінений додатковий трактат, укладений у Наґасакі в 1857 р., де для росіян були визначені правила торгівлі у відкритих портах Японії.

Більший інтерес для нас становить стаття 2 Едоського трактату. Незважаючи на те, що договір називають торговим, його змістовна частина починається не з питань торгівлі, а з проблеми налагодження дипломатичних контактів. Імператор всеросійський отримувал право призначити дипломатичного агента до двору тайкуна японського. Згідно Віденського протоколу 1815 р., дипломатичні агенти розподілялись на три класи:

- послы;
- посланники, міністри та інші уповноважені при государях;
- повірені у справах, уповноважені при міністрі закордонних справ [13, с. 531-532].

Втіленням у життя ст. 2 Едоського трактату стало призначення у 1871 р. дипломата Є. К. Бюцова (1837 – 1904) на посаду повіреного у справах в Японії. Тринадцять років, котрі минули з моменту отримання права призначити дипломатичного агента до Японії до моменту реалізації цього права, свідчать про не досить високий ступінь зацікавленості вищого керівництва Російської імперії у розвитку російсько-японських відносин. Термін «повірений у справах» був розрахований на дипломатів, які очолюють місію у державах, куди з певних причин неможливо або небажано відправити дипломата більш високого рангу, незважаючи на те, що між країнами встановлені дипломатичні відносини.

На момент відкриття російської дипмісії в Японії формулювання «призначення дипломатичного агента до двору тайкуна японського» вже втратило свою актуальність. А вже у 1868 р. в Японії відбулась реставрація влади імператора. Тому 12 липня 1872 р. Є. К. Бюцов вручив свої вірчі грамоти імператору Муцухіто.

Згідно Едоського трактату, російський дипломатичний агент отримувал право постійного проживання в Едо. Проте спочатку російське дипломатичне

представництво було відкрите у Йокогамі. Є. К. Бюцов витратив чимало часу на пошук приміщення для російської місії у Токіо. 7 (19) серпня 1872 р. він направив листа на ім'я міністра закордонних справ Японії Соесіми Танеомі, де повідомив про покупку будинків у японця Ватанабе Сюсай. Йшлося про придбання території у районі Сураґадай. 5 вересня 1873 р. Є. К. Бюцов знов звернувся до місцевої влади за дозволом щодо придбання ділянки землі під спорудження будинків для дипломатичного представництва Росії у районі Тораномон. Коли у 1874 р. до Японії прибув наступник Є. К. Бюцова К. В. Струве (1835 – 1907), йому довелось орендувати віллу у Йокогамі, адже будівництво місії у Токіо все ще не було завершено [17, р. 26].

Російський дипломатичний агент та генеральний консул отримували право вільно пересуватись всією територією японської держави. Японський дипломатичний агент та генеральний консул в Росії отримували аналогічні права.

Однією з вимог Ансейських договорів було відкриття деяких японських портів. Згідно статті 3 Едоського трактату, японський уряд відкривав порти Канаґава (Йокогама) та Хьоґо (Кобе). Наступна стаття дозволяла російському уряду призначити консулів чи консульських агентів до всіх відкритих для російської торгівлі портів Японії. Фактично призначення російських консулів до Японії відбувалось наступним чином:

- до Хакодате у 1858 р. був призначений консул;
- до Наґасакі у 1868 р. – виконуючий обов'язки консула;
- до Йокогами у 1871 р. – генеральний консул, який суміщав цю посаду із посадою повіреного у справах;
- до Кобе у 1881 р. – виконуючий обов'язки консула.

Консул – це посадова особа, однією з основних функцій якої є захист прав та інтересів торгівлі. Через те, що обсяги російсько-японської торгівлі були мізерними і кількість росіян, які перебували в Японії, була зовсім незначною, російський уряд не поспішав скористатись отриманим правом призначити консулів до всіх відкритих портів.

Згідно статті 4 Едоського трактату, японський уряд зобов'язувався виділити місце для будинку консула. Проте, коли 24 жовтня (5 листопада) 1858 р. перший російський консул Й. А. Гошкевич (1814 – 1875) прибув до Хакодате, у нього виникли значні труднощі з отриманням дозволу місцевої влади на виділення ділянки землі для будівництва консульства.

Стаття 5 надавала росіянам право зводити різноманітні будівлі на японській землі, окрім військових укріплень. У 1861 р. це положення було порушене екіпажем російського корвету «Посадник», капітан якого розпочав будівництво військово-морської станції на берегах князівства Цусіма. Цей інцидент став причиною загострення відносин між Російською імперією та Японією, котру підтримувала Велика Британія. Консул Й. А. Гошкевич – єдиний на той час представник Росії в Японії – опинився у досить складній ситуації, адже екіпаж «Посадника» діяв згідно наказу великого князя Костянтина Миколайовича, який, на відміну від голови російського зовнішньополітичного відомства О. М. Горчакова, не вважав за необхідне рахуватись із російсько-японськими трактатами. Захоплення стратегічно важливої Цусіми могло спровокувати

серйозний конфлікт з британцями, тож імператор Олександр II віддав наказ про ліквідацію станції.

Серед іншого стаття 5 дозволяла росіянам будувати в Японії свої церкви, а стаття 7 зобов'язувала уряд Японії припинити прояви зневаги до християнських символів. У 1859 р. за ініціативою консула Й. А. Гошкевича у Хакодате була збудована Церква Воскресіння Христового. 13 листопада 1860 р. її освятив ієромонах Філарет, який прибув для цього у Хакодате. Ним же була здійснена перша літургія [10, с. 87]. Консульський священик о. Микола (І. Д. Касаткін), який прибув до Японії у 1861 р., щоб змінити літнього священнослужителя В. Є. Махова, розпочав активну місіонерську діяльність, хоча заборона на сповідь християнства була знята японською владою лише у 1873 р.

Стаття 6, згідно якої росіяни отримували право жити в містах Едо та Осака виключно для ведення торгівлі, не була втілена у життя за відсутності бажаних скористатись цим правом.

Стаття 8 визначала межі, в яких росіяни могли пересуватись територією Японії. Окремо було сказано про місто Кіото – до нього не можна було наблизитись на відстань меншу, ніж 10 рі (1 рі = 3,927 км), адже на той час вказане місто було резиденцією японського імператора.

У наступній статті було сказано про те, що торгівля росіян з японцями буде відбуватись вільно, без усілякого втручання з боку представників влади обох держав. Порушень цієї статті зафіксовано не було, адже, як писав дипломат Є. К. Бюцов: «3 різних причин, у розгляд яких не місце входити тут», у Росії не виникло торгових відносин з Японією [4, л. 36]. Згідно консульських донесень за 1870 р., знайдених нами в Архіві зовнішньої політики Російської імперії, протягом року до Наґасакі заходили 3 російські торгові кораблі (116 англійських, 98 американських, 64 німецьких) [2, л. 8]. До Хакодате у тому ж році заходили 2 російських комерційних судна (39 англійських, 27 американських, 13 німецьких) [1, л. 51]. Зміст статті 10, де були визначені митні тарифи, мав практичне значення лише для петропавлівського купця О. Ф. Філіппеуса – єдиного російського підприємця, кораблі якого заходили до японських портів.

Японський уряд, побоюючись ввезення до країни опіуму, ввів у договір спеціальну статтю про те, що у разі виявлення на російських судах опіуму, представники японської влади мали право його відібрати та знищити. Щодо зброї – її можна було продавати лише уряду Японії чи іноземцям.

Стаття 13 впорядковувала правила обміну валют. За свідченням сина консульського священика Василя Івана Махова, для обміну срібних європейських монет на японські гроші потрібно було мати записку від консула, де була вказана сума, котру дозволялось обміняти [10, с. 85], хоча таке правило не було оговорене у трактаті.

Розгляд спірних питань між росіянами та японцями мав проводитись російським консулом разом із представниками японської влади. У разі звинувачення росіян вони мали нести покарання за російськими законами. За свідченням Є. К. Бюцова, російських підданих у Японії було так мало, що випадки, коли консул мав би виконувати обов'язки судді, були дуже нечисленними. Але іноді дипломатам все ж доводилось вирішувати складні проблеми, спричинені неадекватною поведінкою їхніх співвітчизників. Однією зі складних ситуацій, яку

довелось розв'язувати Є. К. Бюцову, став конфлікт між росіянами та японцями під час пожежі у посту Корсаковський на Сахаліні. 9 (21) листопада 1873 р. студент Генерального консульства в Японії Сльницький доповідав Є. К. Бюцову обставини конфлікту. Вночі з 10 на 11 квітня загорівся сарай з дровами, що належали японцям. Причиною пожежі був підпал, вчинений російськими солдатами. Коли власники дров намагались загасити пожежу, солдати кидали у них камінням та палками. Потім за наказом офіцера солдати стали ламати інший сарай. Також росіяни спалили брандспойти, принесені японцями. Дехто з японців був побитий. У звіті студент відмічав, що японський чиновник Міямото залишився задоволений проведеним представником консульства слідством та його результатом [7, л. 10].

Усі вимоги щодо конфіскацій та виплати пені за порушення статей трактату мали пред'являтися консулу. По прибутті російського купецького судна до японського порту капітан мав протягом 48 годин пред'явити митному управлінню документи від російського консула про те, що всі судові папери відповідають встановленим вимогам та передані в консульство. Хоча кількість російських пароплавів, котрі заходили до японських портів була зовсім незначною, та й ті іноді нехтували виконанням цього правила. У 1868 р. начальник митного управління м. Наґасакі направив листа консулу Пруссії Р. Ліндау, який за згодою між російським та пруським урядами був залучений до розв'язання спірних питань між росіянами та японцями. У листі містилось прохання віддати наказ капітану російського пароплава «Коммодор» сплатити пеню за невчасну явку до митного управління. Представники митниці висловлювали побоювання про те, що цей випадок може стати прецедентом для інших у майбутньому [4, л. 3].

Важливе значення мала стаття 16, згідно якої всі права та привілеї, котрі будуть надані іншим націям, мали бути розповсюджені і на росіян. Коли на посаду консульського агента Російської імперії у Наґасакі був призначений вище згадуваний купець О. Ф. Філіппеус, Є. К. Бюцов наказував йому суворо слідкувати за дотриманням японцями саме цієї статті договору 1858 р. [4, л. 35]. Хоча росіяни не використовували отримане право на торгівлю у японських портах, і розміри митних зборів не мали для них практичного значення – важливою була підтримка статусу великої держави, тобто Російська імперія прагнула мати всі ті привілеї, котрими користувалась на Далекому Сході Велика Британія, США, Франція.

Едоський трактат вступив у силу з 1 липня 1859 р. У додатках до трактату було зазначено, що у тих портах, де не було російського консула, його обов'язки міг виконувати консул будь-якої іншої дружньої з Росією держави. Наприклад, у Наґасакі російськими справами деякий час опікувався консул Пруссії.

Японські митники отримували право призначати своїх чиновників на російські купецькі судна, що заходили до японських портів. Судна, котрі залишали порт, мали повідомити про це митницю за 24 години, і наприкінці цього терміну вони отримували дозвіл на вихід. Якщо митниця не давала такого дозволу, вона мала негайно повідомити капітана та російського консула про причини, через які судно не може залишити порт. Але російські торговельні компанії не обтяжували роботою ані своїх консулів, ані японську митницю.

Про важливість договору 1858 р. як документу, що регламентував діяльність

російських дипломатичних представництв в Японії, свідчить лист Є. К. Бюцова новопризначеному консульському агенту у Наґасакі О. Ф. Філіппеусу, де він писав: «Трактати, укладені іноземними державами, і в тому числі і Росією з Японією, поставили іноземців у цій країні в абсолютно виключне становище, вилучивши їх цілком із під дії японських законів та підсудності місцевій владі...» [4, л. 34]. Консульський статут 1858 р., написаний для консулів в Європі та Америці, не охоплював всього кола діяльності у Японії. Але неповнота статуту компенсувалась тим, що у російсько-японських договорах достатньо докладно були визначені обов'язки консула. Тому, надсилаючи О. Ф. Філіппеусу вказівки та настанови щодо його майбутньої діяльності, Є. К. Бюцов вважав за необхідне відправити як консульський статут, так і копію договору 1858 р.

Російсько-японський трактат 1858 р. вважається одним з нерівноправних Ансейських договорів. На час його укладання Російська імперія входила у коло великих держав, а Японія була об'єктом експансії західних держав. Нерівноправність проявлялась у невідсудності громадян Російської імперії японським законам та неможливості для японського уряду самостійно встановлювати мита на імпортовані товари. Коли на початку 80-х рр. XIX ст. японський уряд почав здійснювати спроби переглянути договори між Японією та великими державами, британський посланник сер Г. Паркес одразу висловив свій протест. Представник Російської імперії Р. Р. Розен (1847 – 1921) виступав у цих дискусіях скоріше спостерігачем, а не активним учасником, адже питання екстериторіальності та розміру митних тарифів, через незначну кількість російських громадян у Японії, не було для російських дипломатів настільки гострим, як для Великої Британії, представники торгових компаній якої у великій кількості прибували до японських портів.

Метою підписання трактату з боку росіян було не задеклароване прагнення встановити торгові зносини з Японією, а бажання підтримати статус великої держави, мати вплив на політичну ситуацію на Далекому Сході, не відстати від США та Великої Британії. Незважаючи на те, що деякі статті «торгового» договору між росіянами та японцями залишилися лише на папері, Едоський трактат став одним з основних нормативно-правових актів, які визначали права та обов'язки російських консулів та дипломатичного агента в Японії.

Примітки

1. *Архив внешней политики Российской империи* (АВПРИ). Ф. 161. Санкт-Петербургский главный архив II-3. Оп. 34. Д. 1. Л. 51.
2. *АВПРИ*. Ф. 161. Санкт-Петербургский главный архив II-3. Оп. 35. Д. 2. Ч. I. Л. 8.
3. *АВПРИ*. Ф. 161. Санкт-Петербургский главный архив IV-2. Оп. 119. Д. 1. Л. 1 - 19.
4. *АВПРИ*. Ф. 268. Консульство в Нагасаки. Оп. 559. Д. 1. Российского Императорского консульства в Нагасаки входящие бумаги за 1868 г. Л. 36.
5. *АВПРИ*. Ф. 150. Японский стол. Оп. 493. Д. 1414. Трактаты, заключённые между Россией и Японией в Иеде 7/19 августа 1858 г. Л. 4 – 6.
6. *АВПРИ*. Ф. 150. Японский стол. Оп. 493. Д. 1982. Трактаты с Японией. Л. 5.
7. *АВПРИ*. Ф. 150. Японский стол. Оп. 493. Д. 949. Донесения консула в Йокогаме. Л. 10.
8. *Алепко Н. А.* Проблемы формирования системы экономических отношений России

- и Японии в 60-е гг. XIX века / Наталья Александровна Алепко // Учёные записки Комсомольского-на-Амуре государственного технического университета. – 2010. - № III-2 (3). – С. 4 - 9.
9. *Кутаков Л. Н.* Россия и Япония / Л. Н. Кутаков. – М.: Наука, 1988. – 384 с.
  10. *Махов И.* Хакодате (в Японии) / И. Махов // Морской сборник. – 1861. -№ 3. – Современное обозрение. – С. 85.
  11. *Накамура С.* Японцы и русские. Из истории контактов / Синтаро Накамура. – М.: Прогресс, 1983. – 304 с.
  12. *Подалко П. Э.* Российские дипломатические представительства в Японии. Из истории установления российско-японских отношений / Пётр Эдуардович Подалко // Япония сегодня. – 2001. – Февраль. – С. 24 - 25.
  13. *Положение относительно дипломатических агентов* // Собрание трактатов и конвенций, заключённых Россией с иностранными державами / сост. Ф. Мартенс. – Т. III: Трактаты с Австрией. – С.-Петербург: Типография Министерства путей сообщения, 1876. - С. 531 -532.
  14. *Файнберг Э. Я.* Русско-японские отношения в 1697 – 1875 гг. / Эсфирь Яковлевна Файнберг – М.: Издательство восточной литературы, 1960. – 315 с.
  15. *Auslin Michael R.* Negotiating with imperialism: the unequal treaties and the culture of Japanese Diplomacy / Michael R. Auslin. – Cambridge: Harvard University Press, 2006. - 232 p.
  16. *Lensen G. A.* The Russian Push toward Japan / George Alexander Lensen. – Princeton: Princeton University Press, 1959. – 554 p.
  17. *Rosen R. R.* Forty Years of Diplomacy / Roman Romanovich Rosen. – London., 1922. – P. 26.

Кириченко Е. Б. Эдоский трактат в регулировании работы дипломатических представительств Российской империи в Японии.

В статье предпринята попытка проанализировать содержание российско-японского трактата 1858 г., уделяя основное внимание тем его пунктам, где идет речь о назначении, правах и обязанностях дипломатического агента и консулов Российской империи в Японии. Рассматриваются особенности воплощения в жизнь положений договора, на основании чего делается вывод о реальных, а не задекларированных целях Российской империи при заключении соглашения. Архивные документы дают возможность узнать об оценке договора 1858 г. современниками событий.

Ключевые слова: Эдоский трактат 1858 г., Ансейские договоры, Российская империя, Япония, консул, дипломатический агент.

Kyrychenko O. B. The Treaty of Edo in the Regulation of Russian Empire Diplomatic Representatives in Japan Work.

This article attempts to analyse Russia-Japan treaty (1858) content attending to those items that touch on an appointment, rights and duties of a diplomatic agent and consuls of Russian Empire in Japan. The characteristics of the treaty actualization are examined, and it is drawn a conclusion about real but not declared aims of Russian Empire when it concluded the agreement. The archival documents enable us to get to know about the contemporaries' appraisal of the treaty (1858).

Keywords: the treaty of Edo (1858), Ansei treaties, Russian Empire, Japan, consul, diplomatic agent.

УДК 324(497.2)«1894/1920»:929Стамболов

Політична спадщина Стефана Стамболова у виборчому процесі Болгарії (1894–1920 рр.)

Д. В. Миколенко

У статті розкривається вплив політики видатного державника, регента і прем'єр-міністра Болгарії Стефана Стамболова на виборчий процес в країні наприкінці XIX та упродовж перших двадцяти років минулого століття. До спадщини цього діяча автор відносить запроваджені у 1886–1894 рр. механізми, які надалі дозволяли провладним партіям перемагати у боротьбі за місця у парламенті.

Ключові слова: Народно-ліберальна партія, «стамболовісти», виборча система.

Остання третина XIX ст. пройшла для Болгарії під знаком становлення державності. Важливу роль у цьому процесі зіграв відомий політичний діяч країни Стефан Ніколов Стамболов (1854–1895 рр.). Протягом 1870–1878 рр. він брав участь у національно-визвольному русі проти турецької влади; після створення болгарського князівства (1878 р.) неодноразово обирався депутатом Народних зборів; у 1879–1886 рр. був членом Ліберальної, а в 1892–1894 рр. – Народно-ліберальної («стамболовістської») партії (НЛП); з 1884 по 1886 р. перебував на посаді голови Звичайних народних зборів (ЗНЗ).

На політичну авансцену С. Стамболов зійшов у 1886 р. Саме тоді в країні відбувся державний переворот, організований проросійськи налаштованими офіцерами болгарської армії. Військовослужбовці заради врегулювання відносин із Санкт-Петербургом вирішили відсторонити від влади князя Батенберга, який своєю діяльністю остаточно розчарував імператора Александра III. С. Стамболов не підтримав заколотників, а здійснив контр-переворот з метою відновлення на троні законно обраного монарха. Здобувши у цьому протистоянні перемогу, він у 1886 і 1887 р. очолював Регентську раду – орган, створений після зречення престолу Александра I Батенберга, а з 1887 по 1894 роки перебував на посаді прем'єр-міністра країни.

Періоду перебування біля керма держави уряду «стамболовістів» властиве збереження конституційного ладу з одночасним застосуванням авторитарних методів управління. Таке поєднання досягалося запровадженням різних механізмів керованої демократії, серед яких найбільш характерним був контроль над виборчим процесом.

Тирновська конституція 1879 р. гарантувала широкі політичні права громадянам Болгарії. Відповідно до статті 86 можливістю брати участь у голосуванні на парламентських виборах користувалися чоловіки, котрі досягли двадцятидворічного віку, а балотувалися кандидатами у народні депутати

могли грамотні особи чоловічої статі, яким виповнилося тридцять років. Майнового цензу, як у тогочасній Великій Британії, Італії чи Нідерландах, не було передбачено. Окрім Конституції виборчий процес у Болгарії регулювався «Виборчим законом про Звичайні й Великі народні збори Болгарського князівства» від 5 (17) грудня 1880 р.

Під час регентства і прем'єрства С. Стамболова дія зазначених юридичних норм формально не скасовувалась і не обмежувалась. При цьому проурядова партія жодного разу не поступилася першим місцем за підсумками парламентських виборів. Такий результат забезпечувався завдяки моральному впливу на електорат чиновників; маніпуляціям, пов'язаним із формуванням виборчих округів; фальсифікаціям; обмеженню поліцією участі у голосуванні прихильників опозиційних сил.

Протягом каденції прем'єр-міністра лідер НЛП поєднував функції голови уряду з обов'язками керівника Міністерства внутрішніх справ, що дозволяло політику особисто контролювати адміністративний ресурс і силові структури та, як уже зазначалося, мало колосальне значення при забезпеченні необхідних результатів виборів. Після відставки кабінету С. Стамболова партії, яким вдавалося отримати посаду міністра внутрішніх справ (з 1 (14) січня 1912 р. міністра внутрішніх справ і охорони народного здоров'я) в аналогічний спосіб гарантували собі відносну більшість у представницькому органі.

Популярність тієї чи іншої політичної сили не була вирішальним фактором у боротьбі за владу. Мажоритарна модель виборчої системи, яка застосовувалася з 1879 по 1913 р., давала змогу партії, котра не мала підтримки більшості населення країни, утворювати найчисельнішу фракцію у Народних зборах. Саме тому наприкінці XIX ст. у Болгарії затвердилася практика, коли призначена князем Рада міністрів штучно формувала під себе парламентську більшість. У період правління кабінету С. Стамболова цей механізм був доведений до досконалості. Надалі він продовжував реалізовуватися, перетворившись на невід'ємний атрибут політичної системи країни.

Протягом 1894–1899 рр. К. Стоілов, так само як і свого часу С. Стамболов, суміщав функції очільника виконавчого органу з обов'язками міністра внутрішніх справ, що дозволило йому 10 (22) вересня 1894 р. забезпечити проурядову більшість у VIII ЗНЗ. Однак після розпаду правлячої коаліції та переходу «радославовістів» в опозицію князь 4 (16) лютого 1896 р. розпустив парламент. Зазначений крок монарха був визначений необхідністю сформувати нову провладну фракцію. Цього разу її мали утворити представники Народної партії, очолюваної прем'єром К. Стоіловим. 12 (24) жовтня 1896 р. розпочалася чергова передвиборча кампанія [6, 11. X].

Журналісти вісника НЛП «Свобода» відразу ж нарекли наступне обрання нового складу парламенту доленосним, підкресливши, що від його результатів залежатиме подальший розвиток країни: «Або Болгарія розвиватиметься як конституційна держава, або демократію буде згорнуто» [23, 4. XI]. «Симпатії електорату на боці опозиції, – йшлося у наступних публікаціях, – однак у підпорядкуванні уряду армія й поліція, котрі мають гармати і шаблі» [23, 11. XI]. Демократичне налаштування, яке демонстрували «стамболовісти» під час передвиборної кампанії, носило скоріш за все кон'юнктурний характер.

Опозиціонери розраховували у такий спосіб залучитися підтримкою якомога більшого числа прибічників.

Голосування, що відбулося 17 (29) листопада 1896 р., засвідчило успіх правлячої Народної партії. Політична сила здобула абсолютну перемогу, отримавши 169 депутатських мандатів у IX ЗНЗ. Після оголошення результатів між владою і опозицією розгорнулася дискусія. «Стамболовістська» «Свобода» писала: «Стоїлов, котрий витратив на організацію виборів 300 тис. левів, може завдячувати сьогодні силовикам, які зуміли перемогти болгарський народ» [23, 20. XI]. У відповідь «народняки» через вісник «Мір» нагадували опонентам про їхні методи проведення голосування під час прем'єрства С. Стамболова, прозоро натякаючи при цьому на застосування насилля по відношенню до електорату [12, 22. XI]. Виправдовуючи дії свого першого шефа, НЛП заявляла, що наприкінці 1880-х – на початку 1890-х років внутрішня ситуація в країні вимагала відповідних заходів для подолання анархії і безладу [23, 24. XI].

Критичні настрої «стамболовістів» кардинально змінилися після їхнього повернення до влади у січні 1899 р. Організовані урядом Д. Грекова вибори у X ЗНЗ, котрі відбулися 25 квітня (7 травня) 1899 р., не відрізнялися від технологій «народняків» у 1896 р. Вони пройшли в атмосфері утисків і махінацій, влаштованих адміністративним апаратом та поліцією. Згідно з інформацією, що містилася у чисельних скаргах пересічних громадян, адресованих міністру внутрішніх справ В. Радославова, напередодні й під час голосування особи, об'єднані в хуліганські ватаги, до яких окрім прибічників уряду входили перевдягнуті у цивільний одяг поліцейські, здійснювали напади на людей, намагаючись залякати їх та змусити або зробити вибір на користь провладних кандидатів, або взагалі не приходити на виборчі дільниці [1, л. 12]. Подібні методи для тиску на виборців застосовував і кабінет С. Стамболова, вдаючись до послуг поліції та членів громадської організації «Болгарія сама за себе», котрі морально й фізично впливали на електорат і в такий спосіб забезпечували перемогу.

За підсумками голосування у дванадцяти околицях результати виявилися повністю сфальсифікованими [24, с. 14-15]. Опозиція загалом отримала лише 61 депутатське місце, 16 з яких спеціальна парламентська комісія визнала недійсними і скасувала. Проурядові сили – «стамболовісти» і «радославовісти» – разом здобули 108 мандатів. При цьому останні, завдяки сприянню свого шефа – міністра внутрішніх справ, значно переважали своїх партнерів, провівши у X ЗНЗ 89 представників Ліберальної партії.

Така розстановка сил у законодавчому органі влади дозволяла прибічникам В. Радославова сформувати парламентську більшість самостійно, без своїх союзників по коаліції. Безперспективна ситуація, в якій опинилися «стамболовісти», змусила їхнього Д. Грекова піти у відставку з посади голови виконавчого органу, а партію перейти в опозицію. У нових умовах вони змінили власну оцінку організації, проведення та результатів минулих виборів. Пізніше голова Центрального бюро НЛП з 1907 р. Н. Генадієв, згадуючи ті часи у своїх публічних виступах, визнав, що Рада міністрів на чолі з Д. Грековим досягла домінування у парламенті штучно, застосовувавши насильство по відношенню до виборців. «То був уряд особистого режиму» [20, с. 32], – стверджував політик.

Проте навіть надійна більшість у Народних зборах не забезпечила новоутвореному кабінету Т. Іванчова тривале функціонування. Незадоволення

діями влади з боку широких верств населення та внутріпартійні чвари переконали князя у необхідності розпустити X ЗНЗ, що він і зробив 16 (29) листопада 1900 р. Відсторонення «радославовістської» Ради міністрів чекати довелося недовго. Вже 12 (25) січня наступного року замість неї Фердинанд призначив технократичний виконавчий орган, керівником якого став генерал-майор Р. Петров, очоливши за сумісництвом ще й обидва силові міністерства.

В основному завдання уряду зводилося до проведення чергових парламентських виборів. Підготовка до них розпочалася після набуття чинності підписаного князем 24 грудня 1900 р. (6 січня 1901 р.) відповідного Указу за № 389 [7, 28. XII]. Саме ж голосування відбулося 28 січня (10 лютого) 1901 р. Його організація не викликала особливих нарікань з боку опозиційних партій країни, адже кабінет Р. Петрова не сприяв успіху жодної з політичних сил. Волевиявлення громадян Болгарії в XI ЗНЗ не визначило чітко вираженого переможця – «цанковісти» здобули 40 мандатів, «народняки» – 29, демократи – 27, «стамболовісти» – 24, члени Землеробської спілки – 12, «радославовісти» – 5, соціал-демократи – 2.

20 лютого (5 березня) 1901 р. розпочав роботу коаліційний уряд Прогресивно-ліберальної і Демократичної партій на чолі з П. Каравеловим, вперше за увесь постстамболовістський період призначений монархом не до парламентських виборів, а після їх проведення, з орієнтацією на отримані результати. У такий спосіб Фердинанд розраховував зняти напругу в суспільстві, що виникла внаслідок політичної кризи під час правління кабінету «радославовістів». Нова практика могла сприяти подальшій демократизації політичної системи країни, адже суттєво підвищувала значення народного волевиявлення у процесі формування виконавчих органів влади. Однак вона не прижилася – наступний кабінет міністрів було створено за старим сценарієм.

Правляча коаліція розпалася наприкінці 1901 р. через відмову демократів голосувати за зовнішню позику для розвитку державної тютюнової монополії. 10 (23) грудня Фердинанд розпустив парламент, а 21 грудня (3 січня) 1902 р. доручив керівництво однопартійним урядом лідеру «цанковістів» С. Даневу. 10 (23) січня 1902 р. Указом № 11 монарх призначив на 17 лютого (2 березня) позачергові вибори, віддавши розпорядження новоутвореній Раді міністрів розпочати невідкладну їх підготовку. На думку багатьох політиків, Прогресивно-ліберальна партія не мала достатньої популярності та впливу серед населення, а тому її здатність управляти самостійно викликала сумніви. Вісник «стамболовістів» «Нов век» навіть прогнозував, що провладна сила програє перегони [17, 13. I]. Проте результати голосування у черговий раз підтвердили перевагу політичної сили, під контролем якої знаходилося Міністерство внутрішніх справ.

За свідченням опозиції керівник силового відомства М. Сарафов відкрито сприяв успіху Прогресивно-ліберальної партії, і саме йому «цанковісти» мали завдячувати 89 місцями у XII ЗНЗ [22, с. 189]. Як доказ, друкований орган НЛП наводив чисельні факти тиску на виборців у Плевені, Пазарджикі, Дупниці, Чирпані та інших населених пунктах [14, 24. II]. Симпатик Демократичної партії, громадський діяч Т. Васильов одним із порушень під час голосування називав моральний вплив на електорат з боку чиновників, котрі безпосередньо на дільницях агітували за провладних кандидатів [22, с. 191].

Скоріш за все критичні зауваження опозиції на адресу влади були гіперболізованими, оскільки достовірні дані про масові порушення під час виборчого процесу відсутні. Голосування 1902 р. залишилося в історії Болгарії як одне з найбільш демократичних у період правління Фердинанда, а фальсифікації, зловживання і тиск на електорат носили поодинокий характер [5, с. 93].

Пріоритетним напрямом внутрішньої політики кабінету Прогресивно-ліберальної партії стало реформування виборчої системи країни. На початку 1902 р. уряд підготував законопроект, згідно з яким у Болгарії передбачалося запровадження 83-х фіксованих мажоритарних околії і 373-х виборчих секцій, що позбавило б Раду міністрів можливості у власних інтересах змінювати їхні кордони та у такий спосіб забезпечувати перемогу бажаних кандидатів. Згодом «Закон про зміни і доповнення до „Виборчого закону...“» було ратифіковано парламентом. 7 (20) березня 1903 р. «цанковісти» внесли на розгляд представницького органу пропозицію щодо кардинальної реорганізації діючої моделі голосування, котра передбачала імплементацію пропорційної виборчої системи, уніфікацію бюлетенів за кольором і розміром, а також перехід поліції у підпорядкування околіїним мировим суддям за п'ятнадцять днів до завершення кампанії. Остання ініціатива мала на меті обмежити вплив адміністрації (обласних управителів і околіїних начальників) на перебіг голосування. Однак вона не знайшла підтримки більшості депутатів парламенту, на відміну від перших двох, котрі згодом були втілені в життя. Проти неї виступила і фракція «стамболовістів», яка вважала запропоноване нововведення недоречним, несвоєчасним і непотрібним [11, с. 56].

Ліберальні ініціативи «цанковістів» дратували не лише опозицію. Князь також не схвалював перспективу їхнього запровадження. Кінець кінцем весною 1903 р. він прийняв рішення створити Раду міністрів із представників більш консервативної Народної-ліберальної партії. Затвердивши 6 (19) травня склад уряду, 8 (21) серпня монарх за традицією розпустив парламент, в якому домінували члени Прогресивно-ліберальної політичної сили. На початку осені в країні розпочалися чергові передвиборчі перегони [8, 27. VIII].

Кампанія 1903 р. відзначалася жорстким тиском влади на опозиційні сили. Так, у Старій Загорі місцева адміністрація й поліція, котрі знаходилися під контролем міністра внутрішніх справ Д. Петкова, завадили проведенню мітингів за участю І. Гешова, А. Малінова і С. Данева. В Оряхово «народняки», «цанковісти» і «каравелісти» змушені були відкликати своїх кандидатів, оскільки їм постійно погрожували фізичною розправою прибічники НЛП [22, с. 257]. У скаргах, що регулярно надходили на адресу тогочасного прем'єр-міністра Р. Петрова наводилися чисельні факти порушень законодавства чиновниками і поліцією напередодні голосування, а також підкреслювалося, що співробітники силових і адміністративних органів явно сприяли перемозі «стамболовістів». Звертаючись до голови уряду, політик закликав його вплинути на ситуацію та припинити свавілля, особливо з боку підлеглих міністра внутрішніх справ [25, л. 1-2].

Результати парламентських виборів 6 (19) жовтня 1903 р. виявилися цілком передбачуваними. Провладна партія забезпечила собі 132 місця у XIII ЗНЗ, незалежні кандидати – 6, а опозиційні сили разом лише 51 [13, с. 533]. Домінування

в парламенті дозволило «стамболовістам» упродовж п'яти наступних років впевнено управляти країною. Питання стосовно внесення змін до виборчого законодавства вони намагалися уникати, вважаючи діючі механізми цілком прийнятними для князівства, а свою позицію виправдовували неготовністю більшої частини населення Болгарії до демократичних перетворень. Пізніше у своїй промові перед мешканцями Варни 14 (27) квітня 1908 р. лідер НЛП Н. Генадієв відзначав низький рівень політичної культури електорату, тому будь-які спроби лібералізації режиму, на його думку, могли призвести до хаосу й анархії [21, с. 12]. Єдине, на що спромігся «стамболовістський» уряд – це за сприяння парламенту узаконити створення на основі 71 адміністративної околії 89 виборчих, розділивши їх на 399 дільниць. 4 (17) березня 1907 р. Указом № 80 Фердинанд затвердив рішення депутатів.

Початок 1908 р. для «стамболовістів» став фатальним – 16 (29) січня кабінет П. Гудева було відправлено у відставку. Його замінив однопартійний уряд «каравелістів» на чолі з А. Маліновим. Традиційний за такої ситуації розпуск парламенту відбувся 5 (18) квітня, а вже через два тижні у Болгарії стартувала передвиборча кампанія [9, 18. IV], під час якої опозиційні партії неодноразово зверталися до Фердинанда з проханням завадити зловживанням уряду й забезпечити демократичне волевиявлення [2, л. 26]. Проте їхні зусилля виявилися марними. Процес підготовки та проведення виборів 12 (25) травня пройшов під цілковитим контролем міністра внутрішніх справ майора М. Такева, що вкотре стало визначальним в отриманні впевненої перемоги провладною силою – із 203 мандатів у XIV ЗНЗ опозиційним партіям разом вдалося здобути лише 20.

Аналізуючи результати голосування, «стамболовістська» газета «Нов век» стверджувала, що «демократи, які завжди позиціонували себе захисниками ліберальних цінностей, насправді ж не були такими» [15, 8. VI]. «Успіху на парламентських виборах „каравелісти“ домоглися за допомогою фальсифікацій і тиску поліції на громадян, всупереч власним програмним обіцянкам» [15, 28. V], – йшлося у публікаціях. На думку опозиційних журналістів, домінування однієї політичної сили у Народних зборах не піде на користь державі, адже партія-гегемон отримає змогу без перешкод лобювати вигідні собі, але непопулярні серед народу, нормативні акти, зловживати владою та чинити беззаконня [15, 22. VI]. При цьому газетарі воліли мовчати з приводу того, що у попередньому парламенті «стамболовісти» домоглися значної чисельної переваги над іншими фракціями у такий же спосіб.

Забезпечивши собі підтримку абсолютної більшості депутатського корпусу, уряд А. Малінова намітив провести реформу, котра передбачала заміну мажоритарної виборчої системи пропорційною, тобто запровадження голосування за партійними списками, а також застосування кольорових бюлетенів*. Подібні нововведення встановлювали пряму залежність числа отриманих політичною силою депутатських мандатів від кількості відданих за неї голосів.

* Кожна політична сила мала право закріпити за собою певний колір (лише один і не білий), зареєструвавши свій вибір у Софійському окружному суді. У нього фарбувалися бюлетені для голосування, що дозволяло електорату краще орієнтуватися в партійному розмаїтті країни.

На той час пропорційний варіант формування парламентського корпусу існував лише в небагатьох країнах Європи (у деяких кантонах Швейцарії – з 1891 р.; в Бельгії – з 1899 р.; у автономному в складі Російської імперії Великому князівству Фінляндському – з 1906 р.; у Швеції – з 1907 р.), але вже встиг підтвердити свою ефективність [18, с. 54]. Він унеможливував ситуацію, за якої більш популярна партія за підсумками виборів здобувала менше депутатських мандатів аніж та, що користувалася слабшою підтримкою електорату*, а тому передбачав досконаліший спосіб перерахунку голосів для розподілу парламентських місць, обмежував ймовірні фальсифікації і зловживання з боку влади під час виборчого процесу, а також розширював роль партій у системі державного управління.

Намагаючись відволікти увагу суспільства від обговорення перспективної реформи, «стамболовісти» зосереджували свої зусилля на дискредитації діючої влади, тим самим стараючись направити помисли громадськості у потрібне їм русло. Однак в умовах цілковитого домінування демократів у парламенті вони не мали змоги протидіяти заходам Ради міністрів А. Малінова. Єдиним, хто міг би вплинути на ситуацію, був Фердинанд. Саме тому 26 жовтня (8 листопада) 1908 р. один із заступників голови Центрального бюро НЛП, головний редактор вісника «Нов век» П. Гудев надіслав князю листа, в якому від імені «стамболовістів» закликав не підтримувати впровадження пропорційної виборчої системи, адже подібне нововведення, на думку політика, могло зумовити послаблення контролю виконавчої влади над процесом голосування та створити небезпеку для існуючого ладу [19, с. 79]. П. Гудеву таки вдалося переконати монарха, втім лиш на деякий час. Глава держави довго вагався, навіть зважився на експеримент 22 серпня (4 вересня) 1911 р. під час виборів у XV ЗНЗ на дільницях двох областей – Тирновської і Пловдивської, а 1912 р. після ствердого рішення депутатів парламенту XV-го скликання все-таки підписав Указ № 85 від 23 лютого (8 березня) про запровадження у Болгарії нової виборчої системи. 24 листопада (7 грудня) 1913 р. вибори у XVI ЗНЗ відбулися вже за пропорційним порядком визначення результатів голосування.

Останнім подіям передувало поступове втілення у життя запропонованих демократами новацій. Вони реалізовувалися вже після відставки кабінету А. Малінова, призначення князем 16 (29) березня 1911 р. уряду на чолі з лідером Народної партії І. Гешовим та проведення 5 (18) червня того ж року ще за старим мажоритарним принципом виборів у V Великі народні збори. Протягом цього часу «стамболовісти» продовжували демонструвати власний скептицизм щодо імплементації пропорційної виборчої системи. Напередодні експериментального голосування у XV ЗНЗ журналісти газети «Нов век» стверджували, що із запровадженням нового закону в країні мало що зміниться. На їхню думку, «...кандидати у депутати від правлячої коаліції, як і раніше, будуть визначатися торгами між міністрами, а результати народного волевиявлення при цьому залишаться цілком передбачуваними» [16, 12. VIII].

Після оголошення офіційних підсумків парламентських виборів, котрі засвідчили перемогу «народників» і «цанковістів», газета «Нов век» констатувала:

* Подібне формування депутатського корпусу можна спостерігати у кожному болгарському парламенті після утворення багатопартійної системи під час правління уряду С. Стамболова, починаючи з VIII ЗНЗ і закінчуючи законодавчим органом XV-го скликання.

«Перевага провладних сил досягнута завдяки моральному тиску на виборців, із застосуванням залякувань і насильств, а також впливу на громадян чиновників та поліції» [16, 18. IX]. Тогочасний лідер НЛП Н. Генадієв підкреслював: «Практика фальсифікацій і зловживань продовжувалася у Болгарії з року в рік, залишаючись основною перепорою на шляху розвитку демократії і свободи» [3, с. 8].

Поступово критика «стамболовістами» організованого урядом І. Гешова процесу голосування почала вщухати. Розуміючи безперспективність протистояння парламентській коаліції, наприкінці 1911 р. вони вже повністю визнавали перевагу пропорційної виборчої системи над мажоритарною. У своїх публічних виступах Н. Генадієв дедалі частіше називав більш справедливим новий спосіб розподілу мандатів між політичними силами, який здійснювався відповідно до кількості голосів виборців, поданих за кожний партійний список [4, с. 6]. Редакційний колектив газети «Нов век» підтримував позицію голови Центрального бюро НЛП і висловлював сподівання, що запроваджена практика пом'якшить негативні прояви закоренілих політичних традицій та сприятиме розвитку демократії» [17, 17. I].

У зв'язку з небажанням князя довіряти владу «стамболовістам» вони все частіше демонстрували своє негативне налаштування по відношенню до існуючої в країні політичної системи. Від представників їхньої партії лунали заклики про необхідність її модернізації за зразком західних держав. «Головним недоліком управління Болгарії, – зазначав Н. Генадієв, – є те, що уряд завжди міг забезпечити собі підтримку виборців за допомогою насильства, або інших засобів впливу на громадян, тоді як у Великій Британії і Франції влада була позбавлена такої можливості» [3, с. 17]. Критичні настрої «стамболовістів» носили скоріш за все кон'юнктурний характер, оскільки їхньою основною метою у цей період було повернення до керма держави. Після часткової апробації 4 (17) вересня 1911 р. на дільницях двох областей нових механізмів порядку визначення результатів голосування, представники НЛП зі шпальт вісників «Воля» і «Нов век» почали звинувачувати проурядові політичні сили у зумисному стримуванні їх запровадження на законодавчому рівні, вимагали прискорення процесу, розпуску діючого парламенту та проведення виборів за пропорційною системою [17, 8. II].

Поразка Болгарії у Другій Балканській війні 1913 р. призвела до загострення внутрішньої ситуації в країні й відставки коаліційного кабінету «народників» і «цанковістів». 4 (17) липня 1913 р. розпочав роботу ліберальний уряд на чолі з В. Радославовим, до складу якого увійшли три політичні сили – «радославівисти», «стамболовісти» і «тончевісти». Повернувшись до влади, представники НЛП вже не порушували питання щодо реорганізації системи державної влади.

Невдовзі після утворення нової Ради міністрів у Болгарії прогнозовано відбувся розпуск Народних зборів, а дещо пізніше, згідно з Указом царя № 245 від 23 вересня (6 жовтня) 1913 р., стартувала передвиборча кампанія. XVI ЗНЗ мали стати першим законодавчим органом, обраним на пропорційній основі. За підсумками голосування 24 листопада (7 грудня) правляча коаліція не отримала бажаної більшості, забезпечивши собі лише 94 місця, у той час як всі опозиційні партії разом – 110 [13, с. 534]. До того ж прихильники Н. Генадієва

у фракції «стамболовістів», незадоволені політикою прем'єра, почали відкрито демонструвати наміри вийти зі складу парламентського альянсу. Все це змусило главу держави припинити мандат XVI ЗНЗ, котрі пропрацювали лише 12 днів – з 6 (19) по 18 (31) грудня, та призначити на 23 лютого (8 березня) 1914 р. чергові вибори. Солідарність своїм однопартійцям проявили й міністри від НЛП Н. Генадієв, П. Дінчев і Н. Апостолов. Перед діючим кабінетом так само нависла реальна загроза відставки. Однак Фердинанд 23 грудня 1913 р. (5 січня 1914 р.) здійснив лише неповне його переформатування, затвердивши звільнення з посади неугодного Н. Генадієва та заміну міністра війни генерал-лейтенанта Г. Вазова на генерал-майора К. Бояджієва.

Кампанія 1914 р. пройшла в атмосфері потужного агітаційно-пропагандистського тиску на громадян з боку провладних партій. Як наслідок, електоральна активність під час голосування склала рекордний з моменту утворення болгарської держави показник – 67,11 %. Задля перемоги політичних сил, що входили до правлячої коаліції, уряд застосував моральний вплив на виборців. Міністерство внутрішніх прав і охорони народного здоров'я, яке за сумісництвом очолював прем'єр-міністр В. Радославов, контролювало процес голосування за допомогою поліції і лояльних чиновників. Все це врешті-решт визначило остаточний результат виборів у XVII ЗНЗ – «стамболовісти», «радославовісти» і «тончевісти» разом забезпечили собі 126 із 245 мандатів. До того ж три із них, отримані опозицією, були скасовані на користь представників провладних угруповань через виявлені різного роду порушення [13, с. 534].

Із запровадженням пропорційної виборчої системи відбулися помітні зміни у балансі політичних сил країни. Ліві партії, які мали значну підтримку в суспільстві, почали створювати на виборах серйозну конкуренцію правоцентристам. Так, у 1913 і 1914 р. Землеробській спілці вдалося сформувати другі за чисельністю фракції, котрі склалися відповідно з 48 і 51 депутата. Значно зріс вплив соціал-демократичних партій* і радикал-демократів** Провладним силам стало важче забезпечувати собі парламентську більшість, проте застосування ними методів керованої демократії, відомих ще з часів прем'єрства С. Стамболова, все ж дозволяло перемагати на виборах, що й підтвердила коаліція «радославовістів», «стамболовістів» і «тончевістів» 1914 р.

Наприкінці 1913 р. угруповання на чолі з Н. Генадієвим активно демонструвало свою незгоду з офіційним зовнішнім та внутрішнім курсом Софії. Його представники за підтримки інших опозиційних партій вимагали переобрання парламенту, співвідношення сил в якому не відповідає реальним настроям у суспільстві. Однак вступ Болгарії у Першу світову війну фактично звів нанівець всі їхні зусилля. В умовах жорсткої цензури, запровадженої урядом та нехватки партійних кадрів, залучених у збройне протистояння, вплив опозиції на політичні процеси у державі був суттєво обмежений.

Введений владою 1 (14) жовтня 1915 р. воєнний стан унеможливив проведення в країні будь-яких політичних заходів, що автоматично призвело до порушення статті 86 конституції, яка закріплювала п'ятирічний термін повноважень парламенту Болгарії. Всупереч основному закону мандат XVII ЗНЗ

* 1913 року БРСДП («об'єднана») провела у парламент 19 своїх представників, а 1914 р. – 10; БРСДП («тісні соціалісти») – відповідно 18 і 11.

** У 1913 і 1914 роках Радикально-демократична партія здобула однаково кількість мандатів – 5.

діяв довше – з 7 (20) березня 1914 р. по 2 (15) квітня 1919 року [4, с. 7]. Розпуск Народних зборів відбувся вже після завершення бойових дій і зречення Фердинандом болгарського престолу. Його здійснив коронований 20 вересня (3 жовтня) 1918 р. цар Борис III. 23 червня (6 липня) 1919 р. Указом № 181 глава держави звелів розпочати підготовку до чергових виборів [10, 7. VII].

Голосування у XVIII ЗНЗ пройшло 17 (30) серпня 1919 р. під час правління призначеного ще 15 (28) листопада минулого року Борисом III коаліційного уряду*** на чолі з лідером Народної партії Т. Теодоровим. Результати народного волевиявлення засвідчили значні зміни у настроях болгарських громадян, які у більшості своїй підтримали ліві партії. Так, БЗНС отримала 77 депутатських місць, БКП («тісні соціалісти»)**** – 47, БРСДП («об'єднана») – 38. Найуспішнішими серед правоцентристських політичних сил виявилися демократи – 28 мандатів, «народняки» – 19, «цанковісти» і радикал-демократи – по 8. «Стамболовісти» приймали участь у виборах розрізненими угрупованнями. Прибічники Добрі Петкова (однофамільця колишнього лідера НЛП Дімітра Петкова) провели до парламенту двох своїх представників, а прихильники Н. Генадієва – лише одного. 23 вересня (6 жовтня) вищевказане співвідношення сил у Народних зборах стало визначальним при створенні главою держави нового уряду на чолі з лідером Землеробської спілки А. Стамболійскі. Вперше після 1901 р. Раду міністрів Болгарії було сформовано з урахуванням результатів парламентських виборів, тобто вдруге порушено практику, коли призначений монархом виконавчий орган штучно утворював під себе парламентську більшість. Популярність тієї чи іншої політичної сили стала вирішальним фактором у боротьбі за владу.

Таким чином, політична спадщина С. Стамболова залишалася невід'ємною складовою виборчих процесів, які відбувалися в країні наприкінці XIX – протягом перших двадцяти років минулого століття. Її характерна ознака полягала у контролі урядами перебігу голосування, що гарантувало перемогу провладним силам. За таких обставин народні волевиявлення перетворилися на формальні заходи, втративши визначальну роль у формуванні кабінетів міністрів.

Примітки

1. *Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий»*. – Ф. 263 «Васил Радославов». – Оп. 1. – А. е. 9.
2. *Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий»*. – Ф. 11 «Драган Цанков». – Оп. 1. – А. е. 4.
3. *Генадиев Н.* Реч по отговора на Тронното слово на 1911 г. / Н. Генадиев. – София, 1912. – 50 с.

*** До його складу входили представники Народної, Демократичної, Радикально-демократичної і Прогресивно-ліберальної партій, а також члени БЗНС і БРСДП («об'єднана»).

**** 12–14 (25–27) травня 1919 р. у Софії на XXII конгресі БРСДП (т. с.) було змінено назву політичної сили на Болгарську комуністичну партію («тісні соціалісти»). Форум одночасно став I конгресом БКП (т. с.).

4. *Генадиев Н.* Реч произнесена на 29 февруари т. г. в салона на Градското казино / Н. Генадиев. – София, 1920. – 51 с.
5. *Грънчаров С.* България на прага на двадесето столетие : Политически аспекти / С. Грънчаров. – София, 1986. – 312 с.
6. *Державен вестник.* – 1896.
7. *Державен вестник.* – 1900.
8. *Державен вестник.* – 1903.
9. *Державен вестник.* – 1908.
10. *Державен вестник.* – 1919.
11. *Живков С.* Прогресивнолибералите на власт. Хомогенният кабинет на д-р Стоян Данев (декември 1901 – май 1903) / С. Живков // История. – 2010. – № 5-6. – С. 43-81.
12. *Мир.* – 1896.
13. *Николова В.* Между консерватизма и либерализма : Народната партия, 1894-1920 г. / В. Николова. – София, 2004. – 535 с.
14. *Нов век.* – 1902.
15. *Нов век.* – 1908.
16. *Нов век.* – 1911.
17. *Нов век.* – 1912.
18. *Петришин О.* Пропорційна виборча система : історичний досвід запровадження / О. Петришин // Вісник центральної виборчої комісії. – 2006. – № 1 (3). – С. 53-57.
19. *Попов Ж.* Народно-либералната (стамболовистката) партия в България 1903-1920 / Ж. Попов. – София, 1986. – 200 с.
20. *Речи и пледоари на д-р Н. Генадиев (Съдебни, парламентарни и политически).* – Плевен, 1926. – 100 с.
21. *Речь,* която д-р Н. Генадиев щеше да произнесе на 27 април 1908 год в гр. Варна. – София, 1908. – 32 с.
22. *Саздов Д.* Демократическата партия в България (1887–1908) / Д. Саздов. – София, 2001. – 355 с.
23. *Свобода.* – 1896.
24. *Топалов В.* Към историята на радослависткия режим (19 януари 1899 – 27 ноември 1900 г.) / В. Топалов // Исторически преглед. – 1961. – № 6. – С. 12-45.
25. *Централен държавен архив на Република България.* – Ф. 52 к «Р. Петров». – Оп. 1. – А. е. 104.

Миколенко Д. В. Политическое наследие Стефана Стамболова в избирательном процессе Болгарии (1894–1920 гг.). В статье раскрывается влияние политики выдающегося государственника, регента и премьер-министра Болгарии Стефана Стамболова на избирательный процесс в конце XIX и на протяжении первых двадцати лет прошлого века. К наследию этого деятеля автор относит устоявшиеся в 1886–1894 гг. внедрённые механизмы, которые в дальнейшем позволяли провластным партиям побеждать в борьбе за места в парламенте.

Ключевые слова: Народно-либеральная партия, «стамболовисты», избирательная система.

Mykolenko D. V. Political legacy of Stefan Stambolov in the electoral processes of Bulgaria (1894–1920). The article deals with the politics of outstanding Bulgarian statesman, regent and Prime Minister Stephen Stambolov and its influence on the electoral processes of the late XIX, and the first two decades of the twentieth century. The author relates to political legacy of Stefan Stambolov the established mechanisms in 1886–1894 that allowed pro-government party to win the struggle for seats in parliament.

Keywords: People's Liberal Party, «stambolovists», electoral system.

Гибель Алемдара Мустафы-паши в российской периодической печати (на примере «Московских ведомостей» и «Политического журнала»)

О. В. Моргун

В статье анализируются сообщения «Московских ведомостей» и «Политического журнала» о последних днях османского великого везира Алемдара Мустафы-паши, который погиб во время янычарского восстания в Стамбуле (15-18 ноября 1808 г.). Исследование базируется на социо-когнитивном подходе к критическому дискурс-анализу.

Ключевые слова: Алемдар Мустафа-паша, янычары, дискурс-анализ

Алемдар Мустафа-паша* – аян (местный правитель) [подробнее об аянах см.: 8; 19] г. Рущука в северо-западной части современной Болгарии и великий везир Османского государства (июль-ноябрь 1808 г.) [13, р. 29-30] – личность, которая за весьма короткий период пребывания у власти во многом определила путь развития Османского государства в последующие годы. Мустафа-паша отважился вступить в борьбу за верховную власть в Османском государстве после низложения султана Селима III (1789–1807), предпринимавшего в годы своего правления безуспешные попытки реформировать османскую армию и централизовать систему местного управления [подробнее см.: 17, р. 108-145]. Во время русско-турецкой войны 1806-1812 гг. Мустафа-паша занял должность командующего османской армии на Дунае. Малая эффективность султанских сил во время кампании 1806-1807 гг. способствовала тому, что Мустафа-паша стал сторонником продолжения реформ. 28 июля 1808 г. под его руководством был осуществлен государственный переворот, целью которого было восстановление на престоле Селима III. Однако пока отряд Мустафы-паши занимал султанский дворец, его противники успели умертвить Селима III. В столь сложной ситуации Мустафа-паша все же не отказался от замысла сместить правящего султана Мустафу II (1807–1808) и способствовал возведению на престол молодого Махмуда II (1808–1839). Вскоре Мустафе-паше по распоряжению нового султана были предоставлены полномочия великого везира. Одним из основных начинаний Мустафы-паши стало учреждение военного корпуса, который стал обучаться в соответствии с принципами европейского военного дела. Политика Мустафы-паши вызвала недовольство янычар, которые в XVIII – начале XIX в. были главными защитниками старых порядков [15, р. 1-6]. Реформы нового великого

* «Alemdar» – прозвище Мустафы-паши, в буквальном переводе с турецкого «знаменосец»; второй вариант его прозвища, перевод которого равнозначен первому – «baugaktar»; в российской историографии и периодической печати начала XIX в. его чаще называли именно «байрактаром» (см.: 4, с. 378).

везира оборвало кровопролитное янычарское восстание, во время которого он погиб [4, с. 313-320].

Краткосрочное правление Мустафы-паши как и его конец получили широкое освещение в западноевропейской и российской печати. Цель нашей работы – проанализировать основное содержание дискурса двух популярных российских изданий того времени «Московских ведомостей» и «Политического журнала» о гибели Мустафы-паши.

В последние десятилетия дискурс-анализ стал широко применяться в общественных науках. Дискурс – понятие многозначное, и представители разных дисциплин вкладывают в него разное содержание. Лингвисты обычно подразумевают под дискурсом совокупность текстов или речевых актов, а дискурс-анализ сводят к анализу текстов. Представители других направлений наполняют дискурс более глубоким содержанием [16, р. 1]. Так, теоретик и основатель социо-когнитивного подхода к критическому дискурс-анализу Т. ван Дейк в анализе дискурса склонен придерживаться междисциплинарного подхода, который требует рассмотрения социальных условий или практик, определяющих производство и восприятие дискурса. Социо-когнитивный подход предполагает, что функционирование дискурса в обществе определяют социально-обусловленные процессы, происходящие в человеческом мышлении [9, р. 62-63].

Т. ван Дейк изложил свою методику исследования сообщений современной периодической печати в работах, опубликованных в 1980-е гг., в которых он исходит из того, что как автор, так и читатели, работая с текстом, трактуют его с помощью социально обусловленных знаний об окружающем мире. Их заключения являются субъективными и могут меняться в ходе повторного осмысления получаемой информации [11; 12]. Из этого следует, что работа с материалами XIX в. осложняется тем, что историк сам не находится в той социальной среде, в которой функционировали выбранные им тексты, и вынужден руководствоваться теми материалами, которые дают ему возможность составить определенное представление об интересующем его периоде.

Когда в начале 1990-х гг. критический дискурс-анализ оформился в отдельное направление [18, р. 1-4], Т. ван Дейк включил в свою теорию анализа построения из более ранних работ, в том числе и тех, которые относились к периодической печати.

По мнению Т. ван Дейка, критический дискурс-анализ следует начинать с рассмотрения коммуникативной ситуации, включающей в себя несколько категорий: время, место и участников коммуникативного акта [9, р. 66].

Хронологические рамки нашего исследования ограничены 1809 г. В это время важное влияние на внутривластное развитие Российской империи оказывали отзвуки Великой французской революции и Наполеоновские войны. С началом революции во Франции Екатерина II приняла решение об ужесточении цензуры во избежание проникновения в Россию революционных идей. Тогда же, начиная с 1790 г., в Москве начал выходить ежемесячный «Политический журнал или современная история света» (далее – «Журнал»), который переводился с немецкого издания, печатавшегося в Гамбурге с 1781 г. [1, с. 313]. «Журнал» придерживался консервативных взглядов и

предоставлял читателям развернутую аналитику современных политических процессов. Его издание осуществлялось в Российской империи до 1830 г. под разными названиями. С 1807 – по июль 1809 г. он назывался «Политический, статистический и географический журнал или современная история света». [14, р. 25]. Сообщения, относящиеся к жизни Османского государства, выходили в двух рубриках – «Известия о разных государствах» и «Всеобщее известие о политических достопамятностях».

«Московские ведомости» - официальное издание, которое печаталось в 1756-1917 г. в типографии Московского университета. До 1842 г. газета выходила два раза в неделю [7, с. 24-25]. В «Московских ведомостях» имелись две постоянные рубрики - «Иностранные известия» и «Перечень разных известий», - в которых периодически публиковались новости об Османском государстве. Авторство сообщений обычно не указывалось.

Оба издания были ориентированы на широкую читательскую аудиторию по всей территории Российской империи. Как отметил П. Н. Берков, номера «Московских ведомостей» выходили из печати именно по почтовым дням, что ускоряло их рассылку по подписке [1, с. 108].

Во второй половине XVIII в. интерес к событиям в Османском государстве заметно усилился, что Б. М. Данциг склонен объяснять именно внешнеполитическими обстоятельствами – двумя русско-турецкими войнами (1768-1774 г. и 1787-1791 г.) и совместными действиями русско-турецкой эскадры (1798-1800 г.) в войне с наполеоновской Францией [2, с. 73-74].

Государственный переворот в мае 1807 г., приведший к низложению Селима III, снова поставил события в Османской империи в центр внимания российской общественности. С этого времени стали много писать о неудавшейся военной реформе Селима III и роли янычар в политической жизни Османского государства. Деятельность Мустафы-паши также получила широкое освещение. Несмотря на то, что в периодической печати того времени появились даже отрывки из дневника непосредственного свидетеля тех событий, русского офицера А. Г. Краснокутского [3], с точки зрения дискурс-анализа намного интереснее будет обратиться к сообщениям двух выбранных нами изданий.

Критический дискурс-анализ располагает многими инструментами для проведения исследования, из которых можно выделить анализ локальных структур (слов, фраз, предложений), макроструктур (центральных тем текста), формальных структур, которые обеспечивают единство текста и порой содержат в себе скрытый смысл, контекстуальных моделей, событийных моделей и пр. [9]. По нашему мнению, наиболее полно содержание дискурса может сформировать анализ контекстуальных моделей.

Контекстуальные модели – это модели, возникающие в процессе субъективного осмысления коммуникативной ситуации, которые определяют производство и восприятие дискурса. Контекстуальные модели социально обусловлены и предполагают наличие какой-то общеизвестной информации, которая не выражается, а предполагается в тексте [10, р. 15-18].

Более частая периодичность издания «Московских ведомостей» по сравнению с «Журналом», позволила этой газете раньше сообщить своим читателям о янычарском восстании. Первые два кратких сообщения были

опубликованы в начале января в рубрике «Перечень разных известий». Оба были названы как «Письма из Вены». Авторство данных «Писем» не сообщается. Оно могло принадлежать местным корреспондентам московской газеты, частным лицам, либо же сообщение могло быть перепечатано из какого-то венского периодического издания. Оба «Письма» содержат информацию о том, что в Стамбуле началось очередное янычарское восстание, и что янычары в упорных боях «одержали верх» над «сейменсами» (видимо, имеются в виду «секбаны» - войска, обученные по-европейски). В одном из писем говорится, что «ожидаются дальнейшие известия о сей сцене ужаса» [5, № 1, с. 16]. Эти сообщения еще не содержали исчерпывающей картины восстания, однако их стиль изложения полностью соответствовал сформированным ранее представлениям европейцев о реакционном характере янычарских восстаний.

Обстоятельное описание восстания содержится уже в следующем номере газеты, в статье под названием «Из турецкой границы, ноября 20». Авторство традиционно не указывается, но судя по названию, сообщение поступило из зоны соприкосновения российских и османских войск в районе Дуная.

Вводная часть сообщения раскрывает причинно-следственные связи события. Отмечается, что «верховный визир неограниченно управлял Турецкой империей» и произвел ряд преобразований, в частности, «отнял у янычар древние их преимущества». Все это привело к тому, что «народ, который ненавидит все новое и занятое у европейцев», умертвил строгого правителя, который взял на себя «сложную роль преобразователя». Таким образом, в этой части сообщения автор четко очертил ракурс, под которым он намерен рассматривать все событие [5, № 2, с. 28].

Далее дается хронологическое описание происшествий. Возмущение началось 14 ноября, когда к стамбульским янычарам присоединились «пришедшие на помощь к ним из окрестностей Константинополя сослуживцы». Они вступили в сражение с «сейменсами», которые «сопротивлялись долго и самым упорным образом, но ... принуждены были уступить превосходной числом силе противников». На следующий день восставшие подошли к султанскому дворцу, в котором находился Мустафа-паша. Осознавая безвыходность ситуации, тот распорядился увести султана Махмуда II в безопасное место, а сам «зажег в своих апартаментах порох ... и взлетел на воздух, чтобы не попасть живому в руки своих неприятелей». Извещается, что на следующий день, 16 ноября, «весь Константинополь объят был пламенем». Однако дальнейшая судьба султана оставалась неизвестной [5, № 2, с. 29].

В последующих выпусках «Московских ведомостей» также имелись краткие сообщения о восстании янычар. Характерно, что они не были взаимосвязаны между собой и в некоторых местах даже противоречили друг другу [5, № 3-4]. Из этого следует, что «Московские ведомости» не имели возможности предоставить цельную модель янычарского восстания, а читатели сами формировали и изменяли ее по мере выпуска новых сообщений из османской столицы.

По-иному обстояло дело с «Журналом», так как ежемесячный формат этого издания предполагал публикацию аналитических статей с развернутой характеристикой определенных политических событий. Авторство статей, как и в случае с «Московскими ведомостями», редакцией не указывалось.

* В этом сообщении даты указывались по Григорианскому календарю.

В «Журнале» были опубликованы лишь две статьи о рассматриваемом нами событии. Первая, сравнительно небольшая по объему, статья вышла в январе 1809 г. под названием «Новая революция в Константинополе. Свержение верховного визира Мустафы Байрактара». Так же как и в «Московских ведомостях», в «Журнале» давалась краткая характеристика реформ великого везира, вызвавших недовольство янычар, и описание основных происшествий в ходе янычарского восстания, таких как поражение секбанов, убийство Мустафа-паши и пр. Обращает на себя внимание четко выраженная консервативная позиция «Журнала». Происшедшие события определяются как «революция», в ходе которой янычары выступили против законной власти [6, Ч. 1, с. 61-64].

Вторая статья под названием «Мустафа Байрактар, его преднамеренья и конец. Обстоятельное описание последней турецкой революции» была напечатана в майской книге «Журнала». Эта статья примечательна уже самим названием, поскольку, в отличие от первой статьи, в ней предполагалось «обстоятельное описание» события уже по истечению трех месяцев с того времени, как о нем написали большинство европейских газет и журналов. Кроме того, эта статья была по объему в два раза больше первой [6, Ч. 2, с. 124-135].

Статья начинается с описания «благих намерений» Мустафы-паши, который хотел «потускневшему османскому полумесяцу дать новый цвет». А янычары, в свою очередь, получили крайне негативную оценку, которая обосновывается тем, что они, отстаивая свои привилегии, неоднократно принимали участие в свержении султанов, и, являясь «противниками просвещения», служили преградой для любых новшеств [6, Ч. 2, с. 125-126].

Далее следует подробное описание стамбульских событий, которое, по-видимому, было почерпнуто из широкого круга источников. Сведения, приведенные в «Журнале», отличаются высокой степенью достоверности, так как многие из них уже были проверены временем [14, р. 28]. Так, к примеру, «Московские ведомости», стремясь дать оперативную картину событий, часто вынуждены были опираться на слухи, в чем они сами и признаются. В связи с этим, некоторая опубликованная информация была недостоверной. Так, в «Журнале» указывается, что Мустафа-паша погиб в собственном доме [6, Ч. 2, с. 129], а не в апартаментах султанского дворца, как о том ранее было сказано в «Московских ведомостях» [5, № 2, с. 29].

В общем, обе представленные контекстуальные модели имеют сходства и отличия, обусловленные как периодичностью, так и характером рассматриваемых изданий.

Подводя итоги, следует отметить, что опыт применения критического дискурсивного анализа при работе с текстами периодической печати Нового времени видится весьма перспективным. В данном случае он показал, что дискурс о гибели Алемдара Мустафы-паши был подвижным и менялся в процессе получения новой информации, как о том могут свидетельствовать в некоторых местах противоречащие друг другу оперативные сообщения «Московских ведомостей» и появившаяся спустя полгода обстоятельная статья в «Политическом журнале». Значительное влияние на этот дискурс оказали предшествующие внутрисполитические события в Османском государстве и стереотипы об османской действительности, сложившиеся в предыдущие столетия в сознании

западноевропейской и российской общественности. Кроме того, на примере этих двух изданий можно сделать вывод, что российская периодическая печать была вынуждена часто пользоваться зарубежными источниками, а в данном случае большую роль в российском дискурсе сыграл переводившийся на русский с отдельными редакционными правками ежемесячный гамбургский журнал. Общественность формировала свои представления на базе разных источников, а выбранные издания, распространявшиеся в определенной социальной среде и находившиеся под контролем государственной цензуры, могли лишь дополнять и корректировать общественное мнение об Османском государстве.

Примечания:

1. Берков П. Н. История русской журналистики XVIII в. / П. Н. Берков. – М.:Л., 1952. – 572 с.
2. Данциг Б. М. Ближний Восток в русской науке и литературе / Б. М. Данциг. – М., 1973. – 434 с.
3. Краснокутский А. Г. Поездка русского офицера в Константинополь или ежедневные записки от 23 октября по 11 число декабря 1808 года / А. Г. Краснокутский // Русский вестник. – 1810. – № 8. – С. 1-31; № 9. – С. 1-42.
4. Миллер А. Ф. Мустафа-паша Байрактар. Оттоманская империя в начале XIX века / А. Ф. Миллер. – М.:Л., 1947. – 507 с.
5. Московские ведомости. – 1809.
6. Политический, статистический и географический журнал. – 1809.
7. Русская периодическая печать / Под ред. А. Г. Дементьева. – М., 1959. – 836 с.
8. Adanir F. Semi-autonomous Forces in the Balkans and Anatolia / F. Adanir // The Cambridge History of Turkey. – Vol. 3. The Later Ottoman Empire, 1603–1839 / Ed. by S.N. Faroqi. – New York, 2006. – P. 157-185.
9. Dijk T. van. Critical Discourse Studies: a Sociocognitive Approach / T. van Dijk // Methods of Critical Discourse Analysis / Ed. by M. Meyer and R. Wodak. – 2 ed. – London, 2009. – P. 62-86.
10. Dijk T. van. Discourse and Context. A sociocognitive approach / T. van Dijk. – New York, 2008. – XIV+267 p.
11. Dijk T. van. News Analysis. Case Studies of International and National News in the Press / T. van Dijk. – Hillsdale; New Jersey, 1988. – 325 p.
12. Dijk T. van. Structures of News in the Press / T. van Dijk // Discourse and Communication. – Berlin, New York, 1985. – P. 69-93.
13. Encyclopedia of the Ottoman Empire / Ed. by G. Agoston and B. Masters. – New York: Facts on File, 2008. – 650 p.
14. Popkin J.D. Political Communication in the German Enlightenment: Gottlob Benedikt von Schirach's Politische Journal / J. D. Popkin // Eighteenth-Century Life. – 1996. – Vol. 20. – No. 1. – P. 24-38.
15. Shaw E. K., Shaw S. J. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey / E. K. Shaw, S. J. Shaw. – Vol. 2. – 11 ed. – Cambridge, 2002. – XXIII+518 p.

16. The Handbook of Discourse Analysis / Ed. by H. Hamilton, D. Schiffrin, D. Tannen. – Oxford, 2001. – 851 p.
17. *Ustun K.* The New Order and Its Enemies: Opposition to Military Reform in the Ottoman Empire, 1789-1807: Ph. D. dissertation / K. Ustun. – Columbia University, 2013. – V+287 p.
18. *Wodak R.* Critical discourse analysis: history, agenda, theory, and methodology / R. Wodak // *Methods of Critical Discourse Analysis* / Ed. by M. Meyer and R. Wodak. – 2 ed. – London, 2009. – P. 1-33.
19. *Zens R.* Provincial Powers: the Rise of Ottoman Local Notables (Ayan) / R. Zens // *History Studies*. – 2011. –Vol. 3/3. – P. 433-447.

Моргун О. В. Загибель Алемдара Мустафи-паші у російській періодичній пресі (на прикладі «Московських відомостей» та «Політичного журналу»).

В статті аналізуються повідомлення «Московських відомостей» та «Політичного журналу» про останні дні османського великого візира Алемдара Мустафи-паші, який загинув під час яничарського повстання у Стамбулі (15-17 листопада 1808 р.). Дослідження базується на соціо-когнітивному підході до критичного дискурс-аналізу.

Ключові слова: Алемдар Мустафа-паша, яничари, дискурс-аналіз

Morgun O. V. Death of Alemdar Mustafa Paşa in the Russian Periodical Press (an example of the Moskovskiye Vedomosti and the Political Journal).

The article presents analysis for the *Moskovskiye Vedomosti* and the *Political Journal* reports on the last days of the ottoman grand vezir Alemdar Mustafa Paşa, who was died during the janissary uprising in Istanbul, November 15-18, 1808. The research is based on socio-cognitive approach to critical discourse analysis.

Key words: Alemdar Mustafa Paşa, janissaries, discourse analysis

УДК 327 (73:549.1) «196»: 355.40

Свертывание разведывательной базы «Бадабер» как признак заката «особых отношений» США и Пакистана в 1960-х гг.

П. Э. Уллах

В статье рассматривается ухудшение американо-пакистанских отношений во второй половине 1960-х годов на примере постепенного закрытия разведбазы «Бадабер» возле Пешавара. Автор делает попытку выяснить, насколько правомерно считать отношения между США и Пакистаном в указанный период «особыми союзническими».

Ключевые слова: Бадабер, разведывательная база, американо-пакистанские отношения.

В исторической литературе принято считать, что во время южноазиатского кризиса 1971 г. США поддержали Пакистан в его конфликте с Индией. Тем не менее, многое указывает на то, что после индо-пакистанской войны 1965 г. «особые» американо-пакистанские отношения по ряду причин перестали существовать, и явным свидетельством этого стало свертывание разведывательной базы «Бадабер» возле Пешавара, данные о котором содержатся в рассекреченных за последние десять лет документах Госдепартамента [3; 4] и ЦРУ [13].

Изначально следует выяснить, действительно ли эта база была нужна США. К примеру, с ее летного поля в 1960 г. взлетел самолет У-2, впоследствии сбитый над территорией СССР и спровоцировавший международный скандал [9, р. 71]. База находилась в очень выгодном месте – возле границы с СССР, Индией, Китаем и Афганистаном [1, р. 49]. Ее оборудование позволяло отслеживать космические пуски и ядерные испытания в Средней Азии, прослушивать радиопереговоры, выявлять важные инфраструктурные объекты и т. д. [1, р. 50; 6].

Договор о функционировании «Бадабера» истекал в 1969 г., но первые проблемы с базой начались уже в 1965 г., когда Вашингтон начал давить на пакистанского лидера Мухаммеда Аюб-хана, который тогда налаживал отношения с врагом США – Китаем. Правда, в Вашингтоне опасались, что чрезмерное давление может привести к обратным последствиям. Так, 2 апреля 1965 г. помощник президента США Роберт Комер отметил, что действия Пакистана чреваты отменой экономической помощи, а она, в свою очередь, могла привести к закрытию «Бадабера» по инициативе Аюб-хана [3, Дос. 95].

Несколько тревожили и отчеты из Пакистана: посол США Уолтер Макконахи во время личной встречи с Аюб-ханом 1 апреля задал ему вопрос о судьбе «Бадабера», но тот предпочел отмолчаться [3, Дос. 96]. Секретарь МИД Пакистана Азиз Ахмед требовал у Макконахи разъяснений по поводу работы «трех маленьких объектов», создания которых договор о функционировании «Бадабера» не предусматривал. Узнав об этом диалоге, министр финансов Пакистана Мухаммед Шоаиб посоветовал американцам не говорить о базе с представителями МИД, поскольку шеф ведомства Зульфикар Али Бхутто к «Бадаберу» относился крайне негативно [3, Дос. 105].

В США достаточно серьезно относились к вероятности потери пешаварской базы. На фоне усиления индийско-пакистанских противоречий и использования американского оружия при столкновениях, в Белом доме начала вызревать мысль о введении эмбарго на военные поставки. В Вашингтоне не сомневались, что такой шаг приведет к ухудшению отношений с Пакистаном и предполагали, что одним из первых его проявлений может стать закрытие «Бадабера» [3, Дос. 111]. Прогнозы насчет ухудшения отношений делались и в Пакистане. Они начали сбываться уже в начале лета: американские военные поставки и выделение экономической помощи задерживались, встреча Консорциума стран-экономических доноров из-за США была отложена [3, Дос. 131].

Летом 1965 г. тон американцев меняется, они начинают использовать «Бадабер» как политический рычаг. Министр обороны США Роберт Макнамара предложил демонстративно вывести с базы часть персонала или демонтировать часть нового оборудования. По его мнению, такой шаг Америки мог поколебать уверенность Пакистана в своих силах [3, Дос. 131]. Комер придерживался аналогичной точки зрения и советовал ограничить работу «Бадабера» даже в том случае, если против этого выступают представители американской разведки [3, Дос. 134; 3, Дос. 173].

Джонсон, изучив эти рекомендации, поручил рассмотреть способы снижения зависимости США от пешаварской базы. Среди возможных вариантов, помимо уже названных, также упоминалось создание аналогичной базы в Иране [3, Дос. 143].

2 августа 1965 г. в Белом доме снова вернулись к этой теме. Ознакомившись со всеми поступившими рекомендациями, Джонсон решил остановить текущее строительство в «Бадабере», если американское правительство согласится на это [3, Дос. 160]. Мнения разделились: Макгеорг Банди и Комер поддержали Джонсона, но представители разведки посчитали, что такой шаг США будет неверно воспринят Пакистаном [3, Дос. 166]. Единственный тезис, не вызвавший разногласий, касался необходимости срочного начала изучения вариантов создания альтернативных баз. Джонсон, оценив все точки зрения, отказался от идеи о приостановке строительства [3, Дос. 168].

Пока в Вашингтоне шли дебаты, между Индией и Пакистаном началась полномасштабная война. США отреагировали на нее полным эмбарго на поставки вооружений Индии и Пакистану, преследуя более глобальные цели, чем сохранение «Бадабера»: на кону была репутация мировой программы военной помощи, которую две южноазиатские страны без разрешения Вашингтона использовали друг против друга [3, Дос. 200].

Пакистанцы отреагировали очень быстро. В «Бадабере» они закрыли одну небольшую установку и не пустили сотрудников базы на аэродром. Возле Карачи в середине сентября были закрыты еще два небольших объекта. Бхутто заявил, что все они использовались «против безопасности Пакистана» [3, Дос. 228]. 14 сентября в результате индийского авиаудара пострадали другие американские объекты. США не выразили протеста, но проблемы с безопасностью персонала были налицо [13, 14.09.1965].

Американская администрация была удивлена, когда Аюб-хан вместо уступок пошел на ужесточение своей позиции: пакистанские СМИ разразились потоком критики в адрес США, продолжилось закрытие американских разведобъектов [3, Дос. 230]. Простые пакистанцы не сильно отставали от своего президента – 21 сентября разъяренная толпа напала на базу [13, 21.09.1965]. Правда, эта акция не входила в планы Аюб-хана, и он тут же за нее извинился [3, Дос. 220]. С учетом того, что «Бадабер» атаковали впервые, на следующий день его охрана была основательно усилена [13, 22.09.1965].

По окончании войны позиция Пакистана не изменилась. Количество закрытых объектов выросло до 6. Макконахи полагал, что действуя подобным образом, пакистанцы недооценивали реакцию США на свои действия, и если бы они знали это, то были бы сдержаннее [3, Дос. 235].

Поведение Пакистана в этот период вызывает определенные вопросы. С 1964 г. в «Бадабере» базировались два американских самолета, числившихся за 24-й эскадрильей ВВС Пакистана. Благодаря этим самолетам Пакистан получил карту индийских радаров и прочего электронного оборудования, что немало помогло ему во время сентябрьской войны 1965 г. [1, р. 52]. С другой стороны, часть пакистанцев считала существование «Бадабера» оскорблением для национального суверенитета. В частности, однажды на базу не смог попасть Зульфикар Али Бхутто, глава МИД Пакистана в 1963-1966 гг. [5, р. 111].

Прогресса по вопросу о закрытых объектах долгое время не наблюдалось. 26 апреля 1966 г. Комер писал Джонсону о том, что остаются закрытыми четыре объекта [3, Дос. 326]. Раск, узнав об этом, отправил Аюб-хану срочное письмо, в котором заявил, что «испытывает шок» от отсутствия каких-либо подвижек [3, Дос. 327].

Джонсон через два дня встретился с Шоаибом и пригрозил «разрывом отношений» в случае, если «Бадабер» не заработает на полную мощность [3, Дос. 330]. Аюб-хан, реагируя на этот выпад, поспешил заверить, что ранее не понимал важности проблемы для США, но теперь этот вопрос приобретет «первостепенную срочность и огромную значимость» [3, Дос. 335].

Несмотря на это обещание, 18 мая 1966 г. интересующие США объекты по-прежнему оставались закрытыми [3, Дос. 338]. Советник Джонсона Уолт Росту констатировал нежелание Пакистана вести переговоры, но при этом отметил, что закрытые объекты на самом деле не являются жизненно важными для США [3, Дос. 343].

6 июня 1966 г. в Пакистан отправился новый американский посол Юджин Локк. Ему поручили намекнуть, что открытие объектов по обнаружению источников ядерной энергии может помочь улучшению американско-пакистанских отношений, а пока США не хотят превращать этот вопрос в условие дальнейшего предоставления помощи [3, Дос. 344].

В тот же период аналитики Госдепа, Пентагона и ЦРУ представили Белому дому альтернативы пакистанской базе. Они предлагали либо расширить существующие мощности в Иране и Индии, либо развернуть в этих странах полноценные разведывательные базы [3, Дос. 340]. Кроме того, аналитики посоветовали прекратить вложения в «Бадабер», но при этом подольше сохранять базу в работающем состоянии. Росту посоветовал одобрить один из вариантов, обосновывая это тем, что «у нас больше нет тесных взаимоотношений с Пакистаном, которые были до нападения Китая на Индию в 1962 г.» [3, Дос. 340].

Объединенный комитет начальников штабов не согласился с доводами аналитиков и предостерег от развития отношений исключительно с Индией. По мнению военных, потеря «Бадабера» и благосклонности Пакистана перекрыла бы все достоинства от налаживания хороших отношений с Индией [3, Дос. 352].

Конец дебатам на эту тему неожиданно положил посол Пакистана в США Гулам Ахмед. 23 июня 1966 г. он сказал Раску, что Равалпинди не может возобновить работу ранее закрытых объектов обнаружения источников ядерной энергии, поскольку СССР категорически против этого [3, Дос. 353]. Пакистанское руководство, по словам посла, решило прислушаться к мнению СССР, поскольку Москва хотела провести с ним переговоры о военных поставках, чего нельзя было сказать о Вашингтоне [3, Дос. 353].

Несмотря на такой итог переписки, посол Локк считал, что Аюб-хан сделал все возможное, и США не должны наказывать его отсрочкой в предоставлении очередного пакета экономической помощи [3, Дос. 398].

Следующий раунд переговоров по «Бадаберу» США ожидали начать в середине 1968 г., незадолго до истечения срока договора о базе [3, Дос. 459]. Были определены те пакистанские руководители, от которых зависело итоговое решение по базе. Таковых оказалось двое – министр обороны адмирал Афзал Рахман Хан и глава МИД Шарифуддин Пирзада [3, Дос. 476].

Адмирал Хан и секретарь Минобороны Пакистана Гияс Уддин Ахмед заверяли, что они – «лучшие друзья США после Аюб-хана» и готовы помочь в любом вопросе. Очередной посол США Бенджамин Охлерт заметил, что Хан и Ахмед намекали на взаимосвязь между возобновлением американских военных поставок и продолжением работы базы [3, Дос. 464]. Охлерт советовал не соглашаться на такие условия, но Раск признал «соблазнительность» предложения о покупке еще десяти лет работы «Бадабера» в обмен на 100-200 танков [3, Дос. 469].

К концу 1967 г. США определили принципы, на которых они хотели вести переговоры. Во-первых, было решено не связывать вопрос о судьбе базы с будущим военных поставок. Во-вторых, США не возражали против определенного увеличения пакистанских мощностей на объекте. В-третьих, США не хотели позволять Пакистану вновь использовать «Бадабер» во вред Индии. В-четвертых, переговоры было решено вести с адмиралом Ханом и по возможности избегать переговоров с пакистанским МИД [3, Дос. 474].

Итак, переговоры, длившиеся около двух лет, ни к чему не привели, двусторонние отношения оставались натянутыми. По этим причинам Пакистан старался наладить взаимосвязи с КНР и СССР, которые не особо благосклонно

относились к работе «Бадабера» [7, р. 65]. Пешаварская база превращалась в обузу для Аюб-хана, и вместо символа хороших американо-пакистанских отношений стала напоминанием о том, что они были такими когда-то.

В феврале 1968 г. Охлерт узнал, что Аюб-хан планирует приехать в США для переговоров о судьбе «Бадабера». Джонсон ждал этого визита, но требовал от всех, чтобы они не проявляли обеспокоенность [3, Дос. 484]. Если бы американцы сумели убедить пакистанского лидера не закрывать «Бадабер», то в июле 1969 г. договор о его существовании был бы автоматически продлен на 10 лет [8, р. 174].

Однако в итоге все прошло не так, как ожидали в США. 6 апреля 1968 г. Пирзада передал Охлерту заявление о расторжении договора. Он заявил, что в связи с развитием спутниковой разведки [6] США больше не нуждаются в «Бадабере» и высказал надежду, что закрытие базы не повлияет на оказание помощи [3, Дос. 490].

Охлерт полагал, что еще не все потеряно, и пакистанцы попросту пытаются выторговать себе более выгодные условия. В Пентагоне в целом разделяли эту точку зрения и советовали подождать дальнейших действий со стороны Пакистана [3, Дос. 491].

В США были недовольны не только решением Пакистана, но и тем, что сведения о нем попали в американскую прессу. О скором закрытии «Бадабера» написали влиятельные издания, и скрывать указанный факт стало бессмысленно [14]. «Нью-Йорк Таймс» сначала дала эту новость со ссылкой на заявление спикера Госдепартамента Роберта Макклоски, но писала не о разрыве соглашения, а о переговорах по его продлению [15]. Правда, очень скоро газета дала более точную информацию [12].

«Нью-Йорк Таймс» уточнила свои сведения сразу после того, как новый глава МИД Пакистана Аршад Хуссейн 21 мая 1968 г. публично заявил, что Пакистан не намерен продлевать соглашение. Госдеп потребовал от посла в Пакистане, чтобы тот впредь модерировал заявления такого рода и пригрозил отменить всю программу помощи, если в дальнейшем возникнут подобные прецеденты [3, Дос. 496].

Итак, Пакистан не собирался вести переговоры по основному вопросу – закрытию базы. [3, Дос. 498]. В свете этого выглядит несостоятельной гипотеза журналистов о том, что во время визита главы Совмина СССР Алексея Косыгина в Пакистан (апрель 1968 г.) Аюб-хан пытался использовать «Бадабер» как рычаг давления на Москву [11].

С другой стороны, Аюб-хан предложил создать менее заметную базу в другом районе страны [3, Дос. 498]. Видя его желание пойти на компромисс, США тоже несколько смягчили тон. Гипотетически они соглашались на закрытие базы, но очень хотели затянуть процесс демонтажа оборудования [3, Дос. 501]. Замгоссекретаря Николас Катценбах тогда сказал Джонсону, что потеря «Бадабера» не нанесет серьезного ущерба, поскольку спутниковая разведка за последние годы действительно сделала большой шаг вперед [8, р. 174].

Очень скоро Аюб-хан поддался давлению со стороны СССР и отказался от своего предложения. Пакистанский лидер теперь считал, что СССР все равно узнает о новостройке и оценит ее появление как враждебный шаг [3,

Дос. 502]. В дело пришлось вмешаться Джонсону, который в обращении к Аюб-хану якобы случайно упомянул о нескольких миллиардах финансовой помощи, оказанной Пакистану. Напомнив об этом, глава Белого дома попросил у Аюб-хана разрешения на «неторопливый» вывод техники [3, Дос. 503]. Взамен американцы предлагали пакистанцам более широкий доступ к базе и возможность последующего использования оборудования, оставшегося после закрытия станции [3, Дос. 504].

Аюб-хан в ответ утверждал, что из-за существования базы «угрозы безопасности Пакистана поднялись до опасного уровня» [10, р. 66], но все же согласился на переговоры о сроках демонтажа [3, Дос. 505]. К концу лета 1968 г. США определились с желаемыми условиями закрытия станции. Если описать их вкратце, то последние объекты американцы хотели вывезти в июле 1970 г., а часть оборудования должна была остаться в распоряжении пакистанцев, равно как и вся жилая инфраструктура [3, Дос. 510].

На практике вышло следующее. 17 июля 1969 г. база была закрыта (как и предполагало соглашение 1959 г.), 7 января 1970 г. – передана в распоряжение пакистанского правительства, а 28 февраля 1970 г. – полностью прекратила свою работу [1, р. 50].

Новая администрация Ричарда Никсона была вынуждена констатировать «смерть» не только пешаварской базы, но и «особых отношений» с Пакистаном [4, Дос. 45]. Американским аналитикам пришлось вновь доказывать президенту, что для интересов США в Южной Азии Индия куда важнее, чем Пакистан [4, Дос. 47]. В практической сфере данный тезис был подтвержден переносом американских разведывательных мощностей на север Индии, откуда можно было следить и за ходом дел в Пакистане [1, р. 50; 2]. Справедливости ради стоит сказать, что американские разведобъекты строились на севере Индии еще с 1964 г [1, р. 12].

Подводя итоги, можно говорить о том, что история закрытия базы «Бадабер» стала отражением угасания американо-пакистанских отношений. К концу 1960-х база потеряла изначальное свое значение для США, и то же самое можно сказать о Пакистане в целом. Закрытие базы, тем не менее, омрачило перспективы американских военных поставок, возобновления которых Пакистан безуспешно добивался. Хоть США и не связывали продление эмбарго с работой «Бадабера», неоднократные намеки свидетельствовали о готовности Вашингтона использовать закрытие базы как аргумент для оправдания своей позиции.

Перспективным направлением в изучении данной темы остается работа базы «Бадабер» в первые годы ее существования. Как известно, первые трения между США и Пакистаном начались после индийско-китайской войны 1962 г., и вполне вероятно, что уже тогда американские разведывательные объекты использовались как инструмент политического давления. Интересным выглядит и рассмотрение вопроса о том, почему во времена Никсона даже не рассматривалась возможность восстановления базы, хотя именно на его правление приходится т. н. политика «крена», благоприятная для Пакистана.

Примечания:

1. *Ball D.* Signals Intelligence (SIGINT) in South Asia: India, Pakistan, Sri Lanka (Ceylon) / D. Ball. – Canberra, 1996. – 116 p.
2. *Coughlin W. J.* U. S. Monitoring China From Indian Radar Site / W. J. Coughlin // Washington Post. – 1971. – June 24. – A16.
3. *Foreign Relations of The United States, 1964–1968.* Documents on South Asia // Ed. by G. S. Mallon, L. J. Smith, D. S. Patterson [On-line resource]. Access mode: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v25>. Access – 17.10.2015.
4. *Foreign Relations of the United States, 1969-1976.* Documents on South Asia, 1969-1972 // Ed. by E.C. Keefer, L.J. Smith. – Vol. E-7 [On-line resource]. Access mode: <http://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76ve07/> Access – 17.10.2015.
5. *Jalal A.* The Struggle for Pakistan: A Muslim Homeland and Global Politics / A. Jalal. – Cambridge, 2014. – 431 p.
6. *Khan F. H.* Badaber to Shamsi / F. H. Khan // The Nation. – 2011. – July 8. [On-line resource]. Access mode: <http://nation.com.pk/columns/08-Jul-2011/Badaber-to-Shamsi>. Access – 17.10.2015.
7. *Khurshid H.* United States and The Indo-Pakistan War of 1971 / H. Khurshid // Pakistan Horizon. – 1972. – Vol. 25. – №1. – P. 63-74.
8. *Kux D.* The United States and Pakistan, 1947-2000: Disenchanted Allies / D. Kux. – Washington, 2001. – 470 p.
9. *Lifschultz L.* From the U-2 to the P-3: The US–Pakistan Relationship / L. Lifschultz // The New Left Review. – 1986. – №159. – P. 71-80.
10. *McGarr P. M.* The Cold War in South Asia / P. M. McGarr. – Cambridge, 2013. – 391 p.
11. *Pakistan* Awaiting a Visit by Kosygin // The New York Times. – 1968. – April, 16. – P. 12.
12. *Pakistan* Bids U.S. Close base in '69 // The New York Times. – 1968. – May, 21. – P. 11.
13. *The Collection of Presidential Briefing Products from 1961 to 1969* // CIA's Historical Review Program [On-line resource]. Access mode: <http://www.foia.cia.gov/collection/PDBs?page=1>. Access – 17.10.2015.
14. *Weatherall, E.* Pakistan Orders Closure of US. Listening Post / E. Weatherall // Christian Science Monitor. – 1968. – May, 28. – P. 1.
15. *Welless B.* U.S. and Pakistan Discussing Base / B. Welless // The New York Times. – 1968. – May, 15. – P. 4.

Уллах П. Е. Згортання розвідувальної бази «Бадабер» як ознака занепаду «особливих відносин» США і Пакистану в 1960-х рр.

У статті розглядається погіршення американо-пакистанських відносин у другій половині 1960-х років на прикладі поступового закриття розвідбаз «Бадабер» біля Пешавара. Автор робить спробу з'ясувати, наскільки правомірно вважати відносини між США і Пакистаном в зазначений період «особливими союзницькими».

Ключові слова: Бадабер, розвідувальна база, американо-пакистанські відносини.

Ullah P. E. Reconnaissance base «Badaber» clotting as a sign of the US-Pakistan «special relations» decline in the 1960s.

The article examines the deterioration of US-Pakistan relations during the second half of the 1960s, and the gradual clotting of the intelligence base «Badaber» near Peshawar used as an example. The author attempts to find out whether it is legitimate to consider US-Pakistan relations as a “special allied” during this period.

Keywords: Badaber, reconnaissance base, US-Pakistan relations.

УДК 327(47+57+73) «363.3»:341.781

Возникновение корпуса «трудовых атташе» во внешнеполитических ведомствах США и СССР и их роль в «холодной войне»

Л. С. Чернявский

В статье рассматривается вопрос, не нашедший еще освещения в исторической науке, а именно: когда, при каких обстоятельствах и с какой целью в США в годы Второй мировой войны, а в СССР во второй половине 1950-х гг. появился корпус «трудовых атташе». Проанализирована их роль в развернувшейся в это время «холодной войне».

Ключевые слова: атташе по труду, внешняя политика США, внешняя политика СССР, профсоюзы, ВЦСПС, Государственный департамент США, МИД СССР.

В событиях холодной войны не весьма заметную, но важную роль сыграли т. н. «трудовые атташе», внесшие свой вклад в события холодной войны.

К настоящему времени специальных исследований по данной проблематике, несмотря на ее очевидные научную актуальность и интерес, до сих пор нет ни в американской, ни в отечественной историографии. В работах американских авторов есть лишь ряд упоминаний о трудовых атташе в связи с исследованием других проблем. Общая характеристика трудовых атташе в США дана в работе Уэнделла Бланке [1, с. 142-144].

Источниками для написания данной статьи (в части, касающейся США) послужили материалы, депонированные в библиотеках США, главным образом в Библиотеке Конгресса. Эти публикации представляют собой оцифрованные интервью в рамках «Проекта устной истории трудовой дипломатии» (Labor Diplomacy Oral History Project) [8], которые проводились с 1990 г. по инициативе Морриса Вэйца (Morris Weisz) – бывшего чиновника Госдепартамента США. Важным источником для исследования данной проблемы послужили также материалы фонда ВЦСПС, находящиеся в ГАРФ, проливающие свет не только на появление и деятельность советских трудовых атташе, но и касающиеся США – это главным образом доклады и информационные материалы из посольства СССР в США, в которых содержался анализ деятельности американских трудовых атташе.

При написании данной статьи ставилась задача проанализировать условия и обстоятельства, а также цели создания корпуса трудовых атташе в посольствах США и СССР, а также выявить ту роль, которую они сыграли в противостоянии двух противоборствующих сторон в годы холодной войны.

По причине ограниченного объема статьи изложение исследуемой проблемы заканчивается первой половиной 1960-х гг., хотя автор отдает себе отчет в том, что в это время холодная война еще отнюдь не закончилась.

Официально трудовые атташе в США назывались «labor attache», или же «атташе по труду», «атташе по вопросам труда», «атташе по вопросам трудовых отношений». Но поскольку в США слово «labor» переводится и как «труд», и как «профсоюзы», их часто также именовали «профсоюзные атташе», тем более что в их составе было много выходцев из профдвижения. В СССР они назывались «атташе по вопросам труда и профсоюзного движения».

Советское руководство, как политическое, так и профсоюзное, испытывало постоянную потребность в информации о состоянии рабочего движения за рубежом. Председатель ВЦСПС В. В. Кузнецов в письме И. В. Сталину от 21 ноября 1944 г. [2, ф. 5451, оп. 43, д. 303, л. 361-355] предлагал направить постоянных представителей ВЦСПС в Англию, Францию и США в качестве работников торгпредств. Необходимость этого он обосновывал тем, что «рабочие Англии имеют очень скудную информацию о положении дел в советских профсоюзах ... и этим часто пользуются враги Советского Союза в антисоветских целях» [2, ф. 5451, оп. 43, д. 303, л. 357].

Однако в то время этот вопрос так и не был решен, и в течение некоторого времени ВЦСПС не возвращался к идее иметь своих представителей при торгпредствах или посольствах за рубежом.

Первыми трудовые атташе появились в США, где на официальном уровне институт трудовых атташе начал функционировать во внешнеполитическом ведомстве уже в 1943 г. В американском посольстве в Чили в 1943-1946 гг. начал свою деятельность первый трудовой атташе в истории США Даниэль Горовиц (Daniel L. Horowitz). То, что для этого избрали Чили, было обусловлено рядом обстоятельств. Во-первых, как отмечает сам Д. Горовиц, к тому времени в стране уже действовало сравнительно развитое профсоюзное движение, которое могло оказывать значительное влияние на политические партии и политическую жизнь страны. Во-вторых, в этой латиноамериканской стране с середины XIX в. образовалась многочисленная и жившая довольно обособленно немецкая диаспора. Кроме того, страна была важным источником добычи селитры, которая использовалась для военного производства [9]. Таким образом, увеличение дипломатического корпуса в Чили за счет создания нового направления в его деятельности должно было, наряду с другими мерами, определенным образом способствовать решению проблемы безопасности США.

Вскоре трудовые атташе начали появляться и в других американских посольствах в странах Латинской Америки, но особые масштабы это явление приобрело после окончания Второй мировой войны. Возникновение такого института, как трудовые атташе, свидетельствовало о том, что руководство США начало придавать немаловажное значение использованию рабочего движения для достижения своих внешнеполитических целей.

Это стремление усиливалось тем, что советское политическое руководство рассчитывало использовать рабочее движение во внешнеполитических целях для поддержки своего курса на мировой арене. О такой возможности

предупреждал свое руководство посол США в Москве Дж. Кеннан в т. н. «длинной телеграмме» [3]. В США начали понимать, что очень важно иметь точное представление о том, что происходит в международном профсоюзном движении в целом и в профсоюзах отдельных стран, в частности.

В годы холодной войны трудовые атташе стали неотъемлемым атрибутом в структуре значительного числа посольств США, где в начале 1960-х гг. насчитывалось 50 трудовых атташе и свыше 100 чиновников, периодически направлявшихся в различные страны в качестве консультантов по трудовым отношениям и профсоюзам [2, ф. 5451, оп. 43, д. 1432, л. 108].

В самом Госдепартаменте имелось несколько консультантов по труду. Высшие чиновники Госдепартамента, начиная с госсекретаря, периодически встречались с американскими профлидерами для обсуждения отдельных вопросов. В число чиновников Госдепартамента входило несколько профдеятелей, обязанность которых заключалась в том, чтобы информировать работников посольств и Госдепартамента о настроениях в профсоюзах и их намерениях. Министерство труда США также было ответственно за налаживание сотрудничества между профсоюзами США и других стран. В нем существовало бюро по международным профсоюзным вопросам, работа которого тесно увязывалась с деятельностью Госдепартамента. Трудовые атташе имелись во всех посольствах в развитых западных странах, в большинстве латиноамериканских стран, а также в странах Африки, где их число быстро выросло, в Индии, Малайзии, Пакистане, Индонезии. В ряде стран специалисты по труду имелись в заграничных представительствах Информационного агентства США (ЮСИА), Управления международного развития и АФТ-КПП [2, ф. 5451, оп. 72, д. 1319, л. 145].

Подбор кандидатов на должности трудовых атташе осуществлялся Госдепартаментом после консультаций с Министерством труда и международным отделом АФТ-КПП из числа опытных карьерных дипломатов, работников Министерства труда, профсоюзных деятелей и представителей других ведомств. Практически ни одно назначение американских трудовых атташе в крупные страны не проходило без одобрения АФТ-КПП [2, ф. 5451, оп. 43, д. 1432, л. 108].

Как в США, так и в СССР, не осталась незамеченной все возрастающая роль профсоюзов в странах третьего мира. По степени влияния в обществе их даже сравнивали с армией, довольно часто осуществлявшей в этих странах государственные перевороты. Борьба профсоюзов также нередко приводила к смене политических режимов. Как заметил известный исследователь проблем развивающихся стран, «профсоюзы в Африке наряду с армией представляют собой единственную организационную силу в обществе» [6, с. 24]. Это придавало работе атташе по труду особую важность. Поэтому как США, так и СССР, были заинтересованы в том, чтобы иметь возможность влияния на профдвижение этих стран.

По мере возрастания роли организаций трудящихся в формировании политического курса развивающихся стран трудовые атташе во многих посольствах оказывались в положении «кинозвезд», когда после переворота, осуществленного профсоюзами, они были единственными, кто лично знал новое руководство страны, пришедшее к власти [1, с. 144].

Обязанности и функции трудовых атташе были разнообразны.

Трудовым атташе вменялось в обязанность не только постоянно следить за различными формами профсоюзного движения и представлять о нем информацию, но также проводить активную работу по поощрению и поддержке в нем «демократических элементов» (т. е. тех профлидеров, которые выступали с антикоммунистических позиций), оказывая содействие различными материалами или в другой форме, а также используя методы убеждения и наставлений. Их работа во многом зависела от участия американского профсоюзного руководства, которое не только оказывало помощь технического характера, но выделяло немалые денежные средства на подготовку кадров специалистов международного профиля. Трудовые атташе готовили материалы на местном языке для распространения в профсоюзных кругах [1, с. 144].

В странах пребывания трудовые атташе устанавливали и поддерживали прямые контакты с соответствующими ведомствами, а также с профсоюзами и рабочими партиями. Кроме того, одной из важнейших функций трудовых атташе была борьба с коммунистическим влиянием в профдвижении страны пребывания, для чего необходимо было способствовать «развитию свободных профсоюзов». Трудовые атташе должны были продвигать демократическую политику и рыночную экономику, а также свободные профсоюзы и трудовые стандарты [7, р. 256]. Они должны были постоянно направлять в центр информацию о заработной плате, продолжительности рабочего времени, трудовых спорах, о положении с рабочей силой, кооперативах и т. п., но их работа имела прежде всего политический характер (1, с. 143).

Практика трудовых атташе после ее тщательного изучения советскими дипломатами и высшим профсоюзным руководством была позаимствована и советским правительством. Но трудовые атташе после настойчивых просьб со стороны ВЦСПС и долгих колебаний МИД начали появляться в советских посольствах только со второй половины 1950-х гг.

В 1948 г. ВЦСПС стал все настойчивее ставить перед ЦК ВКП(б) вопрос о том, чтобы ему разрешили «в целях получения информации о состоянии мирового профсоюзного движения и установления постоянного контакта с прогрессивными профорганизациями за рубежом» иметь своих представителей в ряде стран. Председатель ВЦСПС В. В. Кузнецов дважды в 1948 г. обращался к секретарю ЦК ВКП(б) М. А. Сулову с такой просьбой [2, ф. 17, оп. 128, д. 451, лл. 23, 186].

В 1954 г. международный отдел ВЦСПС «одной из своих важнейших задач» считал необходимым «наладить получение информации по рабочим и профсоюзным вопросам», направив за рубеж своих представителей в качестве атташе по труду, корреспондентов газеты «Труд», представителей в Международной организации труда и Экономическом и социальном совете ООН [2, ф. 5451, оп. 66, д. 164, л. 129].

Однако лишь в ноябре 1956 г. после неоднократных обращений со стороны ВЦСПС ЦК КПСС принял решение «об установлении в некоторых посольствах СССР должностей атташе по вопросам труда и профсоюзного движения» [2, ф. 5451, оп. 43, д. 1294, л. 80].

В целом в МИД СССР не весьма благосклонно относились к внешнеполитическим инициативам ВЦСПС [5]. Однако были советские

дипломаты, которые понимали пользу, которую могли принести трудовые атташе. Так, в декабре 1957 г. посол СССР в Великобритании Я. А. Малик в письме председателю ВЦСПС В. В. Гришину отмечал: «посольство считает целесообразным направить в Англию специального профработника в качестве атташе посольства для более обстоятельного изучения рабочего движения Англии, установления контактов между советскими и английскими профсоюзами и оказания содействия в усилении влияния советских профсоюзов в профдвижении Англии» [2, ф. 5451, оп. 43, д. 1294, л. 257].

К тому времени ВЦСПС уже начал получать из некоторых советских посольств информационные материалы о профсоюзном движении. Так, в 1953 г. в Министерство иностранных дел СССР и в ВЦСПС начали поступать первые официальные материалы о профсоюзном движении из посольства СССР в Мексике, с 1955 г. – из посольства в Аргентине. Авторами этих материалов не были специально назначенные атташе по труду.

С 1955 г. в ВЦСПС и МИД начала поступать информация из посольства СССР в ГДР. Это было не случайно. Восстание рабочих ГДР в июне 1953 г. вызвало в среде советского руководства опасение, что подобные явления могут возникнуть и в других социалистических странах.

В 1956 г. в ВЦСПС начали поступать «Информации и записи бесед» из посольств СССР в Норвегии, ФРГ, Индии и Индонезии, т. е. фактически там начали работать трудовые атташе, хотя на официальном уровне решение об этом принято не было.

12 ноября 1956 г. Министерству иностранных дел СССР и ВЦСПС из ЦК КПСС поступило поручение рассмотреть вопрос о трудовых атташе. Председатель ВЦСПС В. В. Гришин и министр иностранных дел А. А. Громыко в совместном письме в ЦК КПСС от 8 марта 1957 г. сообщили, что «МИД СССР и ВЦСПС считают введение в штаты посольств должностей атташе по вопросам труда и профсоюзного движения нецелесообразным», поскольку это поставило бы дипломатическое ведомство СССР «перед необходимостью разрешить соответствующим иностранным посольствам в Москве на основе взаимности иметь в своих штатах аналогичных сотрудников и представлять этим посольствам по их официальным запросам определенную информацию по вопросам труда, что является для нас нежелательным» [2, ф. 5451, оп. 43, д. 1294, л. 80]. В то же время, учитывая необходимость получения информации ВЦСПС по вопросам труда, рабочего и профсоюзного движения в капиталистических странах, «МИД и ВЦСПС условились, что по линии МИДа будут даны соответствующим посольствам необходимые указания, чтобы они представляли для ВЦСПС интересующую его информацию». Для этой цели МИД был готов выделить в штатах своих посольств сотрудников, которым будет поручено заниматься этим делом [Там же]. ВЦСПС должен был направлять в посольства запросы о характере материалов, в получении которых он был заинтересован.

В апреле 1957 г. В. В. Гришин обратился с просьбой к министру иностранных дел А. А. Громыко «дать указание в посольства СССР в США, Англии, ФРГ, Швеции, Финляндии, Индии, Египте, Франции, Италии и Японии возложить на одного из работников посольства обязанности по изучению профсоюзного и рабочего движения, установлению контактов в целях налаживания связей

с профсоюзами СССР и предоставления информационных материалов и обзоров, а также предложений и рекомендаций ВЦСПС» [2, ф. 5451, оп. 43, д. 1294, л. 76].

5 августа 1957 г. за подписью министра иностранных дел СССР А. А. Громыко послам было разослано циркулярное письмо, которое предписывало «возложить на одного из работников посольства обязанности по изучению состояния профдвижения» и не реже одного раза в месяц направлять информационные материалы в ВЦСПС и МИД СССР [2, ф. 5451, оп. 43, д. 1294, л. 158]. При этом прилагался «Перечень вопросов для информации» [2, ф. 5451, оп. 43, д. 1294, л. 159-160]. Осенью 1957 г. исполняющими обязанности атташе по труду в посольствах СССР были назначены сотрудники посольств в Великобритании, ФРГ, Италии, Швеции и в Японии [2, ф. 5451, оп. 43, д. 1294, л. 225].

Таким образом, в практике советской дипломатии официально было положено начало действующему институту «трудовых атташе». Если до этого ВЦСПС мог лишь эпизодически пользоваться услугами дипкорпуса для получения интересующей его информации, то теперь это дело было санкционировано высокими инстанциями и стало постоянным. Важной была не только информация, которую начал стабильно получать ВЦСПС, но и то, что советские дипломаты проводили переговоры с лидерами профдвижения, стремясь расположить их и сделать их лояльными к СССР. Впоследствии, в очередной раз обосновывая в ЦК КПСС необходимость назначения трудовых атташе в новые страны, руководители ВЦСПС акцентировали внимание на необходимости «усиления нашего влияния» на профдвижение соответствующих стран.

Однако назначенные люди были карьерными дипломатами, у которых о профсоюзах были весьма приблизительные представления, нужны же были люди, разбирающиеся в тонкостях профсоюзного движения.

В начале марта 1958 г. председатель ВЦСПС В. В. Гришин обратился в ЦК КПСС с письмом [2, ф. 5451, оп. 43, д. 1327, л. 92], в котором обосновывал необходимость иметь в штате посольства СССР в Великобритании специального работника по профдвижению. После этого в 1958 г. в советское посольство в Великобритании был направлен Б. А. Аверьянов. Тем самым появился первый именно профсоюзный советский атташе, т. е. выходец из профсоюзов (Б. А. Аверьянов – выпускник МГИМО, работавший заместителем заведующего международным отделом ВЦСПС, а впоследствии – в 1965-75 гг. – возглавлял этот отдел).

В конце 1950-х и в 1960-е гг. профсоюзные атташе действовали уже во всех посольствах СССР в социалистических странах (кроме КНДР), а также во многих развитых капиталистических странах [4]. Вопросы о назначении трудовых атташе решались между ВЦСПС и МИДом с последующим утверждением назначений в ЦК КПСС. Инициативу о назначении трудовых атташе проявлял ВЦСПС, который согласовывал вопрос с ЦК КПСС, а затем принималось решение об их назначении в конкретную страну. Многие трудовые атташе были людьми из аппарата ВЦСПС, в основном из организационного отдела, и ВЦСПС полностью финансировал их содержание в посольствах из своих средств [4]. Официального статуса у трудовых атташе не было и формально они так не назывались. Это могли быть референты или секретари посольств.

1960 год вошел в историю как «год Африки», когда получили независимость 17 африканских государств. Развивающиеся страны начали играть все более заметную роль в мировой политике и в международных организациях. Усилилась борьба за влияние в «третьем мире» между СССР и США, необычайно активизировались китайцы. Кроме того, активизировали свою деятельность в странах третьего мира МКСП и АФТ-КПП.

В октябре 1960 г. председатель ВЦСПС Гришин обратился к министру иностранных дел Громыко с просьбой «дать указание советским посольствам в независимых странах Африки уделять больше внимания изучению профдвижения в этих странах и высылать ВЦСПС соответствующую информацию» [2, ф. 5451, оп. 43, д. 1394, лл. 248-249].

В 1963 г. Секретариат ВЦСПС намеревался «поставить вопрос об учреждении должностей атташе по труду в посольствах СССР в Японии, Индонезии, Алжире, Танганьике, Гане и Конго» [2, ф. 5451, оп. 43, д. 1504, л. 45], а также планировал выйти с предложением об учреждении таких должностей в посольствах СССР в Токио, Джакарте, Дели, Мехико, Рио-де-Жанейро и Буэнос-Айресе [2, ф. 5451, оп. 66, д. 165, лл. 45, 56].

Таким образом, началось формирование института трудовых атташе в диппредставительствах СССР в развивающихся странах. Однако процесс шел крайне медленно. К 1966 году в посольствах СССР в Японии, Индии, Индонезии и Аргентине должности атташе по труду так и не были созданы [2, ф. 5451, оп. 66, д. 165, л. 78].

Информация, которую трудовые атташе получали из общения с профсоюзными работниками стран пребывания, имела значение не только для ВЦСПС. Таковой была, например, информация трудовых атташе из посольства в США о возможных последствиях забастовок в отдельных отраслях промышленности, имевших стратегическое значение. На основе информации о забастовках работников сталелитейной промышленности советские аналитики делали выводы о понижении или повышении цен и спроса на сталь. То же касалось вопросов торговли зерном и т.д. Ценной была информация о настроениях в обществе в связи с международными инициативами СССР, во время президентских и парламентских выборов и т.п. Эта информация передавалась в ЦК КПСС и в МИД.

С появлением института трудовых атташе международная деятельность профсоюзов США и СССР вышла на новый уровень. Было положено начало т. н. «профсоюзной дипломатии». Всячески поддерживая деятельность трудовых атташе, американский и советский профцентры были заинтересованы не только в получении информации, но и в том, чтобы, следуя общему курсу своих правительств, оказывать влияние на профсоюзное движение, общественное мнение других стран, создавать своеобразные лоббистские группы давления.

Если оценивать общий баланс, то деятельность трудовых атташе оказалась более эффективной у США. Во-первых, они раньше внедрили у себя эту форму дипломатической деятельности; во-вторых, американские трудовые атташе располагали гораздо большей поддержкой со стороны других государственных и негосударственных органов и структур.

Примечания

1. Бланке, У. Заграничная служба США [Текст] / У. Бланке. – М., 1974. – 320 с.
2. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ).
3. «Длинная телеграмма» Дж. Кеннана [Текст] // Международная жизнь. – 1990. – №11. – С. 140-148.
4. Интервью автора с В. Е. Можаяевым от 7 февраля 2003 г. (Можаяев Всеволод Евгеньевич – выпускник МГИМО, в 1966–1974 г. работал в международном отделе ЦК КПСС (курирование вопросов внешних связей советских профсоюзов); в 1975–1986 г. зав. международным отделом ВЦСПС; в 1986 – 1990 г. секретарь Всемирной федерации профсоюзов; с 1991 г. во главе группы экспертов-международников в ВКП России).
5. Интервью автора с Г. Е. Канаевым и В. Е. Можаяевым от 12 февраля 2003 г. (Канаев Георгий Елисеевич (1924-2012) – ветеран Великой Отечественной войны, после окончания МГИМО в 1945 г. и до своей смерти в 2012 г. – работник Международного отдела ВЦСПС).
6. Мирский, Г. И. «Третий мир»: общество, власть, армия [Текст] / Г. И. Мирский. – М., 1976. – 408 с.
7. Parmar, I.; Miller, L.; Ledwidge, M. New Directions in US Foreign Policy [Text] / I. Parmar; L. Miller; M. Ledwidge. – L.; NY., 2009. – 304 p.
8. <http://lcweb2.loc.gov/service/mss/mfdip/>
9. <http://lcweb2.loc.gov/service/mss/mfdip/2004/2004hor03/2004hor03.pdf>

Чернявський Л. С. Виникнення корпусу «аташе по праці» в зовнішньополітичних відомствах США та СРСР та їх роль в роки «холодної війни».

У статті розглянуто питання, яке ще не знайшло свого висвітлення в історичній науці, а саме: коли, за яких обставин і з якою метою в США в роки Другої світової війни, а в СРСР у другій половині 1950-х рр. з'явився корпус «аташе з питань праці». Проаналізована їхня роль у «холодній війні», що розгорнулася в той час.

Ключові слова: аташе по праці, зовнішня політика США, зовнішня політика СРСР, профспілки, ВЦРПС, Державний департамент США, МЗС СРСР.

Chernyavsky L. S. The appearing of the corps of «labor attaches» in foreign policy departments of the USA and the USSR and their role in years of «cold war».

In article the question which has not found still interpretation in a historical science is considered, namely: when, under what circumstances and for what purpose in the USA in days of the Second World War, and in the USSR in second half 1950th there was appear a corps of «labor attaches». Their role in developed «cold war» is analyzed at that time.

Keywords: the labor attache, foreign policy of the USA, foreign policy of the USSR, trade unions, the All-Union Central Council of Trade Unions, US State department, the Ministry of Foreign Affairs of the USSR.

**ІСТОРІОГРАФІЯ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО**

УДК 929 Зайцев: [069:902]:378.4(477.54)"1959/1964"

Б. П. Зайцев – заведующий Археологическим музеем Харьковского государственного университета в 1959-1964 гг.

Д. А. Иванова

В статье анализируется вклад Б. П. Зайцева в развитие Археологического музея Харьковского государственного университета. Автор характеризует основные направления работы музея в данный период: научно-исследовательскую и учебную работу, связи музея с научными и музейными учреждениями, просветительскую и деятельность. Статья написана на основе архивных материалов, хранящихся в Музее археологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, а также с использованием воспоминаний самого Б. П. Зайцева.

Ключевые слова: Б. П. Зайцев, Археологический музей, Харьковский университет.

Борис Петрович Зайцев (1927–2014 гг.) кандидат исторических наук, доцент кафедры историографии, источниковедения и археологии, заслуженный преподаватель Харьковского государственного университета широко известен как специалист в области нумизматики, геральдики, архивоведения и краеведения. Он считается одним из создателей эмблематики как науки в Украине. Сведения об основных вехах жизненного пути Б. П. Зайцева, направленности его научных изысканий можно найти в различных публикациях, прежде всего биографических словарях и юбилейных сборниках [2, 4, 5, 9, 10, 12, 14, 19, 20, 21, 22]. В 2012 г. было опубликовано небольшое издание, специально посвященное Б. П. Зайцеву, в котором имеются и его автобиографические заметки [6]. Основное внимание авторов биографических статей уделено, конечно же, разработкам Бориса Петровича в области специальных исторических дисциплин. Однако не следует забывать, что начальный период его профессиональной карьеры был тесно связан с археологией, а затем и работой по обеспечению хранения и изучения археологической коллекции университета, популяризации результатов археологических исследований харьковских ученых.

В связи с открытием нового выставочного зала Музея археологии в университете, экспозиционной темой которого является «Вклад ученых университета в развитие археологической науки», актуальным видится более глубокий анализ страниц истории жизни и деятельности отдельных ученых, в частности и Б. П. Зайцева.

©Иванова Д. А., 2016

Музей археологии, наряду с фондовыми археологическими материалами, имеет в своей нынешней структуре и архив. В нем, в частности, хранятся документы, связанные с периодом руководства Бориса Петровича (1959-1964 гг.). Прежде всего, это фонд 2 «Персоналии», в котором сосредоточены научные тексты, различные материалы и наработки, а также заметки Бориса Петровича, связанные с работой музея. Также заслуживает внимания фонд 3 «Основные направления работы музея», который включает в себя планы и отчеты работы музея, переписку, документацию (акты приема/выдачи на временное хранение или исследование вещей), фотоматериалы. На основании этих архивных документов можно проанализировать как направления деятельности музея, так и вклад Б. П. Зайцева в его развитие.

Хотелось бы отметить, что упомянутые выше документы непосредственно подтверждают не единожды артикулированные черты характера Бориса Петровича, а именно: ответственность и скрупулезность в ведении всех дел. А ведь именно такие качества – важнейший залог успешного руководства, что наглядно продемонстрировал Б. П. Зайцев.

Жизнь связала Б. П. Зайцева с Археологическим музеем университета еще в октябре 1955 года. Будучи студентом 5-го курса, он начал работать старшим лаборантом музея, который в то время находился при кафедре древней истории и археологии, и не имел официального статуса. В 1956 г., после окончания исторического факультета, продолжал работать в той же должности, а в январе 1959 года был переведен на должность заведующего Археологическим музеем [13].

Еще работая лаборантом, под руководством своего однокурсника и товарища В. И. Кадеева, Борис Петрович сумел разобраться во всем разнообразии музейных дел. Благодаря этому, став заведующим, он с самого начала планомерно и целенаправленно начал выполнять возложенные на него новые функции. Благодаря архивным материалам, можно выделить главные векторы развития, которые интересовали нового заведующего, а также отметить результаты его деятельности.

Основные направления работы музея:

1. Научно-исследовательская работа:

- Участие в археологических экспедициях.

Сотрудники музея каждый сезон принимали активное участие в археологических экспедициях. Например, Кочетковской (организованной ИА АН УССР в 1959 г.), Ольвийской, Северо-Донецкой, Херсонесской и др. Также проводили самостоятельные разведки и раскопки по темам своих исследований. Б. П. Зайцев изучал памятники черняховской культуры в бассейне Северского Донца, В. К. Михеев – салтовской культуры в том же регионе [1. Ф. 3.– П.2. – Д. 2-26].

- Исследование археологического материала.

После раскопок следовала камеральная обработка (мытьё, шифровка, склеивание, консервирование) и фотографирование материалов, составление научных отчетов, изготовление чертежей по раскопкам памятников и пр.

Происходило определение археологического материала, поступающего в музей от частных лиц, а также хранящегося в школах не только города и области, но и соседних областей [1. Ф. 3.– П.2. – Д. 2-26].

- Участие в конференциях.

С результатами своих исследований сотрудники музея знакомили научную общественность во время проведения различных конференций. Так, например, в 1959 году сотрудники музея участвовали в научной конференции, которая проходила на базе Автодорожного института. В начале апреля 1961 г. ИА АН СССР проводил в Москве, в Доме ученых, сессию Отделения исторических наук АН СССР, посвященную результатам полевых археологических исследований 1960 года. На этой сессии выступили с докладами и Б. П. Зайцев с В. И. Кадеевым [1. Ф. 3.– П. 2. – Д. 6, 10].

- Текущая работа.

Неотъемлемой частью повседневной работы музея были организация временных выставок, проведение экскурсий. На базе музея проводились реставрационные работы, на основе археологических данных изготавливались реконструкции и наглядные пособия.

Также при музее функционировала фотолаборатория, благодаря этому было сделано немало фотографий раскопок и отдельных археологических находок, которые, на сегодняшний день, составляют значительный фото-фонд музея и являются ценным источником.

Сотрудник фотолаборатории В. В. Кулешов, при необходимости, оказывал помощь всему историческому факультету и даже университету: фотографировал необходимые книги, изготавливал фото для оформления книг и статей преподавателей, для стендов СНО, для выставок ЦНБ, оказывал помощь редакции факультетской газеты «Историк» и т.д. Несомненно, был и ряд проблем, связанных с работой фотолаборатории, но в целом, она успешно функционировала и приносила большую пользу [1. Ф. 3.– П. 2. – Д. 2-16, 18].

2. Учебная работа.

Сотрудники музея участвовали и в учебном процессе исторического факультета.

- Предоставление наглядных материалов.

Оказывалась постоянная помощь преподавателям в подготовке и проведении занятий по методике археологических исследований, основам археологии, истории первобытного общества, античного искусства и древнего Востока (подбор и подготовка археологического материала, приборов, наглядных пособий и т.д.).

Сам Б. П. Зайцев был сторонником непосредственного контакта студентов с археологическим материалом и прилагал усилия для его демонстрации во время занятий, что помогало надежно закрепить в памяти у студентов пройденный материал. Примером этому служит зафиксированный в документах факт: Б. П. Зайцев, когда читал студентам вечернего отделения лекционный курс «Основы археологии», за 10 минут до окончания лекции приводил студентов в музей и показывал материалы по прочитанной теме [1. Ф. 3 – П. 2, – Д. 11]. Эту традицию, на наш взгляд, следовало бы возобновить сегодня, в связи с открытием нового экспозиционного зала в Главном корпусе университета. Очевидно, что демонстрация оригинального археологического материала производит иное впечатление, нежели их электронные копии.

В музее проводили занятия также методисты факультета со студентами IV курса по методике преподавания истории в школе с привлечением археологических материалов музея и диапозитивов [1. Ф. 3 – П. 2, – Д. 8].

- Студенческая практика.

Сотрудники музея на протяжении многих лет помогали организовывать и проводить музейно-археологические (археологические) практики студентов исторического факультета. Студенты, как и тогда, так и теперь, принимали активное участие в археологических экспедициях университета [1. Ф. 3 – П. 1, – Д. 6-18]. Сотрудники музея выезжали в поле, а также предоставляли консультации студентам-практикантам в самом музее.

- Консультативная помощь.

Археологический музей был местом, где собирались как студенты, так и преподаватели факультета, сюда приходили учителя истории, выпускники, краеведы, чтобы обсудить, проконсультироваться, узнать что-то новое по археологии, нумизматике, методике археологических исследований и фотоделу. Здесь студенты и аспиранты готовились к зачетам и экзаменам, используя непосредственно музейные материалы, получая соответствующие рекомендации и советы [8].

- Работа с фондами музея.

Материалы музея использовались студентами при написании курсовых, дипломных работ и докладов для научных кружков. Следует отметить участие студентов в работе музея: обработка археологических материалов, изготовление наглядных пособий (оформление витрин, стендов) и т.д. [1, Ф. 3 – П. 2, – Д. 2-26].

Фонды музея активно использовались исследователями для написания научных статей [7, 15, 16, 17, 24]. Так, в том числе на основе материалов, хранящихся в музее, была подготовлена и в 1962 г. издана монография Б. А. Шрамко «Древности Северского Донца» [23].

3. Связи музея.

За время своего руководства, Борис Петрович укрепил и значительно расширил связи музея, как с академическими, так и с просветительскими центрами СССР.

- Анализ и определение археологических материалов специалистами других научных учреждений.

Музей имел договоренности относительно атрибуции некоторых археологических материалов. Так, кости животных с Донецкого, Западного и Восточного Бельского городищ отсылали в Киевский институт зоологии (И. Г. Пидопличко), в Московский институт Археологии СССР (В. И. Цалкин), а также ИИМК АН СССР. Ихтиологические материалы с Донецкого городища – в МГУ и в г. Горки Могилевской области (Л. Д. Вороненко). Остеологический материал Восточного Бельского городища – в Московский институт Археологии. Античную керамику с этого же городища в Москву (Н. А. Онайко, И. Б. Зеест) и Ленинград (И. Б. Брашинский) [1. Ф. 3. – П. 2. – Д. 4-26].

Во второй половине 1950-х – начале 1960-х годов археологи кафедры древней истории и археологии поддерживали тесные научные связи с группой преподавателей Харьковского автодорожного института (А. М. Петриченко,

А. А. Солнцев, Л. Д. Фомин). Сотрудники этого института, одни из первых в СССР, стали проводить спектральный, химический и металлографический анализ металлических предметов, найденных во время раскопок древних поселений и погребений археологами университета. Эта работа завершалась совместными научными публикациями. Материалы для анализа предоставлял Археологический музей [15, 16, 18, 24].

Кроме того, через Археологический музей проходили материалы, которые присылались из Государственного Эрмитажа, Государственного исторического музея Москвы, Археолого-этнографического музея Московского государственного университета, Полтавского государственного краеведческого музея и др. для проведения соответствующих анализов в Харьковском автоторном институте [1. Ф. 3. – П. 7. – Д. 8-10, 22].

Также музей вел научную переписку с Донецким областным краеведческим, Луганским краеведческим, Киевским историческим, Пархомовским историко-художественным, Одесским археологическим, Симферопольским краеведческим музеями, а также с учеными Керченского, Ольвийского и Херсонесского историко-археологических музеев, которые работали с материалами Археологического музея.

- Обмен и пополнение коллекций музея.

Рост авторитета музея, статус которого очевидно стал выходить за рамки факультетского музея, проявился в том, что происходил обмен материалами с другими музеями. Ярким примером этого, является обращение в ноябре 1958 года заведующего отдела нумизматики Государственного Эрмитажа А. А. Быкова с просьбой предоставить им во временное пользование Безлюдовский клад куфических монет (1092 экземпляра), который хранился в Археологическом музее Харьковского университета [1. Ф. 3. – П. 8. – Д. 3-8, 11-14, 19-20, 24.]. Это было связано с тем, что Государственный Эрмитаж подготавливал к публикации в «Трудах Государственного Эрмитажа» составленное в свое время Р. Р. Фасмером описание монет этого клада. Первый раз Безлюдовский клад побывал в Эрмитаже вскоре после обнаружения (1930 г.), его изучал Р. Р. Фасмер, а в начале 1941 года вернулся в Археологический музей [3]. В этот раз отделу нумизматики необходимо было уточнить описание некоторых монет. В январе 1959 г. клад был отправлен в Государственный Эрмитаж, а в январе 1960 г., после исследования, он был возвращен в Археологический музей университета. В данное время часть клада выставлена в новой постоянной экспозиции Музея археологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина.

В рассматриваемый нами период прослеживается тесная связь и с музеями города Харькова. Проводились взаимные консультации, совместные археологические разведки и обмен опытом с сотрудниками Харьковского исторического музея. Так в 1961 г. в Харьковский исторический музей была передана часть материалов из раскопок археологической экспедиции под руководством К. Э. Гриневича древнегреческого города Ольвии в 1960 г. [1. Ф. 3 – П. 2, – Д. 8]. В 1962 г. в Музей дарвинизма (теперь – Музей природы) Харьковского университета были переданы: ножевидная пластина верхнего палеолита и четыре неолитических кремневых топора [1. Ф. 3 – П. 2, – Д. 11].

Кроме того, коллекции музея пополнялась новыми артефактами, которые были необходимы и для полноты коллекции и для процесса подготовки новых кадров.

Для пополнения экспозиции музея материалами по древнейшему периоду истории человечества заведующий музеем Б. П. Зайцев в марте 1959 г. был командирован в краеведческий музей г. Кременец Тернопольской области и в г. Киев в ИА АН УССР.

В Кременце в качестве дара были получены материалы верхнего палеолита (резцы, скребки, нуклеусы, ножевидные пластинки), из неолитических материалов переданы различные виды каменных топоров, нуклеусы, скребки, резцы, фрагменты серпов. Б. П. Зайцевым были привезены хорошие материалы по неолиту: целые кремневые серпы, топоры, камни боласа, трипольские реставрированные сосуды, фрагментированные статуэтки.

В Киеве были получены материалы по верхнему палеолиту, неолиту Северского Донца (из разведок Н. В. Сибилева), по трипольской культуре (расписная керамика с отпечатками зубчатого штампа, пряслица) [1. Ф. 3. – П. 2. – Д. 3.].

Все это свидетельствует о повышении уровня музея, его значимости и возможностях подготовки специалистов.

4. Просветительская деятельность.

Одним из наибольших достижений периода руководства музеем Борисом Петровичем является становление как вполне самостоятельных просветительского направления в деятельности музея. Его желание и стремление дать возможность увидеть археологическое прошлое широким слоям населения, привлечь и заинтересовать как можно большее количество людей, подкреплялись конкретными поступками, а не словами.

- Связь со школами.

Музей тесно сотрудничал и помогал школам города, области и соседних областей. Помощь оказывалась в виде создания уголков истории и археологии. Предоставлялись артефакты (незаинвентаризованные), фотоматериалы, чертежи, литература, а также консультации и помощь в самом оформлении. За период руководства Б. П. Зайцева в школах Харькова и области появилось более 30-ти таких уголков [1. Ф. 3. – П. 2. – Д. 20-26].

В конце 1950-х годов именно Б. П. Зайцев организовал и несколько лет руководил археологическим кружком школьников в Харьковском городском дворце пионеров [6]. Сегодня многие выпускники этого кружка являются авторитетными учеными в области археологии.

Занятия кружка были посвящены, в основном, изучению археологических памятников Харьковщины, а также методике археологических разведок, реставрации керамических изделий, реставрации и консервации металлических предметов и монет. С учениками кружка проводились работы по камеральной обработке материалов Археологического музея.

Также Б. П. Зайцев часто читал лекции для учащихся разных школ и техникумов. В том числе в Харьковском механическом техникуме была прочитана лекция о методике археологических исследований на примере Донецкого городища, в люботинских СШ № 1 и СШ № 2 была прочитана лекция на тему «Древние памятники г. Люботин и его окрестностей».

В летнее время организовывались экскурсии на Донецкое и Хорошевское городища. Проводились археологические разведки в окрестностях Харькова с целью выявления памятников прошлого и сбора подъемного материала. Школьники принимали участие не только в разведках, но и непосредственно в раскопках некоторых памятников. Здесь следует отметить работу учащихся школ г. Люботин, которые помогали раскапывать Люботинское городище [1. Ф. 3. – П. 2. – Д. 20-26.].

- Связь с археологами-любителями.

Благодаря деятельности Бориса Петровича об Археологическом музее узнали многие археологи-любители, краеведы и просто жители нашего региона, которые стали обращаться в музей за консультациями и передавать в фонды свои случайные находки.

Из весьма интересных поступлений в Археологический музей университета того периода стал Кирсановский клад (с. Кирсаново Харьковского р-на) весом в 257 г., который был обнаружен в 1962 г. жительницей деревни на своем участке. Клад состоял из 180 джучидских серебряных дирхемов различных правителей Золотой Орды. Часть монет относилась ко времени правления хана Мухаммеда Булака (1369-1385) [1. Ф. 3. – П. 2. – Д. 11].

В конце 1950-х годов в общей сложности 38 человек (в основном сотрудники и студенты исторического факультета), передали в дар музею 268 серебряных и медных монет, 14 медалей и 124 бумажных денежных знака [1. Ф. 2. – П. 1. Д. 8.].

- Посещение музея.

За период руководства Б. П. Зайцева, музей посетило более 2-х тысяч человек, не считая студентов исторического факультета. Это были учащиеся и учителя г. Харькова и области, сотрудники и студенты учебных заведений города, Донецкой и Луганской областей. Были представители из Барнаула, Воронежа, Москвы, Одессы, Симферополя и др. городов Советского Союза [1. Ф. 3. – П. 2. – Д. 2-26.].

В 1964 г. на основании приказа Министерства высшего и среднего специального образования УССР на историческом факультете Харьковского университета была открыта новая кафедра – историографии, вспомогательных исторических дисциплин и методики истории, которую возглавил проф. В. И. Астахов. Б. П. Зайцев был приглашен на эту кафедру преподавателем вспомогательных исторических дисциплин [11]. Борис Петрович согласился перейти на кафедру и ушел с должности заведующего музеем.

За 6 лет руководства Археологическим музеем Борис Петрович показал себя как ответственный и деятельный заведующий. Анализируя работу музея за этот период, следует отметить активную научно-исследовательскую работу, заключающуюся не только в археологических раскопках, но и профессиональной обработке материала, введение его в научный оборот. Оказывалась помощь во время учебного процесса на историческом факультете: предоставление всевозможных археологических материалов и наглядных пособий для проведения занятий и написания научных работ студентов; курирование музейно-археологической практики.

Расширение круга партнеров музея позволило значительно пополнить коллекции музея и укрепить его значимость. Большая работа была проведена

в области популяризации прошлого: это и сотрудничество со школами, и археологами-любителями, и краеведами.

Многие направления работы музея, заложенные Борисом Петровичем, успешно развиваются и сегодня, можно говорить даже об определенных традициях, которые сложились в музее. Передав бразды правления Археологическим музеем В. П. Андриенко и, таким образом, освободившись от организационной деятельности, Борис Петрович смог сосредоточиться на научной и педагогической работе. На этом поприще он также сделал немало, о чем свидетельствуют мнения коллег и воспоминания выпускников. И, тем не менее, еще раз подчеркнем его роль в истории Археологического музея, которую трудно переоценить.

Примечания

1. Архив Музея археологии ХНУ имени В. Н. Каразина. – Ф. 2, 3.
2. Біобібліографічний словник учених Харківського університету. Т. 2: Історики (1905-1920, 1933-2000) / Б. П. Зайцев, С. І. Посохов, В. Д. Прокопова та ін. – Х., 2001. – 350 с.
3. Быков А. А. Безлюдский клад (по материалам описания монет, выполненного Р. Р. Фасмером) / А. А. Быков // Труды Государственного Эрмитажа. – СПб., 2012. – С. 329-343.
4. Борис Петрович Зайцев: (К 70-летию со дня рождения): Биобиблиогр. указ. – Х., 1997. – (Сер. «Биобиблиографии лауреатов премии им. К. И. Рубинского»; Вып. 2).
5. Борис Петрович Зайцев (до 80-річчя з дня народження): Біобібліогр. показ. – Х., 2007. – 53 с.
6. Борис Петрович Зайцев. Воспоминания и библиография. – Х., 2012. – 140 с.
7. Зайцев Б. П. Новые материалы черняховской культуры бассейна Северского Донца / Б. П. Зайцев // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1964. – № 116. – С. 44-52.
8. Зайцев Б. П., В. А. Латышева Археологический музей Харьковского университета / Б. П. Зайцев, В. А. Латышева // ВХУ. – 1992. – № 362. – С. 103-110.
9. Зайцев Борис Петрович // Кафедра историографии, источниковедения и археологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина – 35 лет: Биобиблиогр. указ. – Х., 1999. – С. 90-91.
10. Зайцев Борис Петрович // Біобібліографічний словник учених Харківського університету. – Х., 2001. – Т. 2: Історики. – С. 173-179.
11. Зайцев Б. П. Факультет его не забудет / Б. П. Зайцев // Страницы из жизни Учителя (В. И. Астахов в исследованиях и воспоминаниях). – Х., 2002. – С. 88-90.
12. Зайцев Борис Петрович // Историчний факультет: від покоління до покоління. – Х., 2004. – С. 142-143.
13. Зайцев Б. П. Пятьдесят шесть лет вместе в учебе и на работе / Б. П. Зайцев // LAUREA. Сборник научных трудов к 80-летию профессора Владимира Ивановича Кадеева. – Х., 2007. – С. 29-33.
14. Історія Слобідської України: Наук.-допом. бібліогр. покажч. – Х., 1993. – 244 с.
15. Кадеев В. И., Солнцев С. А., Фомин Л. Д. О технологии изготовления некоторых изделий из цветных металлов в позднеантичном Херсонесе / В. И. Кадеев, С. А. Солнцев, Л. Д. Фомин // СА. – 1963. – № 1. – С. 43-48.

16. Кадеєв В. И., Солнцев С. А., Фомин Л. Д. О технологии изготовления некоторых изделий из цветных металлов в позднеантичном Херсонесе / В. И. Кадеєв, С. А. Солнцев, Л. Д. Фомин // *Bibliotheca classica orientalis*. Н. 3. –Berlin, 1964. – S. 179 (Реферат на немецком языке).
17. Кадеєв В. И., Зайцев Б. П. Нові нумізматичні надходження археологічного музею Харківського державного університету / В. И. Кадеєв, Б. П. Зайцев // *Наук.-інформ. бюл. Арх. управління УРСР*. – 1964. – № 3. – С. 110-111.

Іванова Д. О. Б. П. Зайцев – завідувач Археологічним музеєм Харківського державного університету в 1959-1964 рр.

У статті аналізується внесок Б. П. Зайцева в розвиток Археологічного музею Харківського державного університету. Автор характеризує основні напрямки роботи музею в зазначений період: науково-дослідницьку та навчальну роботу, зв'язки музею з науковими та музейними установами, просвітницьку діяльність. Стаття написана на основі архівних матеріалів, які зберігаються в Музеї археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також із використанням спогадів самого Б. П. Зайцева.

Ключові слова: Б. П. Зайцев, Археологічний музей, Харківський університет.

Ivanova D. A. B. P. Zaitsev as a head of the Archaeological Museum of Kharkiv State University in 1959-1964.

The contribution of B. P. Zaitsev to the development of the Archaeological Museum of Kharkov State University is analyzed in the article. The author describes the main areas of the museum in this period: research and training, communications with scientific and museum establishments, educational activities. The article is based on archival material stored in the Museum of Archaeology of V. N. Karazin Kharkov National University. B. P. Zaitsev' memoirs were used too.

Keywords: B. P. Zaitsev, Archaeological Museum, Kharkiv University

УДК 94(100) «653»:930.1(477)04/16»: Таубе

История средних веков в творчестве М. А. Таубе: харьковский период его научно-педагогической деятельности (1897–1899)

С. И. Лиман

В статье рассматривается научно-педагогическая деятельность М. А. Таубе в Харьковском университете, его вклад в региональную и европейскую медиевистику. Показано, что в этот период М. А. Таубе продолжил работу над своим главным научным трудом «История зарождения современного международного права (Средние века)». Второй том этого труда – «Принципы мира и права в международных столкновениях средних веков» - он защитил в 1899 г. как докторскую диссертацию. Несмотря на некоторую идеализацию рыцарства, монография М. А. Таубе стала первым в отечественной науке обобщающим трудом, посвященным данной проблематике.

Ключевые слова: М. А. Таубе, история, Средние века, историография, Харьковский университет.

В развитии дореволюционной отечественной медиевистики весомую роль традиционно играли историки права. Наряду с представителями историко-филологических факультетов университетов Российской империи, учёные-юристы внесли большой вклад в изучение проблем зарубежного Средневековья. Во второй половине XIX в. в европейской и отечественной медиевистике уже окончательно сложилось историко-правовое направление, наиболее выдающимися представителями которого были немецкие учёные Г.Л. Маурер, Г. Вайц, П. Рот, О. Гирке, английские Ф. Пэлгрев, Д. Кембл, Ф. Сибом [3, с. 79, 230]. В России крупным представителем этого направления являлся М. М. Ковалевский. Своя историко-правовая школа медиевистики существовала и в Харьковском университете. Во второй половине XIX в. она была представлена такими известными именами как А. И. Паломбецкий, И. П. Сокальский, Д. И. Каченовский, А. Н. Стоянов.

Отдельное место в историко-правовой школе харьковской медиевистики занимал М. А. Таубе. Его научно-педагогическая деятельность в Харьковском университете продолжалась всего два года (1897-1899), но этого времени учёному вполне хватило, чтобы опубликовать здесь свой главный научный труд. Достигнув в Харькове вершины своего исследовательского успеха, М. А. Таубе стал известнее впоследствии главным образом как дипломат, а после 1917 г. – как активный научный деятель российской эмиграции. Именно эти векторы его деятельности отражены, как правило, в историографии [см. напр.: 14, с. 168-175]. В отдельных юбилейных и энциклопедических изданиях содержатся основные вехи его биографии, в том числе харьковского периода [13; 19].

Перу его современника А. С. Вязигина, принадлежит рецензия на докторскую диссертацию учёного [2]. Эта публикация М. А. Таубе рассматривалась в контексте изучения дореволюционной медиэвистики в Украине и автором предлагаемой статьи [6, с. 97-101].

Таким образом, цель статьи - на основе анализа всех сохранившихся публикаций М. А. Таубе исследовать его вклад в развитие медиэвистики в Харьковском университете. Этот комплексный историографический анализ предпринимается впервые.

Михаил Александрович фон Таубе родился 15 (27) мая 1869 г. в городке Павловск неподалёку от Петербурга. Он происходил из остзейской ветви древнего шведско-немецкого рода, представители которой служили Российской империи ещё со времени присоединения к ней Прибалтики. Михаил с золотой медалью окончил 6-ю Петербургскую гимназию (1887), а после окончания в 1891 г. юридического факультета Петербургского университета был оставлен для приготовления к профессорскому званию на кафедре международного права [19, с. 250]. Эту кафедру возглавлял его учитель, крупный дипломат, профессор Ф. Ф. Мартенс, автор известного труда «Современное международное право цивилизованных народов» (1882). Под руководством Ф. Ф. Мартенса М. А. Таубе занимался не только научной, но и дипломатической деятельностью: с 1892 г. он был причислен к Министерству иностранных дел.

Название главного труда Ф. Ф. Мартенса во многом объясняет и направление научных исследований его ученика. М. А. Таубе взялся за разработку истоков современного ему международного права, и эпохой его зарождения он считал Средние века. Обе диссертации М. А. Таубе, и магистерская, и докторская были связаны одной общей идеей и представляли собой два внушительных тома одной монографии «История зарождения современного международного права. (Средние века)».

Первый том этой монографии «Введение и часть общая» М. А. Таубе опубликовал в 1894 г. в Петербурге. Там же, в Петербургском университете состоялась защита диссертации, за которую в мае 1896 г. он был удостоен степени магистра международного права. Магистерская степень позволила М. А. Таубе получить должность приват-доцента кафедры международного права Харьковского университета [8, с. 26]. 31 января 1897 он прочёл здесь вступительную лекцию «Основные фазисы в истории развития международных отношений и права» [9, с. 75]. В ней нашли своё отражение основные положения его магистерской диссертации.

В Харьковском университете М. А. Таубе преподавал в течение двух с лишним лет (1897-1899) и читал по четыре часа в неделю курс международного права [22, с. 125]. За это время он опубликовал три работы: вступительную лекцию «Основные фазисы в истории развития международных отношений и права» (1898), статью «Международный конгресс на Волыни в XV столетии» (1898) и второй том своего обобщающего труда - «Часть особенная. Принципы мира и права в международных столкновениях средних веков (1898). Этот том стал для автора текстом его докторской диссертации. Её защита состоялась в 1899 в Петербурге [19, с. 251]. В ноябре того же 1899 г. он был утверждён в степени доктора международного права. Работа над докторской диссертацией требовала максимальной отдачи времени и сил, однако известно, что в 1897 г.,

находясь в Харькове, М. А. Таубе стал одним из членов-учредителей Русского генеалогического общества и сыграл активную роль в разработке его Устава.

«История зарождения современного международного права. (Средние века)» - главный научный труд М. А. Таубе. Его содержание в равной степени может представлять интерес как для медиэвистов, так и для юристов. В отечественной историографии разрабатываемая М. А. Таубе проблема лишь однажды рассматривалась Д. И. Каченовским в его опубликованном курсе лекций по международному праву [5]. Однако характера научных исследований эти лекции не носили. Новаторской данная тема может считаться и для европейской медиэвистики. По собственному признанию М. А. Таубе, не только отечественная, но и зарубежная наука не сумела пока заполнить этот пробел [15, с. IX].

Ключевую дефиницию – Средние века – М. А. Таубе рассматривал в хронологических рамках, установленные для них большинством отечественных и зарубежных учёных: конец V – конец XV вв. (от разрушения Западной Римской империи до эпохи Реформации) [16, с. 18-19; ср. : 15, с. X, 337]*. В этих рамках он выделял три больших периода, каждый из которых имел ряд существенных особенностей. Первый период, именуемый им и «ранними средними веками» [15, с. 65], и «тёмными веками» [15., с. 336, 337] охватывал, по мнению М. А. Таубе, V – X вв. В это время, указывал он, «только ещё подготавливается самая почва, необходимая для возникновения того, что мы называем международным общением» [16, с. 18]. Второй период Средневековья (X-XIII вв.) М. А. Таубе характеризовал, как время, когда зарождается сама «идея правового общения между народами» [16, с. 18]. «Чтобы превратить, - указывал он, - это специфическое средневековое общение народов в межгосударственное правовое общение в нашем смысле ему недоставало еще самих государств – субъектов международного права в современном смысле слова, т.к. феодальное государство было в сущности отрицанием нашего типа государства, а империя и папство стремились превратить всю Европу в единую монархию или теократию» [16, с. 19]. Временем окончательного формирования этих субъектов международного права – крупных национальных государств – и разрушения «политически опасных» для международного общения элементов «императорско-папско-феодальной системы» М. А. Таубе считал третий период Средневековья (XIV-XV вв., «эру национальностей») [16, с. 19; ср.: 15, с. 123]. К этому времени учёный относил и возникновение института постоянных посольств [17, с. 136]**. Отметим, что в отличие от М. А. Таубе, его учитель Ф. Ф. Мартенс доводил международные отношения средних веков до 1648 г. [см. : 7., с. 172]. И хотя такой подход Ф. Ф. Мартенса подвергся критике со стороны киевского историка права О.О. Эйхельмана [21, с. 62], он свидетельствовал о некоторой,

* В то же время, в отличие от вводной лекции и монографии, М. А. Таубе в статье «Международный конгресс на Волыни в XV столетии» в одном случае включал в историю международных отношений Средних веков и XVI в. [17, с. 134], а в другом считал XV в. последним столетием Средневековья [17, с. 135].

** Состоявшийся в 1429 г. в Луцке съезд европейских монархов, на котором безуспешно обсуждались вопросы помощи Константинополю в борьбе против тупрок-османов, М. А. Таубе трактовал как «Первый опыт дипломатических переговоров в широких размерах на большом международном конгрессе при личном участии государей...» [17, с. 149].

существовавшей ещё до советского периода, общероссийской тенденции к расширению хронологических рамок Средневековья. Примечательно, что и немецкий учёный И. Янсен в свой известный обширный труд «История германского народа на исходе средних веков» (1876-1888) включил материал с XV в. до начала Тридцатилетней войны 1618-1648 гг. [7, с. 172].

Главная задача монографии, как определял её сам М. А. Таубе, состояла в том, чтобы выяснить процесс зарождения и развития отдельных институтов международного права в Средние века и разобрать с точки зрения этого права всю область конфликтов в указанную эпоху [18., с. III-IV]. Источниковедческий аспект данной темы имел, поэтому, свои особенности и охватывал преимущественно документы дипломатического содержания.

Основная идея автора сводилась к тому, что Средние века являлись особой эпохой в истории международных отношений, которые приобретают в это время уже совершенно иной характер, чем в античности. «Детством современного цивилизованного общества» назвал М. А. Таубе Средневековье [18, с. II-III; ср.: 17, с. 133].

Исходным пунктом системы доказательств учёного являлось его утверждение о том, что решающую роль в «моральном прогрессе» средневековой эпохи, затронувшем и сферу международных отношений, стало христианство. Лишь христианство, - указывал М. А. Таубе, - проводило идею мира между народами, в противоположность древнему миру [18, с. I, 4, 8; ср. : 16, с. 17-18]. Именно благодаря христианству, - доказывал автор, - Средневековое общество допускало войну лишь как необходимое зло, как крайнее средство, ограниченное при этом только необходимыми действиями против неприятеля, не простиравшимися к тому же на третьи, непричастные к конфликту государства [18, с. 8, 13].

Схожие мотивы звучали и в упомянутом курсе Д. И. Каченовского, который однако ограничивал область смягчения нравов в международных столкновениях Средневековья пределами только Западной Европы [5, с. 225]. Что касается М. А. Таубе, он в принципе не рассматривал греко-славянский мир. Ещё в магистерской диссертации он категорично указывал: «В греко-славянском мире не было вовсе... самой почвы для международного права» [15, с. 96]. С этими утверждениями по сути приходит в противоречие содержание многочисленных договоров между Византией и соседними народами, в том числе русско-византийские договоры X в. [см.: 4].

Для доказательства своего аргумента о том, что христианская мораль была решающим условием гуманизации средневекового общества М. А. Таубе последовательно затронул столь важные вопросы как международный третейский суд в Средние века, мирные средства разрешения международных конфликтов, зарождение права войны.

Способы мирного улаживания споров, как справедливо отмечал автор, существовали и в древнем мире, однако в Средние века к ним было совершенно иное отношение [18, с. 20]. Высказав вслед за Д. И. Каченовским [5, с. 244] мысль о том, что наибольшим моральным авторитетом в средневековой романо-германской Европе пользовались германский император и особенно римский папа, компетентность которого в улаживании международных конфликтов христианского мира признавалась нормальной и должной [18,

с. 88-89], М. А. Таубе далее развил слабо отражённый у Д. И. Каченовского вопрос о юридическом обосновании войны в Средние века. Это новое явление в правовой практике, как верно отмечал автор, в отличие от войн древности, ставило границы произволу средневековых войн [18, с. 152].

Из возникновения особого права войны учёный выводил теорию справедливой войны, способствовавшую, по его мнению, её гуманизации [18, с. 167]. Другим фактором, повлиявшим на смягчение характера войны. М. А. Таубе считал средневековое рыцарство, как результат взаимодействия между церковью и феодальным строем [18, с. 177]. Отметим, что подобный подход, наполнявший дефиницию «рыцарство» не только социальным, но и духовным содержанием был достаточно распространён в историографии XIX – начале XX в. [11, с. 358; 12, с. III; 20, с. 322]. М. А. Таубе особо подчёркивал не только христианскую, но и транснациональную основу института рыцарства, что также способствовало изменению к лучшему в положении участников военных действий [18, с. 1806-187].

Этот, в известной мере идеализированный подход в трактовке характера средневековой войны вызвал решительные возражения со стороны рецензента А. С. Вязигина. Он, в частности, указал на то, что «случаи рыцарского обхождения с пленными тонут в море жестокости, совершаемой даже героями средневековья, королями-рыцарями» [2, с. 19]. Однако и сам М. А. Таубе, оговариваясь в своих рассуждениях, стремился подчеркнуть, что «...среди общей грубости нравов того времени идеалы рыцарства и рыцарское право войны оставалось очень часто мёртвой буквой, сталкиваясь с жестокостью и алчностью людей той эпохи» [18, с. 190]. Это выразилось, по мысли автора, прежде всего в тяжёлой участи раненых, которых иногда добивали на поле боя свои же воины, и в грабеже движимого имущества, поскольку «опустошения неприятельской страны и грабёж собственности врага были общим правилом средневековой войны» [18, с. 238, 242]. Такие выводы автора несколько ослабили убедительность его выводов о реальности утвердившегося в Средние века разделения всех лиц на комбатантов (законных врагов, носящих оружие) и некомбатантов (неприятельское мирное население) [18, с. 206].

Несмотря на это ряд основных положений М. А. Таубе постепенно утверждается и в современной медиэвистике. Например, известный на постсоветском пространстве специалист в области международных отношений в Средние века Н. И. Басовская признаёт факт гуманизации средневековой войны и огромную роль в этом христианской церкви [1, с. 46-47]. Укажем и на то, что в своём творчестве историк права М. А. Таубе не ограничивался изучением юридических аспектов феодализма. Он, в частности, писал: «Феодализм с его системой децентрализации и натурального хозяйства теряет под собой почву в виду возрастающего могущества центральной королевской власти и городов, опирающихся на хозяйство денежное, на капитал» [17, с. 135]. Таким образом представлял историко-правового направления отечественной медиэвистики указывал и на некоторые ключевые социально-экономические признаки феодального Средневековья.

После защиты докторской диссертации М. А. Таубе в 1899 г. покинул Харьков и вернулся в Петербургский университет [10, с. 19]. Новая учёная

степень открыла ему и более высокие ступени дипломатической службы. Как российский дипломат он неоднократно представлял свою страну за рубежом, в том числе на Лондонской конференции по морскому праву (1908-1909). С 1909 г. М. А. Таубе был членом Постоянной палаты Гаагского третейского суда. Службу в Министерстве иностранных дел М. А. Таубе совмещал с педагогической деятельностью: в 1903-1911 г. он был профессором кафедры международного права Петербургского университета, а с 1911 г. – товарищем министра народного образования Л. А. Кассо. С 1915 г. М. А. Таубе – сенатор, а с января 1917 г. – член Государственного совета [6, с. 277: 13].

Революционные вихри 1917 года не обошли семью М. А. Таубе стороной. Его родной брат, командующий войсками Омского военного округа генерал-лейтенант А. А. Таубе воевал в Гражданской войне на стороне большевиков. Сам М. А. Таубе, который придерживался противоположных, правых взглядов с 1917 г. находился в эмиграции (Финляндия, Швеция, Германия, Франция). В сформированном в 1918 г. А. Ф. Треповым русским правительстве в изгнании он получил пост министра иностранных дел.

Как специалист в области международного права он читал лекции в Упсальском, Парижском, Мюнстерском университетах, в Гаагской академии международного права, был членом нескольких научных обществ, членом Академии международного права в Гааге. М. Ф. Таубе принимал участие в разработке Международного Пакта по охране культурных и исторических ценностей (подписан в 1935 г.). Являясь значимой фигурой в кругах российской белой эмиграции, он был членом Высшего Монархического Совета в Париже и юрисконсультom великого князя Кирилла Владимировича. М. А. Таубе умер в 1961 года в Париже, на 93-м году жизни – жизни, в которой отразились все наиболее значимые события его страны и истории Старого Континента.

Таким образом, научно-педагогическая деятельность М. А. Таубе представляет интерес с точки зрения как юридической, так и исторической науки. Два с лишним года этой деятельности учёного (1897-1899) связаны с императорским Харьковским университетом. В течение этого времени М. А. Таубе читал курс международного права, значительная часть которого была посвящена эпохе Средневековья, и продолжал работу над своим главным научным трудом «История зарождения современного международного права. (Средние века)». Опубликованный в Харькове второй том этого труда – «Принципы мира и права в международных столкновениях средних веков» (1898) он защитил в 1899 г. в качестве докторской диссертации. Признавая Средневековье особой эпохой в истории международных отношений, «детством современного цивилизованного общества», М. А. Таубе считал, что решающую роль в гуманизации и моральном прогрессе Средних веков, затронувшем и сферу международных отношений, стало христианство. Учёный рассмотрел такие важные новации эпохи как право нейтралитета, институт военного плена, статус парламентариев, порядок подготовки и ведения дипломатических переговоров. Несмотря на некоторую идеализацию рыцарства, оказавшего влияние на смягчение характера войны, монография М. А. Таубе стала первым в отечественной науке обобщающим трудом, посвящённым данной проблематике, а многие её положения сохраняют свою научную актуальность и в наше время.

Изучение харьковского периода научно-педагогической деятельности М. А. Таубе осуществляется в рамках подготавливаемой автором статьи монографии «Медиевистика в императорском Харьковском университете».

Примечания

1. Басовская Н. И. Идеи войны и мира в западноевропейском средневековом обществе / Н. И. Басовская // Средние века. – М., 1990. – Вып. 53. – С. 44-51.
2. Вязигин А. С. Международное право в средние века. [Рец.] / А. С. Вязигин. – СПб.: Тип. Балашева, 1900. – 23 с. (Таубе М. А. История зарождения современного международного права. (Средние века). Т. II. Часть особенная. Принципы мира и права в международных столкновениях средних веков. – Х.: Типо-литография Зильберберга, 1898. – X, 362 с.)
3. Гутнова Е. В. Историография истории средних веков. – 2-е изд. / Е. В. Гутнова. – М.: Наука, 1985. – 480 с.
4. Договоры Руси с греками (Из Лаврентьевской летописи). А. Договор Олега (911). Б. Договор Игоря (944) // Историческая хрестоматия по русской истории; [сост. Я. Г. Гуревичем и Б. А. Павловичем]. – 2-е изд. – СПб., 1881. – Ч. 1. – С. 88-92.
5. Каченовский Д. И. Курс международного права / Д. И. Каченовский. – Х.: Тип. университета, 1863. – Ч. 1. – 336 с.
6. Лиман С. І. Медієвістика в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (1880–1917): дис...канд. іст. наук / С. І. Лиман. – Х.: ХДУ, 1993. – 346 с.
7. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Х.: ХГАК, 2009. – 688 с.
8. Отчёт о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1897 г. // ЗХУ. – 1898. – Кн. 2. – С. 19-185.
9. Отчёт о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1898 г. // ЗХУ. – 1899. – Кн. 2. – С. 13-177.
10. Отчёт о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1899 г. // ЗХУ. – 1900. – Кн. 2. – С. 13-220.
11. Петров М. Н. Ульрих фон Лихтенштейн. Рыцарское служение женщине в средние века / М. Н. Петров // ЖМНП. – 1867. – № 11. – С. 360-417.
12. Руа. История рыцарства / Руа. – СПб.: Изд. И. И. Иванова, 1898. – 246 с.
13. Савчук К. О. Таубе Михайло Олександрович / К. О. Савчук // Юридична енциклопедія. – К., 2004. – Т. 6. – С. 26.
14. Стародубцева Г. С. Международно-правовая наука российской эмиграции / Г. С. Стародубцева. – М.: Книга и бизнес, 2000. – 293 с.
15. Таубе М. А. История зарождения современного международного права. (Средние века). Т. 1. Введение и часть общая / М. А. Таубе. – СПб.: Типо-Литограф. П. И. Шмидта, 1894. – XII, 370 с.
16. Таубе М. А. Основные фазисы в истории развития международных отношений и права (Вступительная лекция, читанная в Харьковском университете 31 января 1897 г.) / М. А. Таубе // ЗХУ. – 1898. – Кн. 1. – С. 15-23.
17. Таубе М. А. Международный конгресс на Волыни в XV столетии / М. А. Таубе // Русский вестник. – 1898. – Май. – С. 133-151.

18. Таубе М. А. История зарождения современного международного права. (Средние века). Т. II. Часть особенная. Принципы мира и права в международных столкновениях средних веков / М. А. Таубе. – Х.: Типо-литография Зильберберга, 1898. – X, 362 с.
19. Таубе Михаил Александрович // Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 - 1905). – Х., 2007. – С. 250-251.
20. Щепкин Е. Н. Рыцарство / Е. Н. Щепкин // Книга для чтения по истории средних веков / Под ред. П. Г. Виноградова. – М., 1903. – Вып. 2 (вторая половина). – С. 322–409.
21. Эйхельман О. К вопросу об истории международного права и истории его литературы. [Рец.] / О. Эйхельман // Университетские известия. – 1885. – №1. – С. 18–84 (Мартенс Ф. Ф. Современное международное право. – СПб., 1882–1883. – Т. 1–4).
22. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 - 1905). – Х.: Сага 2007. – VIII, 378 с.

Лиман С. І. Історія Середніх віків у творчості М. О. Таубе: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1897-1899)

У статті розглядається науково-педагогічна діяльність М. О. Таубе у Харківському університеті, його внесок в регіональну та європейську медієвістику. Показано, що в цей період М. О. Таубе продовжив роботу над головною науковою працею «Історія зародження сучасного міжнародного права (Середні віки)». Другий том цієї праці – «Принципи миру й права в міжнародних зіткненнях середніх віків» - він захистив у 1899 р. як докторську дисертацію. Незважаючи на деяку ідеалізацію рицарства, монографія М. О. Таубе стала першою у вітчизняній науці узагальнюючою працею, присвяченою цієї проблематиці.

Ключові слова: М. О. Таубе, історія, Середні віки, історіографія, Харківський університет.

Liman S. I. Medieval history in the works of M. A. Taube: Kharkov period of his research and teaching activities (1897-1899)

The article dwells on research and teaching activities of M. A. Taube at Kharkov University, his contribution in regional and European medieval studies. It is shown that M. A. Taube continued at this period writing his basic research work «History of Birth of Contemporary International Law (Middle Ages)». He defended the second volume of this treatise – «The Principles of Peace and Law in International Confrontations of Middle Ages» - in 1899 as his doctorate thesis. In spite of certain idealization of knighthood, the monograph by M. A. Taube became the first generalizing work devoted to this circle of problems in the science of our country.

Keywords: M. A. Taube, history, Middle Ages, historiography, Kharkov University.

**Суспільнотворча роль освітянського краєзнавства
(до 100-річчя від дня народження академіка П. Т. Тронька)**

Р. В. Маньковська

У статті розглядається значення освіти і виховання для формування сучасного громадянина і патріота. Автор аналізує діяльність видатного історика, громадського та державного діяча, Героя України, академіка П. Т. Тронька.

Ключові слова: освіта, суспільство, культура, виховання, краєзнавство, П. Т. Тронько.

У гуманітарній освіті України останнім часом в умовах суспільних трансформацій та інформаційно-технологічних впливів спостерігаються процеси, які суттєво змінюють традиційну систему знань. Сучасна концепція розвитку української освіти поряд із завданням фахової підготовки молодого покоління на всіх етапах оволодіння знаннями включає людинотворчу складову – виховання інтелектуально-ерудованого та національносвідомого громадянина держави. Вагомим компонентом у цій діяльності є краєзнавство з потужним освітньо-виховним потенціалом. Впровадження краєзнавства у систему національної освіти, використання його як важливого інструменту науково-інтелектуального та духовного впливу на формування суспільної свідомості та патріотичних почуттів у молодих громадян нашої країни сприяє творенню її національного змісту.

Особливу увагу освітянському краєзнавству приділяв академік НАН України, Герой України Петро Тимофійович Тронько [23; 24; 26]. Саме він в 1990-х рр. доклав чимало зусиль, щоб організувати краєзнавчий загаль та відродити після десятиліть репресій краєзнавство в Україні. Науковець своїм завданням вбачав активне залучення широкого потенціалу краєзнавства до освітнього процесу. Усвідомлюючи, що освітянське краєзнавство спрямоване на зацікавлення молодих людей історією та культурою рідного краю, формування національносвідомого громадянина держави, виховання любові до рідної землі академік послідовно опікувався цією галуззю краєзнавства. Він неодноразово наголошував, що краєзнавство забезпечує всебічність та гармонійність розвитку особистості, здатної працювати для України, тому необхідно охопити ним всі ланки навчання дітей та молоді: від дитячого садка до вищої школи [25].

Стверджуючи, що краєзнавча освіта повинна починатись з маленьких громадян, Петро Тронько опирався на власний життєвий досвід педагогічної роботи, яка розпочалась у 1933 р., коли він учителював у неповній середній школі в селі Кленове на Богодухівщині, викладав українську літературу і суспільствознавство. За плечима 18-річного вчителя були лише перші спроби навчати грамоти родини шахтарів у 1932 р. під час його перебування на шахтах Донбасу. Цікаво, що до кінця життя Петро Тимофійович не поривав контактів

із школою в Кленовому. Як згадують місцеві мешканці, часто відвідував її, зустрічався з вчительським колективом і учнями, передавав необхідну літературу до шкільної бібліотеки та організував комп'ютерний клас. Педагогічні здібності Петра Тронька проявилися на посаді помічника директора школи сільськогосподарського учнівства в Лебедині, куди в 1934 р. молодий вчитель був направлений на роботу. У школі потрібно було вирішувати важливі проблеми неписьменної молоді та підвищення її культурно-освітнього рівня. З цієї посади він пішов на військову службу, яку проходив у Єйській школі морських льотчиків. Після служби, в 1937 р. П. Т. Тронько повернувся до Лебедині і працював директором дитячого будинку. За спогадами академіка, це були роки набуття корисного досвіду, вміння розуміти і знаходити спільну мову зі «складними» учнями. Та завжди із задоволенням Петро Тимофійович розповідав про досягнення своїх вихованців, з якими через багато років поспіль зустрічався. Працюючи на педагогічній ниві, молодий вихователь набував життєвого досвіду роботи з людьми, який в подальшому знадобився йому на державній, науковій і громадській роботі.

Довгі та плідні роки життя та діяльності П. Т. Тронька були тісно пов'язані з освітньою галуззю. Він добре знав усі її проблеми і завжди наголошував на виключній ролі професіоналізму вчителя та педагога в освітньо-виховному процесі, повсякчас підтримував їх. У період незалежності України академік зосередився на розбудові освітнього краєзнавства, залучив педагогів, працівників закладів культури, краєзнавців до цієї справи, організував наукові форуми, конференції. Закладаючи міцне підґрунтя для освітнього краєзнавства, створив потужний загальний фахівців та однодумців, які ініціюють і підтримують краєзнавчі проекти в освіті.

Визначальним для академіка було застосування напрацьованого попередниками XIX – початку XX ст. досвіду в краєзнавстві, збереження і поширення їх доробку з використання краєзнавчих знань у навчальному процесі. Він високо цінував плідну працю видатних вчених М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, Д. Багалія, Д. Яворницького, М. Біляшівського та інших діячів української культури, підкреслював їх роль у розвитку краєзнавства як науки та відзначав нерозривний зв'язок його з освітньою галуззю. Так, Михайло Драгоманов, зустрічаючись у 1874–1875 рр. з галицькими колегами, з прикрістю зазначав, що через недбале ставлення Австрійської імперії до української історико-культурної спадщини рівень знань місцевої інтелігенції про рідний край залишається недостатнім. Думку про імперське небажання підтримувати український культурний набуток висловив Іван Франко у своїй фундаментальній праці «Галицьке краєзнавство», підкреслюючи, що краєзнавство «легко могло б пробудити у його мешканців надто велику любов до свого краю, небезпечні думки про давнє і недавнє минуле, не кажучи вже про теперішній стан» [28, с. 117]. Колонізаторів влаштовувало, що зростали покоління за поколіннями, позбавлені знань про історію і культуру своєї малої батьківщини. Іван Франко опублікував понад 150 праць з проблем розвитку краєзнавства [4; 14, с. 22], яким притаманний глибокий науковий аналіз питань з вивчення рідного краю. Вчений вперше у згаданій вище праці «Галицьке краєзнавство» використовує термін «краєзнавство», яке розглядав як науку, виокремив його значення і місце в житті суспільства, в освітній діяльності зокрема.

Вагомий внесок у поширенні краєзнавчих знань через освітні заклади належить українському історіку Дмитрові Багалію. Центральне місце у його науковій творчості займає історія Слобідської України, якій він присвятив понад 100 праць, та вивчення історії Харкова. Діяльність вченого була тісно пов'язана з освітньою галуззю. Як ректор Харківського університету в 1906 – 1910 рр., а згодом член освітніх комісій та комітетів, він приділяв особливу увагу проблемам викладання історії України, краю і міста у вищій школі.

Традиції освітнього краєзнавства отримали новий імпульс наприкінці XX ст. П. Т. Тронько доклав чимало зусиль, щоб краєзнавство одержало офіційне визнання, він наполегливо працював над програмними документами з краєзнавства, де особливе місце відводилось освітньому краєзнавству. Указом Президента України від 23.01.2001 р. «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» краєзнавство було включено до навчальних планів і програм загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних та вищих навчальних закладів [27]. Згодом Кабінет Міністрів України затвердив «Програму розвитку краєзнавства на період до 2010 року», де основним завданням визначалось «удосконалення науково-методичної бази краєзнавства, формування у громадян відповідальності за збереження духовних скарбів» [17, с. 114–115]. Дієві кроки вченого сприяли зміні у національній системі освіти, яка, звільняючись від радянських ідеологічних на шарувань, дедалі виразніше набувала рис української. «Краєзнавчі засади в освіті, – наголошував у своїй доповіді на II з'їзді Спілки Петро Тронько, – торкнулися всіх її рівнів, виділилась окрема галузь – шкільне краєзнавство» [22, с. 31, 50–51].

Підняту академіком проблему взаємодії краєзнавства і освіти підтримали у своїх працях українські вчені Ф. П. Шевченко, М. Ф. Дмитрієнко, О. Я. Деміфенко, М. П. Крачило, С. І. Захаров [4; 5; 6; 7; 13; 18; 30] та інші. Означена тема з ініціативи Петра Тимофійовича стала предметом активного обговорення на науково-практичних конференціях, засіданнях круглих столів науковців, краєзнавців та освітян [8; 11; 19]. Він запропонував проблему освітнього краєзнавства для чергової XII наукової історико-краєзнавчої конференції «Освітнє краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи», присвяченої 200-річчю від дня народження українських просвітителів Івана Вагилевича та Маркіяна Шашкевича, яка відбулась 6–7 жовтня 2011 р. в Івано-Франківську, в приміщенні Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника. Вчений особисто керував і пильно стежив за її підготовкою, залучив до співпраці Міністерство освіти і науки України, Національну академію педагогічних наук України, Інститут історії України НАН України, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника та Івано-Франківський обласний державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді. Ключову ідею краєзнавчого форуму академік чітко окреслив у своїй доповіді: в національній освіті краєзнавчий принцип викладання навчальних дисциплін має скласти основу навчально-виховного процесу [25, с. 5–10]. Він наполягав, що освіта, яка має гуманістичний характер і ґрунтується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності, є головним чинником соціально-економічної, культурної, наукової, політичної життєдіяльності суспільства.

Одним із пріоритетів освітньої галузі історик вважав національне виховання, де важливою складовою виступає краєзнавство. Петро Тимофійович завжди приділяв увагу поширенню краєзнавства серед учнівської молоді, зокрема, тісно співпрацював з Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді Міністерства освіти та науки України. У країні діє 104 центри туризму і краєзнавства учнівської молоді та станції юних туристів, які є базовими організаційно-методичними осередками розвитку дитячо-юнацького туризму і краєзнавства, також розгорнули роботу 8254 краєзнавчих гуртки, в яких навчається понад 140 тисяч вихованців [25, с. 5, 9]. За підтримки Петра Тронька Міністерство освіти та науки ініціювало цілу низку широкомасштабних заходів: програму руху учнівської молоді за збереження традицій, звичаїв і обрядів українського народу — «Моя земля – земля моїх батьків», міжнародний форум «До берегів відродження», всеукраїнські історико-географічні експедиції «Географічні мікротопоніми в Україні», «Сто чудес України», всеукраїнську історико-краєзнавчу акцію «Пам'ять» тощо. Такі заходи сприяли всебічному використанню пізнавального і виховного потенціалу краєзнавства. У своїх зверненнях до юних краєзнавців вчений закликав вивчати і шанувати історію своєї малої батьківщини, зберігати традиції українського народу, досліджувати власний родовід.

Опікувався П. Т. Тронько слухачами Малої академії наук України, юними дослідниками рідного краю, з якими працюють досвідчені фахівці та науковці у 27 територіальних відділеннях, 102 наукових товариствах талановитої молоді. Щороку у Києві близько 100 учнів секції історичного краєзнавства відділення Історії проводять науково-дослідну роботу з вивчення історії та культурної спадщини краю. Багато років поспіль секціями історії та історичного краєзнавства Київського територіального відділення Малої академії наук керувала вдумливий педагог і талановитий наставник, Заслужений працівник культури України Галина Йосипівна Братчук. Її вихованці стали науковцями, державними, політичними діячами, лікарями, вчителями, інженерами, але кожному вона зуміла прищепити інтерес до пошукової роботи, любов до рідного краю, його історії. Академік часто зустрічався з учнями, ділився з ними нагальними проблемами сучасного краєзнавства, залучав до участі в історико-краєзнавчих дослідженнях, сприяв їх роботі на Всеукраїнських науково-практичних конференціях з історичного краєзнавства, де вони мали можливість обговорювати нагальні завдання галузі разом з відомими науковцями, істориками, краєзнавцями. Він спільно із істориком Т. Ф. Григор'євою та педагогом Г. Й. Братчук опублікував дослідження членів МАН, які у 2000 р. вийшли окремою збіркою «Ми діти твої, Україно». Юні краєзнавці, усвідомлюючи постать і діяльність академіка, у 2010 р. присвятили Петру Тимофійовичу свої дослідження і успішно представили їх на Всеукраїнському конкурсі.

Часто П. Т. Тронька можна було зустріти у студентській аудиторії. Він виступав перед молоддю з науковими доповідями про історію розвитку краєзнавства, його проблеми і перспективи, з великою зацікавленістю слухав виступи студентів, проводив дружні дискусії і закликав не полишати краєзнавчого пошуку. З 2000 р. з ініціативи викладачів і студентів Київського університету

інформаційно-комунікаційних технологій (тоді Київський інститут зв'язку) та активної підтримки Міжрегіональної академії управління персоналом відбулися чотири конференції, в яких Петро Тронько брав активну участь. Кращі виступи увійшли до збірника статей «Краєзнавство у відродженні історичної пам'яті», що побачив світ у 2003 р. Неодноразово студентські дослідження публікувались у журналі «Краєзнавство», періодичному друкованому органі Національної спілки краєзнавців України.

Учений постійно піклувався про вивчення краєзнавства в навчальних закладах, дбав, щоб учні пізнавали природні особливості краю, історію, культуру своєї малої батьківщини. З'явилися факультативні предмети «Історія мого краю», «Києвознавство», «Краєзнавство Черкащини», «Історія Полтавщини» «Історія Донецької області», «Волинезнавство», «Кіровоградщина в минулому і сьогодні», «Історія Фастівщини» [2; 9; 12]. Однак, як зазначав академік, цей процес характеризувався певною безсистемністю, слабкістю навчально-методичної бази, відсутністю в достатній кількості підручників і посібників. Постало нагальне завдання з підготовки навчальних робочих програм з дисципліни «Краєзнавство», методичних розробок з викладання краєзнавства в навчальних закладах. Необхідно було налагодити проведення систематичних навчально-методичних нарад вчителів, що викладають краєзнавство, запровадити введення в педагогічних закладах курсів «Методика викладання краєзнавства у загальноосвітніх школах».

Розробляючи теоретико-методологічні засади у краєзнавстві, вчений неодноразово підкреслював, що краєзнавство як галузь наукових знань, виникло на фундаменті, закладеному історією, етнографією, географією, археологією, природознавством, генеалогією, економікою, культурологією тощо. Його міждисциплінарний характер висвітлює загальні тенденції сучасної науки до синтезу і посилення інтеграційних процесів, взаємовпливу і взаємопроникненню різних галузей знань при вивченні конкретної місцевості. Краєзнавство вбирає знання, отримані іншими науками, і органічно включає їх в цілісну систему науки про край. Кожна з наук дає можливість поглибити комплексне дослідження про край, виокремити його характерні сторони. П. Т. Тронько був переконаний, що гуманітарна освіта нового тисячоліття гостро потребує нової методології, нового типу мислення для визначення перспектив розвитку людини і її цінностей. Поява нових галузей гуманітарного знання, зміни у відношенні до класичної гуманітарної освіти, виникнення приватних альтернативних форм освіти, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій суттєво змінюють контури системи знань, і, що важливо, підносять і посилюють краєзнавчий аспект у освіті. Краєзнавство – соціогуманітарна наука, яка досліджує край як багатогранний об'єкт в різноаспектній направленості, простежує його історичний розвиток. Як навчальна дисципліна краєзнавство покликане не тільки оптимізувати інтерес молоді до історії малої батьківщини, особливостей її розвитку, культурної спадщини, видатних постатей краю, але й допомагає усвідомити власне місце в історії, спрямувати свій інтелектуальний потенціал, здібності, можливості до процвітання краю, а отже і країни в цілому.

Просування курсу краєзнавства у вищих навчальних закладах Петро Тронько вважав вкрай важливим кроком, відстоюючи думку про те, що змістом

і призначенням вищої освіти є не лише набуття студентом професійних знань та навичок, але й становлення його як всебічно-розвиненої особистості з активною громадянською позицією. Процеси гуманітаризації та націоналізації в освіті сповідували і відомі педагоги минулого, зокрема Софія Русова зазначала: «Ми збудуємо таку школу, котра б вся була пройнята національним свідомим натхненням, яке виявить вільно увесь наш національний духовний склад і міцно з'єднає нас з рідним краєм, з рідним людом» [13, с. 229]. Нині навчальна дисципліна «Історичне краєзнавство» викладається на історичних факультетах університетів, «Туристичне краєзнавство» – у профільних вишах, також запроваджено курси «Географічне краєзнавство», «Педагогічне краєзнавство», «Літературне краєзнавство», «Музичне краєзнавство». За для підвищення ефективності системи навчання, активізації пізнавальної діяльності, розвитку творчої ініціативи студентів курс «Краєзнавство» у 2001 р. був введений у технічному вищому навчальному закладі – Київському державному університеті інформаційно-комунікаційних технологій [14]. Як показала практика, навчальна дисципліна виявила великий інтерес молоді до вивчення історії рідного краю, своєї родини, наглядно підтвердила виховний аспект краєзнавчої освіти. Зрозумілим стає послідовне прагнення Петра Тронька включити курс «Краєзнавство» до основних дисциплін гуманітарного циклу в усіх вищих навчальних закладах.

Вагомим досягненням науковця стало відкриття при університетах Центрив краєзнавства, науково-освітніх закладів із вивчення краю, у яких викладачі і студенти об'єднують свої зусилля та вміння в дослідженні історії та культури краю. Плідно працюють такі осередки в Харкові, Івано-Франківську, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Чернівцях. З ініціативи П. Т. Тронька на базі Київського національного університету ім. Тараса Шевченка створено потужний центр краєзнавчої науки та освітянського краєзнавства – діють київські міська та обласна організації НСКУ.

Вчений започаткував важливу роботу з підготовки навчального підручника «Основи краєзнавства» для студентів вищих навчальних закладів. Нагромаджений досвід в Україні з проблем освітянського краєзнавства попередньо обговорювався на науково-краєзнавчих конференціях, на засіданні круглого столу «Краєзнавство та освіта в Україні» у 2006 р. в Києві. До написання підручника академік залучив відомих вчених, педагогів, фахівців з краєзнавства Києва, Луцька, Чернігова, Черкас, Харкова, Кам'янця-Подільського, Львова. Він проводив консультації з авторським колективом, неодноразово обговорював деталі наукової концепції, структури та змісту книги. У цій роботі Спілку підтримав Інститут інноваційних технологій та змісту освіти Міністерства освіти і науки України, зокрема, директор інституту О. А. Удод надавав важливі методичні та організаційні рекомендації, підкреслюючи, що такий підручник з'являється в Україні вперше. Головною метою підручника «Основи краєзнавства», редколегію якого очолив заступник директора Інституту історії України НАН України, голова Національної спілки краєзнавців України, член-кореспондент НАН України, є представлення краєзнавства як комплексної галузі знань про окремо взятий край, виділення його природних особливостей та історико-культурної самобутності у загальноукраїнському контексті, а також формування у молодого покоління, поваги до своєї малої батьківщини, необхідності зберегти її духовну спадщину, як

унікальну складову не лише українського, але і світового надбання, виховання в них національної гідності та патріотичних почуттів. Структура підручника включає теоретико-методологічні засади науки краєзнавства, характеристику його етапів історичного розвитку, внесок видатних постатей у формування наукової галузі, розкривається специфіка джерельної бази краєзнавства, подається загальна характеристика країв України, виділено природу та історію краю як предмет краєзнавчих досліджень, зазначено роль науково-освітніх, культурних, музейних, пам'яткоохоронних та туристичних закладів у розвитку краєзнавства. Додатки містять документи з розвитку краєзнавства, навчально-методичний та довідково-інформаційний матеріал [16]. У травні 2015 р., до сторіччя від дня народження Петра Тимофійовича Тронька за підтримки ректора Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, академіка В. С. Бакірова автори презентували підручник на пленумі Правління Національної спілки краєзнавців України. Поява такого підручника стала подією у освітянському житті України, сприятиме не лише розвитку краєзнавчих досліджень, але й удосконаленню українського громадянського суспільства.

За багаторічну працю в освітній галузі освітяни обрали вченого почесним доктором і професором 13 вищих навчальних закладів: Дніпропетровської національної гірничої академії, Кам'янець-Подільського національного університету, Міжрегіональної академії управління персоналом, Полтавського, Чернігівського й Кіровоградського педагогічних університетів, Київського, Харківського, Дніпропетровського, Донецького і Хмельницького національних університетів, Хмельницького університету управління та права й Київського національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. Обіймаючи посаду голови наглядової ради Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, академік завжди підтримував і допомагав закладу в усіх нагальних справах. В університеті запроваджено премію імені Петра Тронька для молодих вчених та студентів, Центр краєзнавства теж носить ім'я академіка. П. Т. Тронько створив потужну наукову школу історичного краєзнавства. Справу Вчителя плідно продовжують послідовники у науковій, освітній та культурно-просвітницькій галузях, які розробляють історико-краєзнавчі проблеми, втілюють в життя задуми вченого. Значну роботу з поширення краєзнавчих знань проводить Національна спілка краєзнавців України, відроджена П. Троньком у 1990 р. Вшановуючи пам'ять видатного українського діяча, краєзнавці започаткували премію імені академіка, ініціювали найменування вулиці його імені, а також присвоєння імені П. Т. Тронька Національному музею народної архітектури та побуту України.

Освітянська спадщина П. Т. Тронька потребує глибокого дослідження, впровадження чекають його краєзнавчі проекти, зокрема в освітній галузі. Академік П. Т. Тронько, розглядаючи національну освіту як загальносуспільну і загальнодержавну справу, нерозривно пов'язував її з краєзнавством, наполягав на всебічному аналізі сучасного досвіду співпраці краєзнавців та освітян, необхідності працювати над подальшим зближенням краєзнавства і освіти. Петро Тронько, докладаючи багато зусиль у розвиток краєзнавства в системі національної освіти, вироблення дієвого механізму їх взаємодії, активізацію політики державного сприяння цьому процесу, сформував основні засади для

невпинного розгортання освітянського краєзнавства в Україні та повноцінного використання його суспільнотворчої місії.

Примітки:

1. Ашурков В. И., Коцюба Д. В., Матюшин Т. И. Историческое краеведение. – М., 1980.
2. Бокій Н. М., Брайченко О. Д., Куценко Л. В. До джерел історії краю: навчальний посібник. – Кіровоград, 1994.
3. Гайда Л. Музей у навчальному закладі. – К., 2009. – 126 с.
4. Грабовецький В. В. Історико-краєзнавчі погляди І. Франка в його праці «Галицьке краєзнавство» // ІУ республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989.
5. Деміфенко О. Я. та ін. Основи краєзнавства. Навчальний посібник. – Харків, 1999.
6. Дмитрієнко М. Ф. Специфічні історичні дисципліни: значення їх дослідження для розвитку історичного краєзнавства // Проблеми вивчення краєзнавства у вищій школі. – Кіровоград, 1990.
7. Захаров С. І. Функції етапи, стадії географічного краєзнавства // Географія та основи економії в школі. – 1999. – № 3.
8. Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність // Матеріали VII Всеукраїнської конференції. – Черкаси, 1995.
9. Києвознавство. Посібник для шкіл. – К., 1999. – 138 с.
10. Козир І. А., Шевченко С. І. Історія рідного краю. Навчальний посібник для шкіл Кіровоградщини. – Кіровоград, 2001. – 72 с.
11. Краєзнавство в системі народної освіти // Матеріали регіональної науково-практичної конференції. – Слов'янськ, 1994.
12. Кравченко Н. М., Чиговська Л. Г., Неліна Т. В. Фастівщина: Сторінки історії. Від давнини до 20-х рр. XX ст. Навчальний посібник для загальноосвітніх навчальних закладів. – Фастів, 2004. – 255 с.
13. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм. Навчальний посібник. – К., 1994.
14. Лехман І. Іван Франко – пропагандист краєзнавчих екскурсій // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2003. – № 41.
15. Маньковська Р. В. Робоча навчальна програма з дисципліни «Краєзнавство». – К.:КДУІКТ, 2001. – 24 с.
16. Основи краєзнавства. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – Харків, 2015. – 365 с.
17. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження програми розвитку краєзнавства на період до 2010 р.» від 10.06.2002 р. // III з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (29-30 жовтня 2003 року). Матеріали та документи. – К., 2004.

18. Прокопчук В. С. Шкільне краєзнавство. – К., 2011. – 336 с;
19. Розвиток українського краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України // Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1991.
20. Русова С. Націоналізація школи // Вибрані твори. – К., 1996.
21. Строев К. Ф. Краеведение. – М., 1974.
22. Тронько П. Т. Доповідь на II з'їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців // II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 грудня 1996). Матеріали та документи. – К., 1997.
23. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство. Крок у нове тисячоліття. – К., 2000.
24. Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні історичної пам'яті народу. – К., 1999.
25. Тронько П. Т. Краєзнавство як складова навчально-виховного процесу // Краєзнавство. – 2011. – № 3.
26. Тронько П. Т. Історія міст і сіл України. – К., 2001.
27. Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» // Урядовий кур'єр. – 2001. – 31 січня.
28. Франко І. Галицьке краєзнавство // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – К., 1986. – Т.46.
29. Цепелева Н. С. Факультатив по краєзнавству. – М., 1972.
30. Шевченко Ф. П. Зв'язок історичного краєзнавства з спеціальними історичними дисциплінами // Друга наукова конференція з історичного краєзнавства. Вінниця. – К., 1982.

Маньковская Р. В. Обществообразующая роль образовательного краеведения (К 100-летию со дня рождения академика П. Т. Тронько)

В статье рассматривается значение образования и воспитания для формирования современного гражданина и патриота. Автор анализирует деятельность выдающегося историка, общественного и государственного деятеля, Героя Украины, академика П. Т. Тронько.

Ключевые слова: образование, общество, культура, воспитание, краеведение, П. Т. Тронько.

Mankovskaia R.V. The Society Constituting Role of Educational Area Studies: (To the 100th Birth Anniversary of Academician Petro Tronko)

The article considers an importance of education and upbringing at the formation of contemporary citizen and patriot. The author analyzes activity of an outstanding historian, public and state figure, Hero of Ukraine, academician Petro Tronko.

Keywords: education, society, culture, upbringing, area studies, Petro Tronko

К вопросу о термине «республиканцы» в современной историографии Поздней римской республики

А. Н. Токарев

*Автор статьи подчеркивает некорректность использования термина «республиканцы», который является изобретением современной историографии, для обозначения знатных римлян, именовавшихся в источниках «оптиматами» или «помпеянцами». В действительности, эта группа римской знати боролась за сохранение власти сената. Римское же понятие *res publica* не имеет никакого отношения к республиканской форме правления, а обозначает «государство», кроме того в политической агитации оно использовалось противоположными сторонами как лозунг для легитимации своих интересов.*

Ключевые слова: «республиканцы», *res publica*, «помпеянцы», Поздняя римская республика.

Борьба за власть, вспыхнувшая с новой силой в Риме в 40-е и 30-е гг. I в. до н. э., уже долгое время привлекает внимание многочисленных исследователей. Однако, не смотря на значительное число научных работ, посвященных этой эпохе, введение в научный оборот новых источников, появление новых подходов и интерпретаций известных уже фактов, в историографии продолжают встречаться устаревшие шаблоны. Одним из наиболее популярных является утверждение, согласно которому противниками Г. Юлия Цезаря и его последователей были так называемые «республиканцы». Эта точка зрения берет свое начало еще в трудах знаменитых деятелей Просвещения (Ш. Монтескье, Вольтера, Ж.-Ж. Руссо), которые противопоставляли «монархизму» Цезаря «республиканизм» Брута с его стремлением к равноправию, свободе и закону.

Идеи просветителей оказали большое влияние на историков XIX–XX вв., в чьих работах проявилась своеобразная черно-белая картина, в рамках которой понятие «республиканцы» стало употребляться как обозначение сторонников «республиканского» строя в противовес Цезарю с его якобы монархическими устремлениями. В результате, этот термин настолько укоренился в современных работах, что некоторые ученые полагают, что он сам по себе вполне самодостаточен и от него можно отталкиваться в дальнейших трактовках событий или поступков римских политиков.

Многие историки безапелляционно заявляют о некоем моральном превосходстве «республиканцев» перед своими политическими противниками. Это в первую очередь касается характеристики политических противников Г. Юлия Цезаря. Так, Н. А. Машкин видел в Марке Порции Катоне «непрактичного, не всегда дальновидного, но честного и последовательного республиканца, не пожелавшего прибегнуть к милосердию Цезаря». Его добровольная смерть,

по мнению ученого, была прямым укором для диктатора. Как результат, Катон стал мучеником за свободу [4, с. 107]. Так же характеризует Марка Катона и А. Б. Егоров [3, с. 291-292]. Те же штампы использует и Я. Ю. Межеричкий. Он называет Марка Катона «последним республиканцем» [5, с. 118]. Кроме того, у него встречаются весьма неоднозначные заявления, как например: «вожди сенатской олигархии или более широкие круги “республиканцев”, идеологом которых был Цицерон и даже цезарианец Саллюстий» или «аристократы-“республиканцы” противники Марка Антония» [5, с. 121]. Более взвешенные оценки можно найти у В. О. Никишина, который, вслед за Д. В. Панченко [8, с. 75–77], обращает внимание на то, что Катон, будучи убежденным консервативным, сплошь и рядом нарушал установившиеся традиции и неписанные нормы, его демонстративное поведение носило философский подтекст, имевший греческие корни [7, с. 125–131]. Но не в силах отказать от устаревших шаблонов, ученый именуется все тем же «последним республиканцем», поведение которого соответствовало убеждениям римского патриота и традиционалиста [7, с. 133].

По мнению Т. Моммзена, Гней Помпей, хотя и стремился быть властелином Рима, при этом являлся «честным республиканцем» [6, с. 166]. В тех же словах о Помпее говорит и С. Л. Утченко. Он отмечает его республиканизм и лояльность к Республике [11, с. 48-50; 12, с. 84-85].

Российский исследователь Н. А. Белозеров представляет Цицерона как политика-идеалиста: «Власть ему нужна не сама по себе, а для исполнения своего долга перед отечеством. Он – “республиканец”, но не в смысле сторонника сенатской республики. Для него республика не равнозначна какой-то конкретной политической форме, а, скорее, является некоей нравственной, социозтической категорией» [1, с. 97–105].

Те же оценки превалируют и в отношении младшего поколения – современников Октавиана и Марка Антония. Сторонников Гая Кассия Лонгина и Марка Брута называют «республиканцами», по сути, все современные исследователи. Самый последний пример – монография 2015 года Р. Олстона «Римская революция» [15, р. 104].

В новой книге А. Б. Егоров именуется одним из лидеров «республиканцев» Секста Помпея, и даже «Октавиан выдерживал политический имидж “республиканца” в самом начале своей карьеры» [3, с. 203, 319].

В свою очередь, К. Галинки приписывает «республиканцам», боровшимся с уже установившимся режимом Августа, стремление к неким особым идеалам. Причем он полагает, что эта оппозиция была столь сильна, что вынудила первого римского императора, создававшего режим личной власти, пойти на компромисс и объявить о «восстановлении Республики», под которым следует понимать программу возрождения традиционных «республиканских» ценностей и идеалов, в чем, по мнению самих римлян, якобы и заключались сила и мощь государства [18, р. 374].

Впрочем, некоторые исследователи на этом не останавливаются и идут дальше. Они даже (правда, не понятно, на чем основываясь) различают между собой помпеянцев и «республиканцев», приписывая последним некое нравственное превосходство и «благородство».

Так, об особой принципиальности «республиканцев» говорит В. С. Сергеев [7, с. 375]. Опираясь на эти соображения, Ю. Б. Циркин также противопоставляет

бывших помпеянцев «республиканцам» [13, с. 6]. В последних он видит людей, которые в своей деятельности руководствовались высокими идеалами. Они были несовременны, их взгляды утопичны, они не понимали духа времени, но их благородство признавалось даже противниками [14, с. 91]. В свою очередь, Р. Сайм приписывает слову «помпеянец» ослабленное значение термина «республиканец» [25, р. 317, note 5, 464, note 2]. Однако все же следует оговориться, что большинство современных ученых, как например А. Б. Егоров, не делает между ними никаких различий [3, с. 399]. Мало того, многие историки ставят знак равенства между понятиями «республиканцы» и «традиционалисты» [напр., 7, с. 133; 8, с. 75].

Термин «республиканцы», собственно говоря, действительно довольно четко коррелируется с понятием *res publica*. Но это понятие никогда не означало республиканского образа правления. Семантические *res publica* у римлян в большей или меньшей мере соответствовало понятию «государство» [см., 2, с. 25; 16, р. 299]. При этом *res publica* не была противоположностью автократической системе правительства принципата, ведь Цицерон принимает царскую власть (автократию) в качестве одного из положений своего идеального государственного устройства [см., 17, S. 247–281; 22, S. 1; 24, S. 56; 26, р. 100 sqq.].

Кроме того, следует указать на важный факт: сторонники сената вкладывали в это понятие вполне определенный смысл. Приведем один (из многих) пример. Цицерон пишет, что консул 61 г. до н. э. М. Пизон «совершенно не заботится о государстве [*res publica*], держится в стороне от оптиматов; от него не приходится ждать чего-либо хорошего для государства [*res publica*], ...зато его коллега... усердный защитник дела честных» (Cic., Att., I, 13, 2). В русском переводе В. О. Горенштейна картина довольно нелепа: консул (высший магистрат государства) не занимается государственными делами. А какими тогда? Мало того, «от него не приходится ждать ничего хорошего для государства». И все потому, что он держится в стороне от «наилучших». Противопоставлением этому является образ второго консула, Мессалы, но только потому, что он является усердным защитником интересов «оптиматов». Очевидно, что *res publica* была для них «общим делом», это дословный перевод, – но не «делом народа», а «делом лучших», то есть «оптиматов». Другими словами, *res publica* – это защита власти, доминирующего положения (в государстве) и интересов всех «оптиматов». И если они теряли свою власть, то это характеризовалось такими выражениями, как «*res publica amissa* (утраченная)», «*nulla* (отсутствие) *res publica*», «*res publica perdita* (потерянная)». При этом Цицерон говорит о потере *dignitas* и *libertas*, двух фундаментальных качеств, характеризующих положение римских аристократов в государстве. То есть для того, чтобы *res publica* существовала, необходимо условие, при котором лидеры «оптиматов» были бы окружены почетом и имели непосредственный доступ к управлению государством. Показательный факт, Цицерон, говоря о «восстановлении» *res publica*, использует выражение *rem publicam recipere*, а не *rem publicam restituere*, ведь глагол *recipere* имеет значение «опять получать», «возвращать себе», а *restituere* означает «восстанавливать, как было до того», «приводить в прежнее состояние» [10, с. 135].

Правда, нужно отметить, что многие ученые ссылаются на заявление Цицерона о том, что *res publica* – это дело народа, отсюда делая выводы, что

противники Цезаря сражались за республиканский образ правления. Впрочем, современные исследователи совершенно не обращают внимания на контекст. Цицерон действительно говорит, что «*rem publicam, id est rem populi*» (Cic., De re pub., I, 48), но он передает точку зрения «популяров», которые выступали против власти «оптиматов». Политики, опиравшиеся в своей деятельности на народное собрание, также использовали лозунг «*rem publicam in libertatem vindicare*», что можно перевести как «освободить общее дело», что означало восстановление «свободы» плебса, передачу плебсу больших политических прав.

Таким образом, понятие *res publica* не является эквивалентом современного термина «республика», и может быть соотнесено как с «оптиматами» или «помпеянами», так и с «популярами», и даже с «цезарианцами».

Что касается ссылок современных историков, которые мы привели выше, на высокие моральные устои, принципиальность и стремление к неким идеалам так называемых «республиканцев», то эти суждения не выдерживают никакой критики. Как известно, Марк Катон оказался в лагере «помпеянцев», потому что был личным врагом Г. Юлия Цезаря. Его образ почти сразу после смерти был сильно беллетризован в результате публикации одноименных апологетических сочинений «Катон», написанных Цицероном и Марком Юнием Брутом. В итоге, перед нами предстает старинный римлянин, а не римский политик эпохи упадка [19, р. 53; 21, р. 3 sqq.]. Впрочем, его современник Саллюстий дает совсем другую характеристику: «Лишь ум Марка Катона, изворотливого, речистого, хитрого человека не вызывает у меня пренебрежения. Эти качества дают греческая образованность, однако доблести, бдительности и трудолюбия греки совершенно лишены» (Sall., Epist., II, 9, пер. В. О. Горенштейна), а Плутарх и вовсе заявляет, что «людей испорченных и разнузданных, но любителей важных и суровых слов в насмешку звали Катонами» (Plut., Cato Minor., 19, пер. С. П. Маркиша).

Марк Брут, как известно, был жестоким ростовщиком, взимавшим огромные проценты с должников (Cic. Att. V, 21). Это отнюдь не было древнеримской доблестью, достаточно вспомнить, что сенаторам было запрещено заниматься ростовщичеством.

Г. Кассий Лонгин стал заговорщиком из-за того, что Цезарь проигнорировал его политические амбиции. *Ambitio* осуждалось общественным римским мнением и противоречило «нравам предков».

Что касается других представителей «оптиматов», то им Саллюстий дает совершенно уничижительную, хотя и пристрастную, характеристику: «Прочие, кто составляет клику, – бездарнейшие знатные люди, о которых, как в надписи на могильном памятнике, к славному родовому имени и прибавить нечего» (Sall., Epist., II, 9, пер. В. О. Горенштейна).

Рассуждая далее о стремлении «республиканцев» к идеалам и их желании подражать древнеримским нравам, следует сказать, что их действия на политическом поприще мало соответствуют тем идеальным образам, которые рисуют нам современные историки. На самом деле некоторые видные представители знатных семей во главу угла ставили свои личные амбиции либо ориентировались на семейные интересы и вполне могли радикально изменить свои политические предпочтения.

Так, например, как мы уже говорили, цезарианец Гай Кассий Лонгин стал заговорщиком из-за того, что Цезарь проигнорировал его политические амбиции (Plut., Brut., 8; Caes., 62). И наоборот, помпеянец Гай Курион-младший еще до начала противостояния Цезаря и Помпея посчитал более успешным «дело» Цезаря (Cic., Att., II, 8, 1; 12, 2; 18, 1; Fam., II, 5, 2; VIII, 4, 2). Его примеру последовал М. Целий Руф (Cic., Fam., VIII, 17, 1). Тит Лабий перешел на сторону тираноубийц из-за своих семейных связей (Cic., Att., VII, 12, 5; Plut., Caes., 34; Dio Cass., XLI, 4, 3). Тот же Публий Корнелий Долабелла, после убийства Юлия Цезаря, столь часто менял свои политические взгляды, что вверг этим Цицерона в полное замешательство (см., Cic., Att., XIV, 15, 2; 16, 2; XIV, 18, 1). Можно вспомнить и участие молодого Горация в битве при Филиппах, хотя это не помешало ему через 10 лет называть Октавиана вторым после Юпитера (Horat., Sat., I, 12, 19-20). Подобные примеры можно многократно умножить [подробн.: 20; 23].

В завершение нужно подчеркнуть, что на самом деле античные авторы ни разу не именуют «республиканцами» или «защитниками республики» приверженцев Помпея, убийц Цезаря и сторонников М. Брута и Г. Кассия. По словам Диона Кассия, сами себя они называли «οἱ ἐλευθερωταὶ τυραννοφόνοι τε... (освободители и тираноубийцы)» (Dio Cass., XLIV, 35); Цицерон также именует их liberatores и tyrannoctoni (Cic., Att., XIV, 6, 2; 12, 2; 15, 1; 21, 3; XVI, 15, 3; Brut., I, 16, 2; Phil., I, 6, 36; II, 31, 89, 114; X, 8; XIV, 12); Веллей Патеркул – Pompeianis partes (Vell. Pat., II, 62); Светоний – optimates, causa optimatum, tyrannicidae (Suet., Div. Aug., 10, 12; Tib., 4; Vita Lucani); Аппиан – οἱ ἄριστοι (лучшие), οἱ δημοκρατικοί (противники тирании), οἱ τυραννοκτόνοι (тираноубийцы), οἱ Πομπηϊανοί (помпеянцы) (App., B. C., II, 121, 122, 127, 131, 137, 140; III, 4, 6, 82, 87; IV, 36, 69, 94); Плутарх – οἱ ἄριστοι (Plut., Brut., 12); эпитоматор Ливия – Pompeianae partes (Liv., Epit., 127).

Таким образом, подводя итог, следует отметить, что ученые часто используют вместо термина «помпеянцы» понятие «республиканцы», которое на самом деле является изобретением современной историографии. Действительно, эта группа римской знати боролась за сохранение власти сената. Римское же понятие res publica не имеет никакого отношения к республиканской форме правления, а обозначает «государство», кроме того в политической агитации оно использовалось противоположными сторонами как лозунг для легитимации своих интересов. Поэтому использование термина «республиканцы» ведет только к дальнейшей путанице и к неправильному пониманию намерений и конечных целей, которые ставили перед собой некоторые политические деятели. По сути, противника «помпеянцев», заявлявшего о намерении восстановить res publica, почти всегда рассматривают как «нечестного политика», шедшего на заведомый обман, хотя в условиях Поздней республики для его современников это имело вполне определенный смысл и логику.

Примечания

1. Белозеров Н. А. О соотношении политических лозунгов Цицерона и его практической деятельности / Н. А. Белозеров // Античность и средневековье Европы. – Пермь, 1994. – С. 97–105.

2. Дементьева В. В. Категория «государство» и римская республика: к вопросу о понятийной асинхронности / В. В. Дементьева // Материалы IX чтений памяти профессора Николая Петровича Соколова. – Нижний Новгород, 2004. – С. 24–26.
3. Егоров А. Б. Юлий Цезарь. Политическая биография / А. Б. Егоров. – СПб., 2014. – 548 с.
4. Машкин Н. А. Принципат Августа. Происхождение и социальная сущность / Н. А. Машкин. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 686 с.
5. Межерицкий Я. Ю. Республиканская монархия: метаморфозы идеологии и политики императора Августа / Я. Ю. Межерицкий. – М.; Калуга, 1994. – 442 с.
6. Моммзен Т. История Рима / Т. Моммзен. – М., 2002. – Т. 3. – 655 с.
7. Никишин В. О. Катон Утический: хранитель устоев и нарушитель традиций / В. О. Никишин // Studia historica. – М., 2008. – Вып. 8. – С. 123–138.
8. Панченко Д. В. Римские моралисты и имморалисты на исходе Республики / Д. В. Панченко // Человек и культура. – М., 1990. – С. 73–80.
9. Сергеев В. С. Очерки по истории Древнего Рима / В. С. Сергеев. – М., 1938 – Ч. 1. – 370 с.
10. Токарев А. Н. Становление официальной идеологии принципата Императора Августа / А. Н. Токарев. – Харьков, 2011. – 280 с.
11. Утченко С. Л. Кризис и падение Римской республики / С. Л. Утченко. – М., 1965. – 288 с.
12. Утченко С. Л. Юлий Цезарь / С. Л. Утченко. – М., 1976. – 365 с.
13. Циркин Ю. Б. Предисловие / Ю. Б. Циркин // Античные и раннесредневековые источники по истории Испании. – СПб., 2006. – С. 3–14.
14. Циркин Ю. Б. Гражданские войны в Риме. Победенные / Ю. Б. Циркин. – СПб., 2006. – 314 с.
15. Alston R. Rome's Revolution. Death of the Republic and Birth of the Empire / R. Alston. – Oxf., 2015. – 385 p.
16. Brunt P. A. The Fall of the Roman Republic and Related Essays / P. A. Brunt. – Oxf., 1988. – 550 p.
17. Drexler H. Res publica / H. Drexler // Maia. – 1957. – Vol. 9. – S. 247–281.
18. Galinsky K. Augustan Culture: An Interpretive Introduction / K. Galinsky. – Princeton, 1996. – 474 p.
19. Gruen E. The Last Generation of the Roman Republic / E. Gruen. – Berkeley, 1995. – 596 p.
20. Lacey W. K. Boni atque improbi / W. K. Lacey // G&R. – 1970. – Vol. 17. – № 1. – P. 3–16.
21. MacMullen R., Enemies of the Roman Order / R. MacMullen. – Camb., 1966. – 370 p.
22. Meier Ch. Res publica amissa. Eine Studie zu Verfassung und Geschichte der späten römischen Republik / Ch. Meier. – Wiesbaden, 1988. – 332 S.
23. Shackleton-Bailey D. R. The Roman Nobility in the Second Civil War / D. R. Shackleton-Bailey // CQ. – 1960. – Vol. 10. – P. 253–267.
24. Stark R. Res publica / R. Stark // Römische Wertbegriffe. – Darmstadt, 1967. – S. 42–110.
25. Syme R. The Roman Revolution / R. Syme. – Oxf., 1939. – 568 p.
26. Wirszubski Ch. Libertas as a Political Idea at Rome during the Late Republic and Early Principate / Ch. Wirszubski. – Camb.; N.-Y., 1950. – 186 p.

Токарев А. М. До питання про термін «республіканці» у сучасній історіографії Пізньої римської республіки.

Автор статті підкреслює некоректність використання терміна «республіканці», який є винаходом сучасної історіографії, для позначення знатних римлян, яких античні джерела іменували «оптіматами» або «помпеянцями». Насправді, ця група римської знаті боролася за збереження влади сенату. Римське ж поняття *res publica* не має жодного відношення до республіканської форми правління, а означає «держава», крім того в політичній агітації воно використовувалося протилежними сторонами як гасло для легітимації своїх інтересів.

Ключові слова: «республіканці», *res publica*, «помпеянці», Пізня римська республіка.

Tokarev A. N. To the Question on the Term «Republicans» in the Modern Historiography of the Late Roman Republic.

The author underlines an incorrect use of the term «Republicans» which is the invention of a modern historiography, for a designation of the notable Romans who in sources were named *optimates* or the *Pompeianes*. Actually, this group of the Roman nobility struggled for preservation of the senate power. The Roman *res publica* has no relation to the republican form of government, and designates «state», besides in political propaganda it was used by the opposite sides as the slogan for legitimization their interests.

Keywords: «the Republicans», *res publica*, «the Pompeians», Late Roman republic.

УДК 902:323.15"1950/1960

Зауваги до оцінок діяльності Лазаря Славіна у працях представників української діаспори 1950–1960-х років

Д. В. Черкаська

У статті розглянуто погляди на діяльність Л. М. Славіна, як керівника Інституту археології АН УРСР, представників української повоєнної діаспори М. О. Міллера, Я. І. Пастернака, П. П. Курінного та Н. Д. Полонської-Василенко, які були співробітниками зазначеного інституту в Києві або особисто знали його.

Ключові слова: Л. М. Славін, історія археології, діаспора, Інститут археології НАН України, радянська наука.

Питання розвитку археологічної науки в Україні у передвоєнні роки є досить суперечливим і складним. На кінець 1930-х рр. припадає остаточне інституціональне оформлення археології, як дисципліни, що ідеологічно підпорядковується марксистсько-ленінсько-сталінській доктрині. Цей процес співпадав з періодом масових репресій, а також призначенням на керівні посади у наукових установах представників комуністичної партії, а не фахівців, що і стало своєрідним водолілом у переході від «старої буржуазної» до «нової марксистсько-ленінської науки».

Дослідження зазначеного питання ускладнюється ще й тим, що практично усі документи, що стосувалися співробітників археологічних інституцій Києва з 1934 по 1941 рр. було знищено в липні 1941 року перед евакуацією наукових установ Академії наук УРСР до Уфи. Саме тому надзвичайно важливим джерелом для вивчення цього періоду стають роботи, що присвячені розвитку наукових інституцій, які видавалися українськими вченими в еміграції (Канада, Німеччина та США).

У статті розглянуто оцінки діяльності заступника директора, а згодом і директора Інституту археології Академії наук УРСР Лазаря Мойсейовича Славіна (1906-71), які зустрічаються у працях та спогадах археологів Михайла Олександровича Міллера, Ярослава Івановича Пастернака, Петра Петровича Курінного та історика Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко. Важливе значення цих робіт стосовно розуміння внеску Л. М. Славіна в організацію археологічної науки в УРСР полягає в тому що, що усі вище зазначені вчені не тільки були знайомі з Лазарем Мойсейовичем, а й безпосередньо працювали/співпрацювали з ним. При цьому на їхні оцінки також вплинули певні «штампи» відповідного часу.

©Черкаська Д. В., 2016

Наталія Полонська-Василенко у своїй роботі, присвяченій історії Академії наук, зазначає, що до війни Інститут археології змінив трьох «партійних» директорів [таке формулювання використовувала Н. П. Полонська-Василенко – Д. Ч.]: після Ф. А. Козубовського (1934-1935) був М. І. Ячменьов (з 1936), а з 1938 року – Л. М. Славін» [10, с. 112].

Михайло Міллер так характеризував ситуацію в Інституті: «...директором був Ф. Козубовський. Після арешту Козубовського, з 1936 р директором був призначений М. Ячменев, комуніст, у минулому матрос, який не мав ні найменшого відношення ні до якої науки. При ньому Сектор [на той час вже Інститут – Д. Ч.] історії матеріальної культури було переіменовано в Інститут археології Академії наук УРСР. Проте з часу розгрому Всеукраїнського археологічного комітету в Україні майже не залишилося археологів, і археологічні роботи майже припинилися. Сектор історії матеріальної культури (до 1934 року), Інститут історії матеріальної культури (1934-1938 рр.) як і Інститут археології, були формальними установами без всякого змісту» [8, с. 106].

Історичні інституції Радянського Союзу були завжди під пильним наглядом влади, і одними з перших потрапили у жорна чисток та репресій. Те, що відомий радянський дослідник історії археології В. Ф. Генінг [3, с. 50-56] назвав реорганізацією структури центральних археологічних установ, в ході якої археологія була зорієнтована на задачі та методи досліджень в руслі марксистсько-ленінських ідей, М. А. Міллер характеризує так: «саме слово «археологія» було відкинуто і заборонено, як таке, що означає буржуазну, ворожу марксисту науку та замінено «марксистською історією матеріальної культури» [8, с. 63]. У цей час скорочується кількість археологічних експедицій та критикуються вчені-археологи старої школи, закордонні вчені, цювань зазнають і співробітники археологічних установ (Анрі Едуард Проспер Брейль, Густаф Коссина, Марселлін Буль і т. д.). І саме на цей складний період припадає діяльність вищезгаданих «партійних» директорів Козубовського, Ячменьова та Славіна.

Федір Козубовський організовував археологічні дослідження на Чернігівщині, Черкащині, працював в Ольвійській, Поліській, Вишгородській експедиції та на Перекопському перешийку, досліджував місто Коростень [4, с. 293]. Коло його наукових інтересів було достатньо широке – від поселень доби неоліту та бронзи до курганних поховань Київської Русі. Його фахова підготовка також була досить ґрунтовною: навчався в Смоленському учительському інституті та в 1929-33 рр. був аспірантом Одеського археологічного музею [7, с. 18-19]. Саме під час його перебування на посаді директора наукова діяльність Інституту історії матеріальної культури була переосмислена в дусі класово-пролетарської ідеології і націлена на вивчення закономірностей історичного розвитку, пов'язаних з історією матеріального виробництва.

15 жовтня 1935 року Ф. А. Козубовського було знято з посади директора через «хибне керівництво та протаскування ворожої ідеології в наукових роботах» [11, с. 25]. Одним з приводів до звільнення вченого стало написання некролога М. С. Грушевському [5, с. 107]. Згодом Ф. Козубовського було поміщено до психіатричної лікарні та страчено 2 вересня 1938 році [12, с. 125-126].

Про Миколу Ячменьова відомо дуже мало. 15 жовтня 1935 р. його було призначено на посаду директора Інституту історії матеріальної культури. Для цього йому було направлено до Києва з Москви. Ячменьов був випускником

Ленінградського комвузу та закінчив Інститут червоної професури [5, с. 107]. Займав посаду директора до 2 вересня 1940 року (11; 25), а згодом його було переведено на адміністративну посаду у торговельну школу м. Львова [4, с.295]. У цей час в Інституті археології в Києві до роботи було залучено багато «старих фахівців» (проф. О. Оглоблін, В. Петров). М. Ячменьов так оцінював В. Петрова як вченого: «Є ще один співробітник Петров, про якого потрібно ще подумати. Він за фахом доктор літератури. З бесіди з ним у мене складається враження, що з нього толку не буде і, мабуть, доведеться його звільнити» [5, с.107]. Така оцінка В. Петрова показує невисоку обізнаність М. Ячменьова в кадрових питаннях, адже на той момент В. Петров, мав достатньо великий досвід у дослідженнях різних археологічних пам'яток: трипільської культури, скіфських та ранньослов'янських.

В цей же час в Інституті археології працюють: П. П. Курінний, В. Є. Козловська, І. В. Фабриціус, Н. Л. Кордиш та інші [10, с. 94-95], досить відомі спеціалісти з археології в той час, але більшість фахівців було репресовано. Для відновлення наукової діяльності установи в 1938 р. до Києва було запрошено в якості заступника директора Інституту археології з наукової частини Л. Славіна. Його переведення до Києва в першу чергу було пов'язано з тим, що фактично в Києві на той момент через репресії та переслідування не було фахових спеціалістів-археологів: «археологія на Україні була поновлена, але без українських археологів» [10, с. 112].

Лазаря Славіна некоректно називати «партійним директором» Інституту археології, через те що згідно з Особовими справами [1] [2] до КПРС вчений вступив лише в жовтні 1940 року (партквиток № 10440133), членом ВЛКСМ він ніколи не був. Він здобув серйозну фахову освіту як археолог (навчався в Ленінградському державному університеті у відомого вченого-археолога Б. В. Фармаковського і мав значний досвід роботи в археологічних експедиціях та Державній академії історії матеріальної культури у Ленінграді).

Запрошення на керівну посаду Інституту археології вченого з Ленінграду відповідало ще одній важливій задачі – об'єднанню на основі спільних науково-методично-ідеологічних засад основних наукових археологічних центрів ще з часів Російської Імперії: Києва, Москви та Ленінграда. Основою такого об'єднання стала відмова від «буржуазного речознавства», тобто від дослідження конкретного об'єкту, відірваного від загального контексту пам'ятки або групи пам'яток, націленого на пошук предметів, перехід до вивчення пам'ятки для подальшої реконструкції того суспільства, яке залишило її. Такий підхід цілком вписувався в марксистську парадигму тогочасної науки. Важливим стає здобуття усього комплексу матеріалів з досліджуваної пам'ятки. Усе це цілком узгоджувалося з тими методологічними засадами, які були закладені Б. Ф. Фармаковським для вивчення античних пам'яток, які використовували в роботі і його учні, одним з яких і був Л. М. Славін. Ще до революції Б. В. Фармаковський став відомим антикознавцем. У 1914 р. його було обрано членом-кореспондентом Академії наук. Він мав надзвичайно якісну фахову освіту: польову школу він проходив у Е. Р. Штерна в Одесі, а згодом навчався європейським методикам здійснення археологічних розкопок в Афінах у видатних археологів того часу В. Дьорпфельда та Т. Омолля. Суть цієї методики полягала в дослідженнях

пам'ятки великими площами та окремо і послідовно за кожним шаром. Всі знахідки та шари обов'язково фіксувалися, а самі матеріали систематично публікувалися. Отже, якщо поглянути на Л. Славина у контексті його освіти, то сміливо можна вважати, що він під час навчання опанував світовий досвід, оволодів методикою археологічних досліджень свого вчителя Фармаковського та став представником однієї з кращих тогочасних світових наукових шкіл в античній археології.

Крім фахової освіти Л. М. Славін ще мав великий досвід роботи в Державній академії історії матеріальної культури у м. Ленінграді, яка була провідним центром вивчення археологічних пам'яток Північного Причорномор'я. В 1937 році Державна академія історії матеріальної культури була перейменована на Інститут історії матеріальної культури Академії наук СРСР і втратила свою автономність як археологічна інституція [8, с.105]. Це було пов'язано в першу чергу з тим, що Ленінградський інститут історії матеріальної культури став підпорядкований Московському Інституту історії матеріальної культури. Ймовірно, що одним з проявів таких трансформацій було переведення ленінградського вченого на керівну посаду до Києва.

Але не тільки Ленінградський інститут історії матеріальної культури зазнав значних змін, але і республіканські археологічні інституції, до яких в тодішніх умовах слід віднести і Інститут археології АН УРСР. Головним завданням археології стає «довести на підставі розкопів «генезу східних слов'ян», довести, що вони були споконвічним населенням Східної Європи» [10, с. 112]. Фактично перед археологами ставилася задача створити наукове підґрунтя теорії про «три братні слов'янські народи»: російський, український та білоруський, що мали спільне походження, історію та культуру.

Проте все ж таки Л. М. Славін був вченим, а не управлінцем, і одразу ж після переїзду до Києва активно розпочав свою дослідницьку роботу. М. А. Міллер зазначає, що саме Л. М. Славін висловлювався, що йому необхідно було створювати археологію «на порожньому місці» [8, с. 106]. Фактично це означало, що крім наукової та організаційної роботи, Лазар Мойсейович мав практично заново набирати штат для знекровленого репресіями Інституту археології. Ще однією проблемою стала відсутність фахової підготовки кадрів у вищих навчальних закладах, які б спеціалізувалися на археології.

За час роботи Л. М. Славина як директора Інституту археології було скликано і проведено ряд великих наукових конференцій, на які приїжджало по 100 археологів, антропологів та геологів з усього Радянського Союзу, в першу чергу з Москви та Ленінграду. Втім, важливо зазначити, що ці конференції не відвідали голови Ленінградського Інституту історії матеріальної культури та Московського Інституту історії матеріальної культури – М. І. Артамонов та О. Д. Удальцов [8, с.106]. Потреба у конференціях такого масштабу не викликала ні в кого сумніву, і їх мав проводити Ленінградський Інститут історії матеріальної культури, але через посилення на те, що немає потрібних умов, організацію на себе взяв Київський Інститут археології на чолі з Л. М. Славиним.

Перша наукова конференція була проведена 7-9 січня 1939 року. На ній розглядалися питання, які були пов'язані з вивченням трипільської культури. Важливим моментом під час цієї конференції стало виголошення здобутків

Трипільської експедиції, яка була організована Інститутом археології у 1934-38 рр. Друга конференція була проведена 25-28 квітня 1939 року. Її тематика була пов'язана з узагальненням вивчення пам'яток скіфо-античної доби. Третя конференція проводилася 15-19 травня 1939 року спільно з радянською секцією Міжнародної асоціації з вивчення четвертинного періоду та Інститутом історії матеріальної культури Академії наук СРСР. На цій конференції розглядалися питання вивчення палеоліту, раннього неоліту та загального вивчення четвертинного періоду, які зібрали фахівців з багатьох галузей знань з багатьох регіонів СРСР. Четверта конференція була проведена 28 січня – 2 лютого 1941 року. Її темою стало вивчення пам'яток широкого часового діапазону – від неоліту до доби міді-бронзи [13, XXXIII-XXXIV]. Л. М. Славін активно сприяв тому, щоб ці конференції відбулися і були проведені на високому науковому і організаційному рівні.

В цей же час Інститут археології відновлює видання фундаментальних археологічних досліджень з античної, трипільської та слов'яно-руської археології [8, с. 106]. Важливу роль відіграє централізація археологічних досліджень на теренах УРСР. Було запроваджено систему видачі «відкритих листів», які дозволяли проводити розкопки виключно фахово підготовленим людям. А в післявоєнний час починають виходити друком випуски фахових археологічних журналів, й видаються вони українською мовою: «Наукові записки Інституту історії та археології» (1945 р.), «Археологія» (1947 р.), «Археологічні пам'ятки УРСР» (1949 р.) [9, с. 28]. Варто зазначити, що одним з ініціаторів створення цих видань виступав саме Л. М. Славін, як директор Інституту археології.

У 1940 році, коли Л. М. Славін очолював Інститут археології, у Львові було створено філію Інституту археології, яка фактично була спадкоємицею археологічної секції Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Її керівником став Маркіян Смішко, який займався вивченням давніх слов'ян. Співробітниками цієї філії стали відомі львівські археологи – Стефан Круковський, Ярослав Пастернак, Казимир Маєвський та інші. З моменту заснування ця філія активно співпрацює з Київським Інститутом археології. Вчені зі Львова брали участь в експедиціях та конференціях, що організовувалися Інститутом археології під керівництвом Л. М. Славина. На жаль, включення до співпраці представників львівської археологічної школи було перервано війною, і багато з львівських археологів після завершення війни емігрували до Польської Народної Республіки, але контакти з Інститутом археології та особисто Л. М. Славиним не перервалися. Наприклад, в 1950-60 рр. було організовано спільні радянсько-польські експедиції до Ольвії (1956-57 рр.), де польський загін очолив Казимір Маєвський, а також відбулося стажування польських археологів на кафедрі археології та музеєзнавства Київського державного університету імені Тараса Шевченка, яку створив і очолював Л. М. Славін.

Ярослав Пастернак (відомий український археолог, що працював у львівській філії Інституту археології УРСР, а під час Другої світової війни змушений був емігрувати і довгий час працював над дослідженнями проблем української археології у Канаді) у 1969 році у своєму листуванні з Миколою Аркасом (філолог та історик українського походження, працював у США, займався вивченням історії Причорномор'я), рекомендує йому взяти карту давньогрецьких колоній

Північного Причорномор'я, автором якої був Л. М. Славін, Я. Пастернак сам використовував її у своїх працях, через те, що позначення на ній виконані українською мовою [6, с. 112-113]. Варто зазначити, що Славін походив з м. Вітебськ (Білорусь), з єврейської родини, навчався у Ленінграді, але після переїзду до Києва в 1938 році, почав вивчати українську мову, що видно за документами того періоду, і протягом життя дуже багато своїх праць друкував саме українською мовою.

Отже, в працях представників української діаспори закріпилося усталене уявлення про «партійних» директорів, які очолювали Інститут археології АН УРСР: Ф. Козубовський, М. Ячменьов та Л. Славін. Втім, таке узагальнення не є коректним, враховуючи, що через репресії, які охопили кадри археологічних інституцій в кінці 1930-х років, ці самі інституції практично залишилися без співробітників. Зокрема, досягненням Л. М. Славіна стало відновлення наукової діяльності Інституту археології та значне розширення векторів його діяльності (відкриття філії Інституту археології у Львові, проведення великих археологічних конференцій Всесоюзного масштабу, підготовка наукових кадрів тощо).

Примітки:

1. *Архів* відділу кадрів Інституту археології НАН України: Личные дела сотрудников, уволенных в 1972 г. Буквы С–Я. Славин Лазарь Моисеевич (1944–1971). Без нумерації. Листок по учету кадров.
2. *Архів* Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Особова справа Л. М. Славіна (1944–1970 рр.), 67 арк. Листок по учету кадров.
3. *Генинг В. Ф.* Очерки по истории советской археологии (у истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е – первая половина 30-х годов) / В. Ф. Генинг. – К.: Наукова думка, 1982. – 225 с.
4. *Інститут археології* Національної академії наук України. 1918–2014 / Гол. редактор Толочко П. П. – К.: ВД «АДЕФ-Україна», 2015. – 668 с.
5. *Колесникова В. А., Михайлова Н. Р., Чернозал І. В., Науменко Н. В.* Історія Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України // *Археологія*. – 2008. – № 4. – С. 104–111.
6. *Крушельницька Л. І.* Епістолярна спадщина Ярослава Пастернака / Лариса Крушельницька. - Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. – 306 с.
7. *Мезенцева Г. Г.* Дослідники археології України. Енциклопедичний словник / Г. Г. Мезенцева. — Чернігів: Сіверська думка, 1997. — 205 с.
8. *Миллер М. А.* Археология в СССР / М. А. Миллер. – Мюнхен: Институт по Изучению Истории и Культуры СССР, 1954. – 160 с.
9. *Пастернак Я. І.* Археологія України: Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / Я. І. Пастернак. - Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1961. – 783 с.
10. *Полонська-Василенко Н. Д.* Українська Академія Наук (Нарис історії) / Н. Д. Полонська-Василенко. – К.: Наукова думка, 1993. – 411 с.
11. *Станіцина Г. О.* Особистість Л. М. Славіна за матеріалами Наукового архіву ІА НАН України / Г. О. Станіцина // *Археологія*. – 2007. – № 1. – С. 21–30.

12. *Шовкопляс І. Г.* До 75-річчя від дня народження Ф. А. Козубовського / І. Г. Шовкопляс // Український історичний журнал. – 1970. – № 8. – С. 125-126.
13. *Шовкопляс І. Г.* Развитие радянської археології на Україні (1917–1966) / І. Г. Шовкопляс. – К.: Наукова думка, 1969. – 340 с.

Черкасская Д. В. Замечания к оценкам деятельности Лазаря Славина в трудах представителей украинской диаспоры 1950 - 1960-х годов.

В статье рассмотрены взгляды на деятельность Л.М. Славина, как руководителя Института археологии АН УССР, представителей украинской послевоенной диаспоры М.А. Миллера, Я.И. Пастернака, П.П. Куринного, Н. Д. Полонской-Василенко, которые были сотрудниками данного института или лично знали его.

Ключевые слова: Л. М. Славин, история археологии, диаспора, Институт археологии НАН Украины, советская наука.

Cherkaska D. V. The activity of Lazarus Slavin as represented by the works of scientists of Ukrainian Diaspora in 1950's and 1960's.

The article presents views on activity of Lazarus Slavin, when he was holding the titles of Deputy Director and Director of the Archaeology Institute of the Academy of Sciences of Ukrainian SSR, by the representatives of the Ukrainian postwar diaspora: Myhailo Miller, Yaroslav Pasternak, Petro Kurinniy and historian-Natalia Polonska-Vasylenko, who were colleagues scientist in Kiev or knew him personally.

Keywords: Lazarus Slavin, history of archeology, diaspora, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Soviet science.

УДК 930.1:929 Сидельников

**Профессор С. И. Сидельников – выдающийся историк-болгарист
(к 100-летию со дня рождения)**

Г. И. Чернявский, А. А. Чувпило

В статье рассматривается научное наследие выдающегося харьковского историка-болгариста – профессора Степана Ивановича Сидельникова (1916–1977). В его работах впервые всесторонне исследована борьба течений в первом Болгарском революционном центральном комитете (БРЦК) (1868–1873 гг.) по актуальным вопросам национально-освободительного движения, освещается процесс формирования ведущих группировок патриотов, анализируется их программа и тактика, подробно описывается деятельность БРЦК и его руководства, раскрывается ряд важных сторон деятельности борцов за независимость по организации массовых антитурецких выступлений, а также исследуется жизнь и мировоззрение выдающихся болгарских национальных лидеров.

Ключевые слова: С. И. Сидельников, Болгария, болгаристика, Болгарский революционный центральный комитет, Г. С. Раковский, турецкое господство.

Степан Иванович Сидельников (1916–1977), 100-летие со Дня рождения которого в 2016 году отмечает украинская и зарубежная болгаристическая и славистическая общественность, будучи выдающимся ученым, лектором, педагогом, организатором науки, администратором и Человеком, постоянно подчеркивал, что он прежде всего ученый, посвятивший всю свою жизнь исследованию освободительного движения болгарского народа против турецкого господства в период болгарского национального Возрождения. В беседе с крупнейшим советским специалистом по истории Англии Львом Ефимовичем Кертманом, которая проходила на кафедре новой и новейшей истории ХГУ в 1974 г. после защиты кандидатской диссертации ученика С. И. Сидельникова ст. преподавателя А. И. Чёрноскутова (Л. Е. Кертман у него был первым оппонентом), Степан Иванович, перефразировав одного из своих самых любимых поэтов В. В. Маяковского, шуточно заметил: «Я – Ученый. Этим и интересен». Поэтому, несмотря на наличие кандидатской диссертации А. А. Сайпановой, посвященной жизни и деятельности С. И. Сидельникова [1], а также биобиблиографического указателя о нем [15], вкратце рассмотрим научные достижения этого выдающегося представителя харьковской университетской школы болгаристики.

Интерес к истории Болгарии С. И. Сидельников проявил еще в студенческие годы. Он написал статью о политике русского царизма в отношении Болгарии после ее освобождения от османского ига [2]. В 1947 г. С. И. Сидельников защитил кандидатскую диссертацию «Воссоединение княжества Болгарии

и Восточной Румелии (1878–1886 гг.)», где впервые освещалось движение сопротивления болгар решениям Берлинского конгресса 1878 г., которые разъединили освобожденный от турок болгарский народ. Широкое движение за воссоединение было показано на фоне политического развития княжества Болгарии и автономной области Восточная Румелия.

С. И. Сидельников глубоко исследовал систему османского политического владычества в болгарских землях в середине XIX в., показал особенности и усиление военно-феодального и национального гнета болгар в этот период [3]. В связи с острой дискуссией в болгарской научной литературе относительно сущности так называемого чорбаджийства появилось аргументированное исследование С. И. Сидельникова, в котором впервые критически рассматривались все точки зрения по этому вопросу [4]. На основе всестороннего анализа фактического материала автор пришел к выводу, что чорбаджийство представляло собой движение торгово-ростовщической верхушки болгарской буржуазии, экономически и политически связанной со всей системой османского владычества и иностранным капиталом и занимавшей в национально-освободительном движении туркофильские позиции.

В последующие годы С. И. Сидельников занялся изучением жизни, мировоззрения и деятельности выдающегося болгарского революционера Георгия Стойко Раковского, которому посвятил монографию, написанную на основе глубокого изучения революционного наследия Г. Раковского, а также разнообразных источников [5]. В работе давалась характеристика эпохи 50–60 г. XIX в., когда развернулась деятельность этого всемирно известного теоретика и организатора национально-освободительного движения, определялись основные течения освободительной борьбы болгарского народа в этот период. В своем труде С. И. Сидельников поставил и решил множество неизученных или спорных проблем. В частности, это путаница с датой рождения Саввы Стойкова, ставшего Георгием Стойко Раковским; обстоятельство появления его столь необычного для болгар псевдонима; участие Г. Раковского в болгаро-греческой церковной борьбе и в борьбе за построение в Константинополе болгарской православной церкви; начало активной революционной деятельности за освобождение Болгарии от турецкого ига; браильский заговор 1842 г. и роль в нем Г. Раковского; пребывание Г. Раковского во Франции; революционная деятельность в Константинополе; участие в вооруженной борьбе с турецкими войсками летом 1854 г.; начало литературной деятельности; революционная деятельность Г. Раковского в 1855–1860 гг.; издание газет «Българска дневница» и «Дунавски лебед»; пребывание в Одессе; принятие Г. Раковским российского подданства; «Призыв к болгарским патриотам об освобождении Болгарии» – план революционного освобождения болгар от турецкого господства; сербский период в деятельности Г. Раковского; борьба Г. Раковского против переселения болгар в Российскую империю и ее причины; подготовка Г. Раковским общеполитического вооруженного восстания против турецких угнетателей в 1862 г.; создание Г. Раковским болгарского легиона; Устав временного Болгарского правительства и его важнейшие положения; обращение Г. Раковского к болгарскому народу 1 августа 1862 г.; поражение болгарского вооруженного восстания; попытки Г. Раковского добиться единства действий всех

балканских государств против Турции и причины их неудачи; позиция западных держав и России в этом вопросе; издание газет «Бъдущност» и «Бранител», их политическая направленность; борьба Г. Раковского за церковную независимость болгар; социально-экономические взгляды Г. Раковского, его отношение к эгалитаристским учениям; борьба Г. Раковского против умеренно-монархических группировок и деятелей болгарской антитурецкой эмиграции; попытки Г. Раковского радикально реорганизовать гайдукское движение; борьба течений в нем; соратники Г. Раковского по болгарскому революционному лагерю.

Монография получила широкий общественный резонанс. Ее высоко оценили видные болгарские ученые Д. Косев, К. Василев, Н. Трайков.

Исследования, посвященные истории национально-освободительной борьбы болгар в 40-х – первой половине 60-х годов XIX в. и деятельности Г. Раковского, положили начало изучению С. И. Сидельниковым новой важной проблемы, органически связанной со следующим этапом национально-освободительного движения болгарского народа под руководством Болгарского революционного центрального комитета (БРЦК). Посвятив этой проблеме докторскую диссертацию, С. И. Сидельников продолжил глубокую разработку вопроса, опубликовав две монографии и ряд научных статей.

Исследование борьбы течений в первом БРЦК посвящено одной из центральных проблем национально-освободительной борьбы болгарского народа [6]. Оно написано на основе изучения материалов болгарских и советских архивов, работ руководителей революционного движения в Болгарии, периодики, мемуаров. В работе подробно освещен вопрос об идейно-политической борьбе в болгарском национально-освободительном движении в конце 60-х – начале 70-х гг. XIX в. Автор проанализировал социально-экономический характер борьбы и доказал, что она велась между революционно-демократическим течением во главе с В. Левским и Х. Ботевым и представителями буржуазно-радикального течения.

С. И. Сидельников высказал мысль, что комитет, возникший осенью 1869 г. в Бухаресте, хотя и назывался Болгарским революционным центральным комитетом, из-за острых внутренних разногласий не смог стать настоящим руководящим центром революционного движения. Тем самым была пересмотрена традиционная точка зрения об образовании БРЦК как центра революционного движения в Бухаресте в апреле 1870 г. Им стал комитет, возникший осенью 1870 г. и сформировавшийся зимой 1870–1871 гг. в Болгарии с центром в г. Ловече. Его руководителем стал выдающийся болгарский революционер Васил Левский.

Несомненной научной новизной этого и других сочинений С. И. Сидельникова о БРЦК отличались следующие сюжеты: характеристика турецкого господства, установившего в Болгарии в конце XIV в.; характеристика болгарского национально-освободительного движения, особенно после Крымской войны 1854–1856 гг.; четкое определение его цели: полное освобождение от турецкого политического и греческого церковного господства и создание суверенного болгарского национального государства; анализ форм борьбы против турецкого гнета; дифференциация течений в антитурецком патриотическом лагере, их социальная характеристика; характеристика двух

буржуазных антитурецких течений; анализ болгаро-греческой церковной борьбы; деятельность Болгарского тайного центрального комитета, возникшего в 1866 г.; острая идейно-политическая борьба в нем; деятельность других болгарских патриотических организаций; анализ программы освобождения Болгарии от турецкого гнета, выдвинутой Г. Раковским; создание Г. Раковским руководящих революционных органов и его неудачные попытки поднять всеобщее народное восстание в Болгарии; мировоззрение и деятельность В. Левского и Л. Каравелова; всесторонний анализ борьбы течений в болгарском национально-освободительном движении в 1868–1870 гг.; идейно-политическая борьба среди болгарской антитурецкой эмиграции в Румынии; мировоззрение и политическая деятельность Х. Ботева; полемика среди болгарских патриотов вокруг вопроса о создании БРЦК; процесс организационного оформления БРЦК; его состав и программа; деятельность первого БРЦК; численность и социальный состав частных болгарских революционных комитетов; их дифференциация; взаимоотношения внутренней революционной организации с болгарской революционной эмиграцией; заключительный этап в деятельности первого БРЦК (май 1872 – май 1873 гг.); анализ источников и литературы, в которой в той или иной степени затрагивалась история БРЦК (всего изучено около 2 тыс. разнообразных публикаций и 72 фонда 11-ти советских и болгарских архивов).

Монография получила высокую оценку болгарской и советской научной общественности. Наиболее полный анализ ее дал в своей рецензии Х. Капитанов [7]. На книгу отозвался кратким положительным очерком и тогдашний центральный орган БКП газета «Работническо дело» [8].

В результате глубокого исследования национально-освободительной борьбы болгарского народа в 60–70-е гг. XIX в. С. И. Сидельников пишет новые работы, среди которых особенно важной является монография, посвященная проблеме образования и деятельности БРЦК в первые годы его существования [10]. В этом последнем своем монографическом труде С. И. Сидельников по-новому осветил целый ряд сложных вопросов, конкретизировав при этом некоторые положения своих предыдущих работ. Автор исследовал процесс постепенного усиления влияния революционного течения в национально-освободительном движении болгарского народа, возникновение и широкое распространение идеи образования массовой организации. Он значительно глубже, чем в ранних работах, проанализировал борьбу течений в революционном лагере, указал на решающую роль революционно-демократического крыла в образовании первого БРЦК, осветил деятельность, количество и социальный состав революционных комитетов внутри страны и в эмиграции.

Во время подготовки монографии к изданию, а также после ее выхода, С. И. Сидельников опубликовал ряд статей, в которых с привлечением нового фактического материала более широко рассматривались проблемы болгарского освободительного движения в 60–70-е гг. XIX в. Внимание специалистов привлекли статьи с детальным социологическим анализом количества и социального состава болгарских революционных организаций в 1869–1873 гг. [9; 11]. Автор глубоко проанализировал социальный состав руководства эмигрантских комитетов и групп и пришел к обоснованному выводу о преобладании в них интеллигенции и значительно большем, чем в Болгарии,

удельном весе средней буржуазии. Различие в социальном составе было, как показал автор, главной причиной острой идейно-политической борьбы в болгарском освободительном движении. Но при этом отмечалось, что главную роль в нем все-таки играло революционно-демократическое течение.

С. И. Сидельников впервые в исторической науке попытался дать общую характеристику социально-экономического развития и расстановки социально-политических сил в Болгарии в середине 70-х годов XIX в. [13]. На большом фактическом материале он показал, как османское феодальное владычество задерживало развитие болгарских земель. В середине 70-х годов, по мнению автора, в Болгарии созрели предпосылки для проведения буржуазно-демократической революции. В статье характеризуется место болгарской буржуазии в революционной борьбе. Автор показал, что все ее политические течения в большей или меньшей степени принимали участие в национально-освободительном движении, но подчеркнул, что главной движущей силой революционного процесса все же были широкие народные массы.

В последние годы жизни особенно усилился интерес С. И. Сидельникова к проблемам историографии болгарского освободительного движения и русско-болгарских революционных связей во второй половине XIX в. Начиная с 1972 г., ученый опубликовал ряд ценных статей по этим вопросам. В одной из них он сделал историографические выводы исследования деятельности первого БРЦК в 1869–1873 гг., причем впервые в историографическом плане обратил внимание на разработку вопроса о болгаро-русских революционных связях в эти годы [12].

К 100-летию Апрельского восстания 1876 года в Болгарии С. И. Сидельников опубликовал историографическое исследование [14]. Проанализировав всю литературу вопроса, автор в духе своего времени пришёл к выводу, что буржуазная историография оказалась не в состоянии объяснить причины восстания и не смогла дать анализа его движущих сил. Главным местом в статье отводится рассмотрению марксистской историографии. Выделив основные этапы ее развития, С. И. Сидельников подробно рассмотрел вклад болгарских и советских ученых в разработку вопросов социально-экономических и политических предпосылок восстания, расстановки политических сил, хода вооруженной борьбы, формирования и деятельности отряда Х. Ботева, внешнеполитических откликов на восстание. В статье определялись перспективы дальнейшего исследования различных аспектов этой героической эпопеи.

Значительное место в деятельности С. И. Сидельникова занимала научная критика. В специальных общесоюзных и республиканских научных изданиях, а также в болгарских журналах и сборниках он опубликовал значительное количество содержательных аналитических рецензий не только на публикации по тематике его исследований, но и на литературу по другим проблемам истории и историографии Болгарии, западных и южных славян и новейшей истории в целом.

Ученый принимал активное участие в подготовке кадров специалистов, в популяризации исторической науки, в издании университетских учебников по истории западных и южных славян и в подготовке и работе научных конференций

историков-славистов. На протяжении длительного времени С. И. Сидельников был членом редакционных межведомственных научных сборников «Проблемы славяноведения» и «Вопросы новой и новейшей истории». В 1974–1977 гг. он возглавлял редколлекцию последнего.

С. И. Сидельников был деятелем науки новой эпохи. Его работы широко известны не только в Украине, но и далеко за ее пределами. Он внес значительный вклад в разработку проблем новой истории и историографии Болгарии, революционных связей между славянскими народами, в украинскую и мировую историческую славистику.

Примечания

1. Сайпанова А. О. Науково-педагогічна діяльність С. І. Сидельнікова: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / А. О. Сайпанова. – Дніпропетровськ, 2012. – 21 с.
2. Сидельников С. И. Авантюра русского царизма в Болгарии (1878–1896 гг.) / С. И. Сидельников // Учен. зап. Ленингр. ун-та. – № 36. – Л., 1939. – С.145-180.
3. Сидельников С. І. Система турецької політичної сваволі в Болгарії в 50–60 роках XIX століття / С. І. Сидельніков // Наук. зап. Харк. пед. ін-ту. – Т. XVII. – Харків, 1955. – С.63-85.
4. Сидельников С. І. До питання про класовий характер чорбаджійства в Болгарії в період турецького панування / С. І. Сидельніков // Праці іст. фак-ту Харк. ун-ту. – № 4. – Харків, 1956. – С.189-203.
5. Сидельников С. І. Болгарський революціонер Георгій Раковський / С. І. Сидельніков. – Харків, 1959. – 175 с.
6. Сидельников С. И. Борьба течений в первом Болгарском революционном центральном комитете / С. И. Сидельников. – Харьков, 1962. – 116 с.
7. Исторически преглед. – 1965. – № 5. – С.99-104.
8. Работническо дело. – 1967. – 23 юни.
9. Сидельников С. И. О численном и социальном составе первого Болгарского революционного центрального комитета в 1869 – 1873 гг. / С. И. Сидельников // Советское славяноведение. Материалы IV конференции историков-славистов. – Минск, 1969. – С.307-313.
10. Сидельников С. И. Болгарский революционный центральный комитет (1869–1872 гг.) / С. И. Сидельников. – Харьков, 1970. – 176 с.
11. Сидельников С. И. О численном и социальном составе болгарских революционных организаций в 1869–1873 гг. / С. И. Сидельников // Историко-социологические исследования. – М., 1970. – С.254-282.
12. Сидельников С. И. Болгарская и советская историческая литература о русско-болгарских революционных связях и деятельности первого БРЦК (1869–1873 гг.) / С. И. Сидельников // Славяне и Россия. – М., 1972. – С.203-209.

13. Сідельніков С. І. Соціально-економічне становище і розстановка класових сил у національно-визвольному русі Болгарії середини 70-х років XIX ст. / С. І. Сідельніков // Питання нової та новітньої історії. – Вип. 20. – Київ, 1975. – С.48-61.
14. Сидельников С. И. Советская и болгарская историография Апрельского восстания 1876 г. в Болгарии / С. И. Сидельников // Вопросы истории. – 1976. – № 4. – С.49-71.
15. Сидельников Степан Иванович – профессор Харьковского университета: биобиблиографический указатель. – Харьков, 2009. – 40 с.

Чернявський Г. Й., Чувпило О. О. Професор С. І. Сідельніков – видатний історик-болгарист (до 100-річчя від Дня народження)

В статті розглядається наукова спадщина видатного харківського історика-болгариста – професора Степана Івановича Сідельнікова (1916–1977). В його працях уперше всебічно досліджена боротьба течій у першому Болгарському революційному центральному комітеті (БРЦК) (1868–1873 рр.) із актуальних питань національно-визвольного руху, висвітлюється процес формування провідних угруповань патріотів, аналізується їхня програма й тактика, детально описується діяльність БРЦК та його керівництва, розкривається ряд важливих сторін діяльності борців за незалежність щодо організації масових антитурецьких виступів, а також досліджується життя та світогляд визначних болгарських національних лідерів.

Ключові слова: С. І. Сідельніков, Болгарія, болгаристика, Болгарський революційний центральний комітет, Г. С. Раковський, турецьке панування.

Chernyavsky G. I., Chuvpylo A. A. Professor S. I. Sidelnikov – the eminent Historian of Bulgarian Studies (to the 100 anniversary from the date of a birth)

In the article the scientific heritage of the eminent Kharkiv Historian of Bulgarian Studies – professor Stepan Ivanovich Sidelnikov (1916–1977) is considered. In its studies struggle of trends in the first Bulgarian revolutionary central committee (BRCC) (1868–1873) on actual problems of the national-liberation movement for the first time is investigated, process of formation of the main groupings of patriots is covered, their program and tactics is analyzed, activity BRCC and its guidance is in detail described, a number of important aspects of the activity of fighters for independence on the organization of mass antitürkish campaigns reveals, and also the life and ideas of eminent Bulgarian national leaders is investigated.

Keywords: S. I. Sidelnikov, Bulgaria, Bulgarian Studies, the Bulgarian revolutionary central committee, G. S. Rakovsky, Turkish domination.

Преподавание и изучение восточных языков в Харьковском университете (1805–1917 гг.)

А. А. Чувпило, Л. А. Чувпило

Статья посвящена истории изучения восточных языков в Харьковском университете в 1805–1917 гг. В ней показано, что Харьковский университет в дореволюционный период своего существования являлся одним из важнейших центров развития ориентальной лингвистики в Российской империи, а университетские ученые внесли значительный вклад в становление украинской и мировой науки о Востоке.

Ключевые слова: Харьковский университет, восточные языки, ориенталистика, Восток, кафедра сравнительного языкознания.

В дореволюционный период Харьковский университет был ведущим центром преподавания и изучения восточных языков на украинских землях Российской империи и одним из лидеров российской ориентальной лингвистики. Между тем огромный вклад харьковских ориенталистов в украинскую и мировую науку о языках народов Востока еще не нашел должного отражения в имеющейся литературе, посвященной истории Харьковского университета, хотя уже официально признано, что на Украине традиция изучения языков народов Азии и Африки была заложена в первой четверти XVIII в. в Харьковском коллегииуме, а затем активно продолжена в Харьковском университете [см.: 56, с. 8]. Общеизвестно также, что профессор кафедры восточных языков Харьковского университета И. Г. Барендт был первым преподавателем восточных языков в университетах Украины и России, став основателем университетского лингвистического востоковедения в этих странах [см.: 56, с. 41].

В данной статье ставится задача показать важнейшие достижения харьковских ученых в сфере ориентальной лингвистики и тем самым дополнить общую картину становления и развития ориенталистики в Харькове и в Украине.

Первым преподавателем восточных языков в Харьковском университете на открытой в нем кафедре восточных языков был И. Г. Барендт [о нем см.: 53, ф. 733, оп. 49, ед. хр. 7, л. 10-11; 56, с. 41]. Уже в 1805 г., сразу же после открытия университета, он стал преподавать начала еврейского языка по пособию Дидерикуса [о нем см.: 69], филологию восточных языков, а также занялся изъяснением псалмов [18, с. 8]. Под началами еврейского языка понимались древнееврейская грамматика и основы перевода, когда приводились многочисленные параллели к еврейским текстам и словам на арабском и халдейском языках вместе с примерами из Корана и других произведений ближневосточной литературы, а все изложение материала было построено таким образом, чтобы язык изучался в контексте сравнительной

филологии. Преподавая курс филологии восточных языков, Барендт стремился ознакомить своих слушателей в первую очередь с арабским языком, который считался главной университетской востоковедческой дисциплиной в России. В нем он использовал арабские параллели, стремясь показать единство семитской языковой семьи. Аналогичный курс на основе арабского языка, но позже читал в Казани Х. Ф. Френ [24, с. 34-35]. Изъяснение псалмов обязательно предполагало их перевод с оригинала, но оно не ограничивалось у Барендта простым переводом, а включало в себя и разбор по грамматическим правилам. Барендт, как уже отмечалось, стал первым университетским преподавателем восточных языков не только в Харькове, но и в царской России. Ведь Френ начал преподавать восточные языки в Казанском университете в 1807 г. [9, с. 94-95], а А. В. Болдырев в Московском – в 1811 г. [55, с. 152-153]. Если же следовать «Истории отечественного востоковедения», то ее авторы считают, что преподавание восточных языков в Московском университете началось лишь в середине XIX в., и было связано с именами И. М. Шадена, И. Рехта и М.И. Гаврилова [см.: 20, с. 98].

Продолжил дело Барендта Б. А. Дорн, который специально был приглашен в Харьков из Лейпцигского университета, чтобы заместить университетскую кафедру восточных языков [см.: 1, ф. 1, оп. 1, ед. хр. 3, л. 10-11; 3, с. 488-489]. За время работы в Харьковском университете (1829–1835 гг.) Дорн преподавал персидский язык по хрестоматиям Вольнея [2, с. 60] и Болдырева [33, 1830/31, с. 22], используя ее первый том, содержащий начальное грамматическое пособие и словарь [6], арабскую грамматику по руководству Болдырева [7], арабский язык, санскрит, древнееврейский и эфиопский языки [33, 1830/31, с. 13, 14, 22, 23; 1832/33, с. 11]. Начал он преподавать и турецкий язык, но сначала как факультатив [2, с. 60], а после введения уставом 1835 г. обязательного официального преподавания турецкого языка [см.: 32, с. 34], администрация университета возложила эту обязанность на Дорна. Занятия по турецкому по хрестоматии Летельера проходили два раза в неделю, но продолжались недолго, так как в октябре 1835 г. ученый навсегда покинул Харьковский университет, став в Петербурге профессором истории и географии Азии в Институте восточных языков при Министерстве иностранных дел [1, ф. 1, оп. 1, ед. хр. 3, л. 11-12, 14-16; 31, с. 51]. Следует отметить, что основными предметами Дорна все же были уже утвердившиеся в российских университетах в качестве основных востоковедческих дисциплин арабский и персидский языки. Курс этих языков был рассчитан на три года, причем занятия Дорна одновременно посещали студенты всех трех лет обучения.

Уставом 1863 г. на историко-филологических факультетах российских университетов учреждалась кафедра сравнительной грамматики индоевропейских языков [40, т. 38, № 39752]. Кроме собственно сравнительной грамматики на этой кафедре предполагалось преподавать санскрит, на основе анализа которого с начала XIX в. строилась вся индоевропейская компаративистика. Задачи нового курса требовали обращения и к другим восточным индоевропейским языкам, в частности, к предшествовавшему санскриту в историческом плане ведийскому языку, который, как стало ясно к середине XIX в., значительно в большей степени сохранил «живые» архаичные

формы индоарийского языка [подробно см.: 5, с. 40-109]. Индоевропейцы также остро нуждались в изучении древнеиранских языков, особенно авестийского, без знания которого невозможно было восстановить близкий, как тогда думали, к «индоевропейскому» индоиранский или «общеарийский» язык [см.: 4, с. 15-16; 37, с. 129-133].

В Харьковском университете кафедру сравнительной грамматики индоевропейских языков в период с 1869 по 1884 г. замещал выдающийся ориентальный лингвист В. И. Шерцль. На третьем-четвертом году обучения он читал студентам славяно-русского и классического отделений специальный курс, получивший название «Специальный курс сравнительной грамматики индоевропейских языков» [26, 1872/73, с. 6-7]. В рамках этого курса читались два предмета по индийским языкам: «Особенности санскритской грамматики» и «О формах языков индоевропейского племени в связи со звуковым организмом древнеиндийского языка» [26, 1873/74, с. 7; 1874/75, с. 7]. В других курсах индийским языкам также уделялось много внимания, а их изучение далеко выходило за рамки компаративистики. На практических занятиях студенты под руководством Шерцля занимались исключительно «переводами разных статей с санскрита на русский язык и наоборот», а также производили сравнительный разбор всех встречающихся в них корней, слов и форм [38, с. 42-43]. Более того, как показывает отчет о занятиях студента А. В. Попова, слушатели Шерцля получали основательные познания не только в санскрите, но и в ведийском и авестийском языках [см.: 39, с. 43-44].

Шерцль был первым ориенталистом в истории Харьковского университета, который не только преподавал, но и активно изучал восточные языки, особенно языки народов древней Индии. В 1873 г. вышла из печати первая часть его «Санскритской грамматики» [см.: 59], которая стала первым русскоязычным пособием по санскриту, изданным в Российской империи [см.: 21, с. 43-44], но историки санскритологии в большинстве случаев не обращают внимания на этот факт. «Грамматика» должна была помочь студентам в освоении курса санскрита, поскольку до этого они пользовались довольно трудной для усвоения немецкой грамматикой Ф. Боппа [см.: 67], или намного лучшей, но менее доступной, – Т. Бенфея [см. ее более позднее издание, доступное нам: 65]. В том же 1873 г. Шерцль впервые официально объявил в издаваемом университетом «Обозрении преподавания предметов» курс санскритской грамматики как отдельный предмет [см.: 26, 1873/74, с. 7]. В качестве основного русскоязычного пособия по санскриту «Грамматикой» Шерцля активно пользовались до начала 90-х гг. XIX в. в Харьковском, Одесском, Киевском, а иногда и в других университетах, пока в широкое употребление не вошло универсальное пособие по изучению санскрита В. Ф. Миллера и Р. И. Кнауэра, вышедшее в Санкт-Петербурге в 1891 г. [см.: 25].

Шерцль видел в своей «Грамматике» не просто университетский учебник, а первую часть фундаментального труда, который, по замыслу автора, призван был представить в сжатом виде все существующие особенности санскритского языка. Вторую часть должен был составить труд по синтаксису санскрита, а третью – санскритский словарь, как это позже было у Миллера и Кнауэра. Состояла «Санскритская грамматика» из трех разделов: «Письмо» (написание,

произношение и соединение букв) [см.: 59, с. 1-4], «Фонетические правила и особенности» [см.: 59, с. 5-17] и «Части речи» [см.: 59, с. 17-123]. В первом разделе санскритские слова были напечатаны шрифтом деванагари, что сильно отличало пособие Шерцля от большинства сочинений подобного рода, где приводилась только латинская транскрипция. Что же касается лингвистического материала, то его Шерцль взял не только из знаменитой классической грамматики Панини и других санскритских грамматик, но и из многочисленных произведений санскритской и ведийской литературы. В этом отношении грамматика Шерцля была значительно ближе к «живому» древнеиндийскому языку, чем грамматика Боппа, построенная на труде Панини, а также на основе лучшей в те годы грамматики Бенфея.

В 1883 г. вышла из печати первая часть «Синтаксиса древнеиндийского языка», изначально задуманная Шерцлем как обещанное продолжение «Грамматики» [см.: 61]. Однако в ходе работы над этим сочинением Шерцль расширил и изменил первоначальную концепцию и в итоге «Синтаксис» превратился в фундаментальный научный труд. Это выразилось в том, что Шерцль отошел от индийской грамматической традиции и всецело обратился к синтаксису «живого» древнеиндийского языка. По словам ученого, он стремился проанализировать синтаксис основных памятников как ведической, так и классической эпохи, уделяя при этом основное внимание ведическому языку, но с одинаковой тщательностью анализируя и позднейший санскритский материал [61, с. 1-2]. Стремясь выявить «сущность, место и значение» синтаксических конструкций последовательно в памятниках каждого периода, Шерцль рассмотрел сотни древнеиндийских произведений, от наиболее ранних гимнов Ригведы до драм Калидасы, причем один лишь их реестр в конце книги занял пять страниц [см.: 61, с. 361-365]. При этом ученый рассмотрел только три синтаксические категории: употребление чисел, согласование частей речи между собой и употребление падежей, предполагая обратиться к остальным категориям во втором томе, который так и не был издан. Несмотря на это, работа Шерцля имела огромное значение для развития санскритологии в дореволюционной России, так как была первым русскоязычным синтаксическим исследованием одного из древнейших индийских языков [66, р. 101]. Более того, эта книга вышла за пять лет до издания знаменитого «Древнеиндийского синтаксиса» Б. Дельброка [см.: 68] – первой обобщающей работы по этой теме в европейской санскритологической науке. Заметим, что основные положения, высказанные Шерцлем, во многом сохраняют свое значение и до нашего времени, а собранный им синтаксический материал настолько значителен, что представлял собой несомненную ценность для всех последующих исследователей [см.: 66, р. 101].

В других своих работах [см., например: 58; 62; 63] Шерцль проявил исключительные познания в самых различных азиатских языках – индийских, фарси, арабском, турецком, курдском, якутском, китайском, японском, корейском, айнском, тайском, тибетском, малайских и др. Однако еще большее впечатление производят его познания в плохо изученных в то время многочисленных африканских языках. Работы Шерцля опровергают мнение Д. А. Ольдерогге, бытующее во многом до сих пор, о том, что в России до начала

XX в. никто из языковедов-компаративистов не занимался серьезным изучением языков народов, живущих южнее Сахары [см.: 35, с. 24; 36, с. 25]. В трудах Шерцля, о которых Ольдерогге, возможно, ничего не знал, содержится огромный материал из таких языков, как готтентотский (нама и дамарра), кафрский, занде, фульбе, суахили, йоруба, борну, манде, банту, зулусский, мальгашский и др. Причем ученый не просто заимствовал африканские слова из работ западных филологов, как можно было ожидать, а активнейшим образом оперировал африканским грамматическим и лексическим материалом в сравнительных исследованиях, пытаясь, зачастую, восстановить процесс развития и самих этих языков. Аналогов столь вольному владению африканскими языками в России в XIX в. действительно найти невозможно. Материал «примитивных» и «односложных» языков народов Азии и Африки использовался Шерцлем прежде всего для восстановления общей эволюции языка в древнейший «первобытный» период. Эта методология не раз подвергалась критике за отсутствие четкого исторического подхода к истолкованию разновременных «речевых факторов» [см.: 8, с. 297-298; 23, с. 22-25]. Однако никто из критиков Шерцля не обратил внимание на одно объективное достоинство его работ: сопоставляя факты «примитивных» языков с индоевропейскими и семитскими, ученый никогда не заострял внимание на грамматике и морфологии, стремясь проводить параллели преимущественно в семантическом развитии слов и форм. В то же время в российской ориентальной компаративистике тех лет имели место тенденции именно к грамматическому сопоставлению таких языков, как индоевропейские и китайский, преследуя цель доказать общность их происхождения [см.: 10; 11]. К таким сопоставлениям Шерцль относился более чем осторожно, поскольку прекрасно владел теорией сравнительного языкознания. Он стремился выявить сходные этапы в развитии различных языков не для того, чтобы восстановить единый «праязык» человечества, а с целью изучать язык как целостный «антропологический феномен», как «рефлекс человеческого духа».

Изучением санскрита и ведийского языков на высоком научном уровне занимался также ученик Шерцля Н. А. Андреевский, учившийся на отделении классической филологии университета в 1870–1874 гг. В 1872 г. он написал работу «Аналитический и сравнительный разбор глагольных корней, встречающихся в сказке из Панчатантры «Папабудги – дхармабудгнича»» [45, 1872, с. 17], которая получила высокую оценку у профессора. Большие познания в санскритологии проявил также К. А. Деллен, обучавшийся, как и Андреевский, на классическом отделении. Окончив учебу в 1875 г., Деллен был удостоен степени кандидата за индологическую работу «Перевод и объяснение IV раздела книги Хитопадешы» [46, 1875, с. 66, 121] и на основании рекомендации Шерцля оставлен при университете для подготовки к профессорскому званию по кафедре сравнительного языкознания «стипендиатом без содержания» [46, 1875, 121, 127]. К 1881 г. Деллен подготовил магистерскую диссертацию «О так называемых casus absoluti в главных языках индоевропейского племени» [см.: 14]. Она получила высокую оценку со стороны Шерцля, который в своем отзыве отметил глубокие познания автора в древнеиндийских и иранских языках [46, 1881, с. 94].

Под руководством Шерцля изучением санскрита занимался и А. В. Попов, учившийся на историко-филологическом факультете в 1875–1879 г. Уже на третьем курсе он сумел «исключительно отличиться на практических занятиях вне лекций по переводам с санскрита» [46, 1877, с. 43], а в 1878 г. написал большую санскритологическую работу на заданную Шерцлем тему – «Синтаксические особенности винительного в санскрите с сравнением отличительных особенностей этого падежа в греческом, латинском и других языках» [46, 1878, с. 45]. По словам Шерцля, написавшего обстоятельный отзыв на это сочинение, работа Попова занимала около 200 с. рукописного текста и содержала ссылки на двадцать изданий ведических, эпических и классических текстов индийской литературы [см.: 60, с. 1-2]. Автор проявил глубочайшие познания в санскрите и выступил как оригинальный самостоятельный исследователь, за что факультет наградил его золотой медалью в начале 1879 г. [см.: 46, 1879, с. 45]. В июне 1879 г. Попов закончил университет и защитил «кандидатское сочинение» – «Перевод первой главы кодекса законов Ману», в котором впервые был осуществлен научный перевод на русский язык важнейшего памятника древнеиндийского права [21, с. 6]. Эта работа дала основание Шерцлю рекомендовать оставить Попова в университете для подготовки к профессорскому званию по кафедре сравнительного языкознания [43, с. 309; 57, ф. 707, оп. 35, ед. хр. 34, л. 2-4]. Рекомендация была поддержана факультетом и Советом университета, и с осени 1879 г. Попов начал подготовку к магистерским экзаменам [46, 1879, с. 14]. С ноября того же года он стал помогать Шерцлю в проведении практических занятий по санскриту [42, с. 4], а также начал публиковать в «Филологических записках» фундаментальный труд, в котором поднималась сложнейшая проблема неглагольных предложений и косвенных падежей в древних индоевропейских языках [42, с. 5]. По единодушному мнению ученых тех лет, этот труд представлял собой шедевр русского сравнительного языкознания [см.: 42, с. 5-9; 54, ф. 2, оп. 1-1882, ед. хр. 2, л. 3-12], вызывая повышенный интерес у филологов-компаративистов даже в XX в. [8, с. 195]. Однако Попову не удалось развить свой успех, так как 26 сентября 1880 г. он преждевременно ушел из жизни [см.: 43, с. 309-310; 47, с. 310-311]. Одновременно с Поповым сравнительным языкознанием и санскритом под руководством Шерцля занимался и его родной брат – Р. И. Шерцль [о нем см.: 19, с. 202-204; 64, с. 23-25]. В 1880 г. он защитил магистерскую диссертацию «Разбор родительного и дательного падежа в классических языках в сравнении с санскритом» и с 1882 г. занял должность приват-доцента римской словесности в университете, а с 1886 г. одновременно стал заведовать его нумизматическим кабинетом [19, с. 203-204].

Преемником Шерцля на кафедре сравнительного языкознания, которая с середины 80-х гг. XIX в. получила название кафедры «сравнительного языковедения и санскрита» [см.: 41, т. 4, с. 471, № 2404], стал Э. М. Диллон. Он читал санскрит студентам «классической группы» по два часа в неделю на протяжении четырех лет, а студентам «российской группы» – по три часа в течение первых двух лет обучения [19, с. 144-145; 27, 1885/86, 1, с. 5; 1886/87, 1, с. 6; 1886/87, 2, с. 6]. Один час в неделю посвящался лекциям по санскриту, а один – практическим занятиям, состоявшим в переводе текстов с индийских

языков на русский. Кроме того, в 1886 г. Диллон начал вести дополнительный спецкурс по чтению санскритских текстов по два часа в неделю. В осеннем семестре 1886 г. он, в частности, разбираал со студентами гимны Ригvedы и поэму Калидасы «Облако-Вестник», собираясь в дальнейшем перейти к разбору Рамаяны [см.: 27, 1886/87, 1, с. 6; 1886/87, 2, с. 6]. В курсе сравнительного языкознания, помимо древнеиндийских, Диллон знакомил студентов и с другими восточными языками, в частности, с армянским. Занимался он также всесторонним изучением языка Авесты и армянского языка, внося значительный вклад в авестологию и арменистику [см.: 15; 16; 17].

В 1887–1888 гг. курс санскрита и практические занятия по санскриту вел А. И. Александров [см.: 27, 1886/87, 2, с. 7; 1887/88, 1, с. 7; 1888/89, 1, с. 6]. Его сменил выдающийся ориенталист с мировым именем Д. Н. Овсяннико-Куликовский, проработавший в Харьковском университете с 1888 по 1905 гг. Он вел занятия по санскриту, ведийскому, древнеперсидскому и авестийскому языкам, делая упор на санскрит. В первые полтора года работы Овсяннико-Куликовский преподавал общие курсы сравнительной грамматики индоевропейских языков и санскритской грамматики, а также вел практические занятия по чтению и разбору санскритских текстов (один час в неделю) и гимнов Ригvedы (два часа) [27, 1888/89, 2, с. 7-8; 1889/90, 1, с. 6-7; 1889/90, 2, с. 6]. Впервые в истории университета в качестве отдельного предмета преподавались иранские языки: один час в неделю Овсяннико-Куликовский отводил чтению и разбору авестийских и древнеперсидских текстов [27, 1888/89, 2, с. 8; 1889/90, 1, с. 7; 1889/90, 2, с. 6]. С 1890/91 уч. года Овсяннико-Куликовский несколько изменил чтение своих предметов. В полном объеме вплоть до 1904 г. ученый продолжал читать только сравнительную грамматику и санскритскую грамматику, а также разбирать со студентами санскритские тексты разной степени сложности [27, 1890/91, 1, с. 6; 1890/91, 2, с. 6; 28, 1891/92, с. 7; 1892/93, с. 6; 1893/94, с. 7; 1894/95, с. 7; 1897/98, с. 8; 1898/99, с. 8; 1899/1900, с. 8; 29, с. 8; 44, с. 8]. Чтение гимнов Ригvedы практиковалось Овсяннико-Куликовским только до 1896/97 уч. года [27, 1890/91, 1, с. 6; 1890/91, 2, с. 6; 28, 1891/92, с. 7; 1892/93, с. 6; 1893/94, с. 7; 1894/95, с. 7, 1896/97, с. 6]. Иранские языки в 1890 г. исчезают из программы, но в 1892/93 уч. году в ней появляется новый курс «Грамматика Авесты», который читался на протяжении трех лет [28, 1892/93, с. 6; 1893/94, с. 7; 1894/95, с. 7]. После 1894/95 уч. года иранские языки Овсяннико-Куликовским не преподавались. Работая в Харькове, ученый продолжал активно изучать индийские языки, результатом чего стал его труд по вопросу употребления индикатива в ведийском санскрите, который вышел из печати в 1896 г. [см.: 34].

В 1905 г. Овсяннико-Куликовский уехал в Санкт-Петербургский университет [о нем см.: 13], но еще в 1901 г. читать общие курсы по сравнительному языкознанию и санскриту и проводить занятия по разбору санскритских текстов начал П. Г. Риттер [12, ф. Р-203, оп. 1, ед. хр. 566, л. 75; 28, 1900/01, с. 10]. С 1905 г. он стал преподавать все кафедральные предметы, которые до этого читал Овсяннико-Куликовский, обращая особое внимание на санскрит. С 1908 г. практические занятия по санскриту были дополнены разбором гимнов Ригvedы, а затем эпических, классических и брахманических текстов [30, 1911/12, с. 7; 1912/13, с. 6; 1913/14, с. 9; 1914/1915, с. 9]. Выдающийся ориенталист советской

эпохи А. П. Ковалевский, посещавший занятия Риттера в 1915 г., отмечал, что на лекциях по санскриту его учитель не ограничивался узкофилологическими вопросами, а стремился привить слушателям интерес к индийской цивилизации и культуре [см.: 22, с. 40]. Изучая санскрит, ведический язык, пракриты, пали и другие индийский языки, Риттер с 1900 г. начал публикацию своих лекционных курсов [см.: 48; 49; 50; 51; 52]. В них ученый давал подробный очерк развития санскритологии, излагая собственную концепцию истории индийского языка [см.: 52, с. 1-14]. Он выступал против «крайностей сравнительного языкознания», которое своим поиском «киндоевропейского праязыка» существенно искажило многие стороны древнеиндийской культуры. Следуя новейшим тенденциям в тогдашней санскритологии, Риттер настаивал на необходимости учитывать в исследованиях данные индийской грамматической традиции и призывал, по примеру австрийского ученого Г. Бюллера, изучать «древнюю Индию через современную» [см.: 52, с. 6-8]. В «компендиуме санскритской грамматики», полностью лишенном «сравнительных элементов», все выдержки из ведических и санскритских текстов давались только в латинской транскрипции, что сильно отличало работы Риттера от трудов Шерцля далеко не в лучшую сторону. Несмотря на это, лекции Риттера использовались в Харьковском университете / ХИНО в качестве основного учебника по практическому освоению санскрита вплоть до конца 20-х годов XX в.

Вместе с Риттером восточные языки преподавал и И. М. Эндзелин. В 1909/10 уч. году он вел занятия по языку Авесты [30, 1909/10, с. 5], в 1910–1912 гг. – теоретические и практические занятия по древнеперсидскому языку [30, 1910/11, с. 6; 1911/12, с. 6], в 1913/14 уч. году – древнеармянский язык, проводя по нему и практические занятия [30, 1913/14, с. 6], а в 1914/15 уч. году Эндзелин занимался со студентами чтением и разбором избранных гимнов Ригведы [30, 1914/15, с. 8]. Перечень изучаемых в Харьковском университете восточных языков будет неполным, если не обратить внимание на то, что в 1897/98 уч. году впервые в России в дополнение курса истории древнего Востока в программу кафедры всеобщей истории были введены курсы древнееврейского и ассирийского языков [см.: 28, 1897/98, с. 11], которые читал В. В. Лапин (он до этого преподавал историю древнего Востока). Соответственно изменилась и тематика практических занятий: студенты под руководством Лапина занимались теперь «чтением ассирийских надписей» [28, 1897/98, с. 11].

Таким образом, на протяжении всего периода 1805–1917 гг. Харьковский университет был одним из важнейших и ведущих центров ориентальной лингвистики в Российской империи, способствуя популяризации восточных языков в Украине и России. В разные годы в университете преподавались и изучались одиннадцать сложнейших языков народов Азии и Африки (древнееврейский, арабский, санскрит, ведийский, авестийский, древнеперсидский, персидский (пехлеви), армянский, турецкий, эфиопский (гезз), древнеассирийский). К числу несомненных заслуг харьковских ориенталистов следует отнести начало преподавания восточных языков в университетах России, первый в Европе университетский курс эфиопского языка, первая в России санскритская грамматика и пособие по древнеиндийскому синтаксису, ряд уникальных научных работ по санскритологии, ведаистике и авестологии, перевод

десятков оригинальных источников и произведений восточной литературы, первые попытки изучения африканских языков южнее Сахары. Без всего этого невозможно представить себе украинское и российское востоковедение в дореволюционный период, что свидетельствует о наличии оригинальной харьковской университетской школы ориенталистики. Выделим основные этапы ее развития: 1) 1805–1835 гг. – зарождение ориенталистики в Харьковском университете; 2) 1835–1863 гг. – изучение Востока на кафедре всеобщей истории; 3) 1863–1917 гг. – востоковедение на кафедре сравнительного языкознания. Отметим также характерные ее черты: а) классическое востоковедение здесь далеко не всегда было доминирующим; б) развивалась индоевропейская компаративистика и санскритология; в) изучалась история древнего Востока на кафедре всеобщей истории, преследуя образовательные и общенаучные цели; г) преподавались и изучались восточные языки; д) высокого уровня достигла авестология, ведаистика, афганистика, иранистика, арабистика, арменистика, тюркология, иудаистика, индология, синология, африканистика, история восточных религий, география и этнография народов Азии и Африки, история индийской литературы; е) выполнялись уникальные переводы с восточных языков; ж) осуществлялось написание учебников и учебных пособий по восточным дисциплинам; з) активно велась подготовка востоковедческих научных и педагогических кадров. Современные харьковские ориенталисты, проявившие себя во многих областях востоковедческой науки, являются достойными продолжателями дела ученых XIX–XX вв.

Примечания

1. *Архив* Российской национальной библиотеки.
2. *Багалея Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П.* Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Д. И. Багалея, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Харьков, 1906. – 329 с.
3. *Багалея Д. И.* Опыт истории Харьковского университета: (По неизданным материалам) / Д. И. Багалея. – Т. 2. – Харьков, 1914. – 1136 с.
4. *Барроу Т.* Санскрит / Т. Барроу. – М., 1976. – 346 с.
5. *Бархударов А. С.* Развитие индоарийских языков и древнеиндийская культурная традиция / А. С. Бархударов. – М., 1988. – 216 с.
6. *Болдырев А. В.* Персидская хрестоматия / А. В. Болдырев. – Ч. 1: Грамматика и словарь. – М., 1826. – 172 с.
7. *Болдырев А. В.* Краткая арабская грамматика в таблицах / А. В. Болдырев. – М., 1827. – 129 с.
8. *Булахов М. Г.* Восточнославянские языковеды: Библиографический словарь / М. Г. Булахов. – Т. 1. – Минск, 1976. – 320 с.
9. *Валеев Р. М.* Казанское востоковедение: истоки и развитие (XIX в. – 20-е гг. XX в.) / Р. М. Валеев. – Казань, 1998. – 378 с.
10. *Васильев В. П.* Об отношениях китайского языка к среднеазиатским / В. П. Васильев // Журнал Министерства народного просвещения. – 1872. – Ч. 163. – №5. – С. 82-124.

11. *Васильев В.П.* Очерк истории китайской литературы / В.П. Васильев // Всеобщая история литературы. – Т.1. – СПб., 1880. – С.426-588.
12. *Державний архів Харківської області.*
13. *Григорьев В. В.* Императорский Санкт-Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования / В. В. Григорьев. – СПб., 1870. – 350 с.
14. *Деллен К. А.* О так называемых casus absoluti в главных языках индоевропейского племени / К. А. Деллен. – Харьков, 1881. – 72 с.
15. *Диллон Э. М.* Дуализм в Авесте. Разбор дисциплинарных предписаний / Э. М. Диллон. – СПб., 1881. – 246 с.
16. *Диллон Э. М.* Армянские этюды / Э. М. Диллон. – Ч. 1: Отношение армянского языка к иранской группе языков. – Харьков, 1884. – 119 с.
17. *Диллон Э. М.* Армянские этюды / Э. М. Диллон. – Ч. II: Египте. Война армян против персов. – Харьков, 1884. – 199 с.
18. *Извещения* о публичных преподаваниях, имеющих быть в Императорском Харьковском университете в течение 1805 г. – М., 1805. – 23 с.
19. *Историко-филологический* факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). – Ч. 1. – Харьков, 1908. – 168 с.
20. *История* отечественного востоковедения до середины XIX в. – М., 1990. – 439 с.
21. *Ковалівський А. П.* Антологія літератур Сходу / А. П. Ковалівський. – Харків, 1961. – 452 с.
22. *Ковалевский А. П.* Воспоминания о П. Г. Риттере / А. П. Ковалевский // Професор П. Г. Риттер (1872–1939): Збірник біографічних та бібліографічних матеріалів. – Харків, 1966. – С. 40-47.
23. *Колосов М. А.* Заметки о звуках русского и старославянского языков / М. А. Колосов // Филологические записки. – 1872. – Вып. 4. – С. 1-29.
24. *Мазитова И. А.* Изучение Ближнего и Среднего Востока в Казанском университете (первая половина XIX в.) // И. А. Мазитова. – Казань, 1972. – 118 с.
25. *Миллер В. Ф., Кнауэр Р. И.* Руководство к изучению санскрита (грамматика, тексты, словарь) / В. Ф. Миллер, Р. И. Кнауэр. – СПб., 1891. – 289 с.
26. *Обозрение* преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1847–1848 ... 1883–1884 уч. год. – Харьков, 1847–1883.
27. *Обозрение* преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1-ое осеннее полугодие 1885–1886 уч. года ... весеннее полугодие 1890–1891 уч. года. – Харьков, 1885–1891.
28. *Обозрение* преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1891–1892 ... 1900–1901 акад. год. – Харьков, 1891–1900.
29. *Обозрение* преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий в Императорском Харьковском университете на 1903–1904 акад. год. – Харьков, 1903. – 109 с.
30. *Обозрение* преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1909–1910 ... 1916–1917 уч. год. – Харьков, 1909–1916.
31. *Общий* отчет министра народного просвещения за 1835 г. – СПб., 1836. – 77 с.
32. *Общий* устав Императорских российских университетов. – Харьков, 1837. – 46 с.

33. *Объявления* публичного преподавания наук в Императорском Харьковском университете по определению Совета, имеющего происходить от 17 августа 1829 по 30 июня 1830 ... 17 августа 1832 по 30 июня 1833 г. – Харьков, 1829–1833.
34. *Овсяннико-Куликовский Д. Н.* Из синтаксических наблюдений. К вопросу об употреблении индикатива в ведийском санскрите / Д. Н. Овсяннико-Куликовский // Сборник в честь профессора Ф. Е. Корша. – М., 1896. – С. 46-97.
35. *Ольдерогге Д. А.* История изучения в России африканских языков / Д. А. Ольдерогге // Из культурного наследия народов Америки и Африки. – Л., 1975. – С. 23-46.
36. *Ольдерогге Д. А.* Изучение африканских языков в России / Д. А. Ольдерогге // Изучение Африки в России (дореволюционный период). – М., 1977. – С. 16-29.
37. *Основы* иранского языкознания. Древнеиранские языки. – М., 1979. – 388 с.
38. *Отчет* о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1877 г. – Харьков, 1878. – 84 с.
39. *Отчет* о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1904 г. – Харьков, 1905. – 210 с.
40. *Полное собрание законов* Российской империи. Собрание II (1825–1881 гг.): В 55 т. – СПб., 1830–1884.
41. *Полное собрание законов* Российской империи. Собрание III (1881–1913 гг.): В 33 т. – СПб., 1885–1916.
42. *Потебня А. А.* В. Попов / А. А. Потебня // Попов А. В. Синтаксические исследования. – Харьков, 1881. – С. 1-12.
43. *Потебня А. А.* Александр Васильевич Попов: Некролог / А. А. Потебня // Филологические записки. – 1881. – Вып. 11. – С. 309-310.
44. *Проект* обозрения преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету Императорского Харьковского университета на 1901–1902 акад. год. – Харьков, б.г. – 104 с.
45. *Протоколы* заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. – Харьков, 1863–1873.
46. *Протоколы* заседаний Совета Императорского Харьковского университета за 1874–1881 гг. // Записки Харьковского университета. – 1874–1882.
47. [Редакция «Филологических записок»]. А. В. Попов: Некролог // Филологические записки. – 1881. – Вып. 11. – С. 310-311.
48. *Риттер П. Г.* Что такое санскрит? / П. Г. Риттер // Записки Харьковского университета. – 1900. – Кн. 2. – С. 1-12.
49. *Риттер П. Г.* Что такое санскрит / П. Г. Риттер. – Харьков, 1902. – 12 с.
50. *Риттер П. Г.* Краткий курс санскритской грамматики / П. Г. Риттер. – Харьков, 1904. – 112 с.
51. *Риттер П. Г.* Санскрит / П. Г. Риттер. – Харьков, 1911. – 74 с.
52. *Риттер П. Г.* Санскрит / П. Г. Риттер. – Харьков, 1916. – 136 с.
53. *Российский* государственный исторический архив.
54. *Санкт-Петербургское* отделение Архива Российской академии наук.
55. *Стариков А. А.* Восточная филология в Московском университете / А. А. Стариков // Очерки по истории русского востоковедения. – Вып. 3. – М., 1960. – С. 147-165.
56. *Сходознавство і візантологія* в Україні в іменах: біобібліографічний словник. – Київ, 2011. – 260 с.

57. Центральний державний історичний архів України.
58. Шерцль В. И. Об именах числительных в индоевропейской отрасли, их развитии и отношении к числительным других отраслей / В. И. Шерцль. – Харьков, 1870. – 178 с.
59. Шерцль В. И. Санскритская грамматика / В. И. Шерцль. – Ч. 1. – Харьков, 1873. – 123 с.
60. Шерцль В. И. Отзыв о сочинении А. В. Попова «Синтаксические особенности винительного в санскрите» / В. И. Шерцль // Записки Харьковского университета. – 1879. – Т. 2. – С. 1-14.
61. Шерцль В. И. Синтаксис древнеиндийского языка. I: О согласовании частей речи, об употреблении чисел и падежей / В. И. Шерцль. – Харьков, 1883. – 369 с.
62. Шерцль В. И. Название цветов и символическое значение их / В. И. Шерцль // Филологические записки. – 1884. – Вып. 6. – С. 2-65.
63. Шерцль В. И. О словах с противоположными значениями (о так называемой знантиосемии) / В. И. Шерцль. – Воронеж, 1884. – 88 с.
64. Эндзелин И. М. Введение в языкознание / И. М. Эндзелин. – Харьков, 1909. – 128 с.
65. Benfey T. Die Grammatik der Sanskrit-Sprache / T. Benfey. – Berlin, 1890. – 381 S.
66. Bongard-Levin G., Vigasin A. The Image of India: The Study of Ancient Indian Civilization in the USSR / G. Bongard-Levin, A. Vigasin. – М., 1984. – 344 p.
67. Bopp F. Kritische Grammatik der Sanskrit-Sprache in kurzerer Fassung / F. Bopp. – Berlin, 1868. – 479 S.
68. Delbruck B. Altindische Syntax / B. Delbruck. – Halle, 1888. – 643 S.
69. Diedericus J. S. Habraische Grammatic für Anfänger / J. S. Diedericus. – Lemgo, 1782. – 150 S.

Чувпило О. О., Чувпило Л. О. Викладання та вивчення східних мов у Харківському університеті (1805–1917 рр.).

Стаття присвячена історії вивчення східних мов у Харківському університеті в 1805–1917 рр. У ній показано, що Харківський університет у дореволюційний період свого існування був одним із найважливіших центрів розвитку орієнтальної лінгвістики в Російській імперії, а університетські вчені зробили значний внесок у становлення української та світової науки про Схід.

Ключові слова: Харківський університет, східні мови, орієнталістика, Схід, кафедра порівняльного мовознавства.

Chuvpylo O. O., Chuvpylo L. O. The Teaching and Studying of Oriental Languages in the Kharkiv University (1805–1917).

The article is devoted to the history of Oriental languages in the Kharkiv University before Revolutions 1917 (1805–1917). It has shown in the article that the Kharkiv University was the of one the main centers of Oriental Linguistic in Russian Empire, and University scholars made a valuable contribution to the becoming of Ukrainian and World Oriental Studies as the special field of the Humanities.

Keywords: Kharkiv University, Oriental languages, Oriental Studies, the East, the Comparative linguistic Chair.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Наумов С. О., Сідорчук В. П.

ОБЛАСНІ УЧНІВСЬКІ ОЛІМПІАДИ З ІСТОРІЇ: деякі спостереження на матеріалах олімпіади 2013 р. та попередніх років

На базі історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна не один десяток років проводяться олімпіади з історії для учнів 8-11 класів (обласний етап). Спроби проаналізувати й узагальнити їх результати, зробити певні висновки на майбутнє вже мали місце [1; 3]. Проте висловлені свого часу сподівання щодо започаткування «традиції широкого обговорення учнівських олімпіад» [3, с. 145] й досі не справдилися. При цьому не можна сказати, що таке обговорення взагалі відсутнє. В тій чи іншій формі воно напевне відбувається на всіх рівнях освітньої системи області. Працівниками Харківської академії неперервної освіти з цього приводу підготовлений змістовний аналітично-рекомендаційний збірник [2]. Але все це не виходить за рамки суто відомчих і вже з цієї причини достатньо формалізованих практик з усіма їх вадами. При цьому суспільна зацікавленість у публічному обговоренні питань, пов'язаних з учнівськими олімпіадами, напевне існує. Для прикладу, на веб-сайті Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, де функціонує, можливо, єдиний в Україні спеціальний сайт для підтримки предметних олімпіад, проводиться опитування користувачів щодо потрібності останнього. Результати виглядають переконливо як з точки зору активності (а отже, й зацікавленості) аудиторії (2534 респонденти), так і щодо розуміння важливості електронної сторінки, присвяченої олімпіадам: дуже потрібен – 2042 (80,58%), потрібен – 218 (8,6) [4]. Тож стосовно нашого випадку можна припустити, що спрацювала відсутність критичної маси: а) відповідної інформації; б) тих, хто бажає і може публічно висловитися з цього приводу; в) авторитетної і популярної громадської трибуни для подібних виступів.

У 2012–2013 навчальному році учасниками I етапу Всеукраїнської учнівської олімпіади з історії в Харківській області стали 18570 учнів, II етапу – 3326 учнів і III (обласного) – 234 учні. Динаміку кількості учасників за 5 років відображає табл. 1. Її дані наочно засвідчують відсутність однозначної тенденції в динаміці кількісного складу учасників олімпіади і дозволяють констатувати хіба що очевидний вплив двох чинників: демографічної «ями» на межі першого й другого десятиліття ХХІ ст. та змін у правилах проведення олімпіад щодо визначення складу їх учасників.

Таблиця 1

Динаміка кількісного складу учасників олімпіади

	2008-2009 н.р.	2009-2010 н.р.	2010-2011 н.р.	2011-2012 н.р.	2012-2013 н.р.
I етап	20937	21248	18047	18912	18570
II етап	3336	3165	3175	3423	3326
III етап	281	265	290	321	234

Перш ніж перейти до аналізу власне обласного етапу олімпіади, доцільно якщо не з'ясувати, то, принаймні, поставити питання про якість підготовки його учасників. Справа в тім, що районі (міські) журі попереднього, II етапу назвали типовими помилками учасників такі: слабка орієнтація в історичній карті, невміння визначати межі названих територій; недостатнє використання історичних фактів для аргументації власної позиції; слабке знання фактів біографій історичних діячів; неправильне встановлення хронологічної послідовності історичних подій; побудова відповіді без опори на історичні факти; неправильне визначення причин та наслідків історичних подій; нелогічні висновки.

Це свідчить, що під час проведення уроків та в період підготовки учнів до олімпіади вчителі не звертають достатньої уваги на формування історичних компетентностей. Інше питання – чи існує взагалі в районах / містах і якщо так, то наскільки дієвою є система підготовки до обласної олімпіади? Мова йде саме про систему, а не про окремі заходи, які, очевидно, так чи інакше проводяться скрізь. Постановка такого питання доречно принаймні з двох причин. По-перше, рівень частини учасників дає підстави для сумнівів щодо існування такої системи. Для прикладу, кожен десятий учасник III етапу олімпіади в 2012–2013 навчальному році (всього 24 учні) набрав у підсумку менше 10% балів, 18 учнів (як правило, це одні й ті ж учасники) за більшість завдань отримали 0 балів. По-друге, постійна, регулярна робота з учнями найбільш реальна саме на місцевому рівні і від її ефективності значною мірою залежить і загальний рівень олімпіади, і, врешті решт, те, як виглядає Харківщина на всеукраїнському рівні.

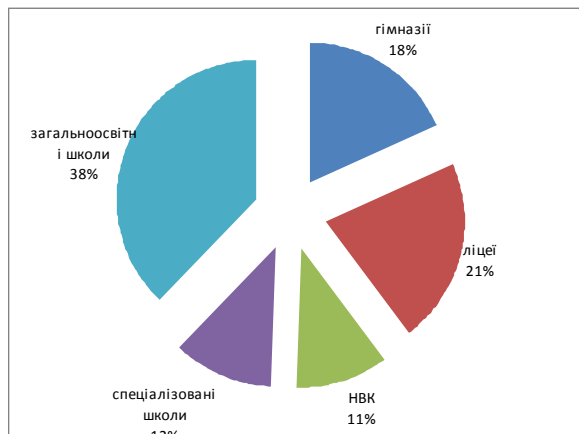
Географія учасників обласного етапу була максимально широкою: 45 команд від усіх районів області (29) і міста Харкова (9), 6 міст обласного підпорядкування (ще 3 команди представляли окремі групи навчальних закладів Харкова). Досить репрезентативно можна вважати й географію переможців (призерів). Серед загальної кількості переможців 36 учнів, або 35% (у 2011–2012 н. р. – 19 учнів, 21%) представляли райони області, 12 учнів (12%) – міста обласного підпорядкування (відповідно 7 учнів, 8%), 48 учнів (46%) – райони м. Харкова (відповідно 64 учні, 69%), 1 учень (0,96%) – загальноосвітні інтернатні заклади (відповідно 2 учні, 2%), 7 учнів (7%) – загальноосвітні навчальні заклади міської мережі. Слід відзначити істотне зростання питомої ваги переможців з районів області (35% проти 21%) й відповідне скорочення представництва обласного центру (53%, рахуючи й команду загальноосвітніх навчальних закладів міської мережі, а без неї навіть 46% проти 69%). Проте поспішати з висновками з цього приводу не варто, оскільки для серйозного аналізу й відповіді на питання, тенденція це чи випадковість, потрібно більше часу й відповідного матеріалу. З іншого боку, впродовж 5 років (2009–2013 рр.) не мали жодного переможця 8 районів області (Близнюківський, Дворічанський, Зачепилівський, Коломацький, Красноградський, Нововодолазький, Первомайський, Печенізький).

Є сенс відзначити загальноосвітні навчальні заклади, які п'ять років поспіль готували переможців III етапу олімпіади: Барвінківська гімназія №1, Старосалтівська гімназія Вовчанського району, харківські гімназія № 6, гімназія № 14, загальноосвітня школа (ЗОШ) I-III ступенів № 28, НВК № 45 «Академічна гімназія», спеціалізована школа I-III ст. № 119, ліцей № 161 «Імпульс», навчально-виховний комплекс (НВК) № 169, університетський ліцей.

Аналіз кількісного складу переможців за типами навчальних закладів (див. діаграму 1) засвідчує три рівні: найбільшу кількість переможців підготували загальноосвітні школи (38%), за ними з великим відривом йдуть ліцеї (21%) та гімназії (18%), ще нижче майже з однаковим результатом – спеціалізовані школи (12%) та НВК (11%).

Малюнок 1

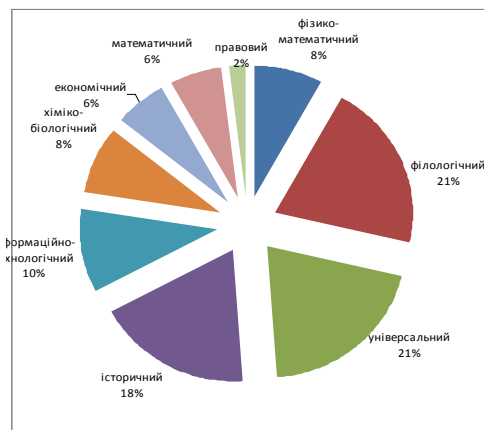
Питома вага переможців III етапу олімпіади за типами навчальних закладів

Більшість переможців 10-11 класів (діаграма 2) навчалися у класах філологічного (21%), універсального (21%) та історичного профілів (18%) (у 2011–2012 н. р. – у класах філологічного, хіміко-біологічного та економічного профілів). У порівнянні з попередніми роками збільшилася кількість переможців з класів історичного профілю (18% проти 8% у 2011–2012 н. р.). Серед «чемпіонів», тобто учасників, які посіли перше місце, також були два їх представники. Це свідчить про покращення рівня поглибленого вивчення історії в класах історичного профілю.

Малюнок 2

Питома вага переможців III етапу олімпіади за профілем навчання

Рівень виконання завдань, а отже, й підготовленість учасників III етапу олімпіади з історії відображає аналіз результатів. Комплект завдань для кожного класу складався з 5 питань, за які загалом можна було отримати максимум 65 балів. Реально найвищий результат у кожному з класів був таким: 8 клас – 47,5 бала, 9 клас – 42 бали, 10 клас – 51 бал, 11 клас – 50 балів. Що стосується всіх переможців, то діапазон (мінімальна і максимальна сума) набраних ними балів відображений у таблиці 2.

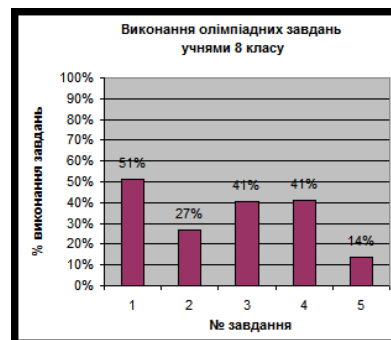
Таблиця 2

Кількість (діапазон) балів, отриманих переможцями III етапу олімпіади

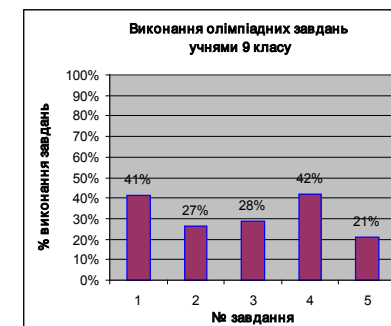
Клас	I місце	II місце	III місце
8	38,5-47,5	34-36,5	22-32,5
9	40-42	32,5-36	22,5-31
10	40-51	35-38	23-33
11	46-50	32-39,5	22-30

Кількісно-якісний аналіз результатів виконання завдань олімпіади був виконаний авторами цієї статті паралельно, за дещо відмінними методиками, наслідком чого (не можна виключати й можливості неістотної різниці в вихідних даних) стали деякі розбіжності в цифрах. Дані, отримані В. П. Сідорчук, відображені на рис 3-6.

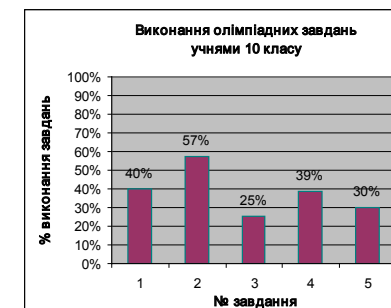
Малюнок 3

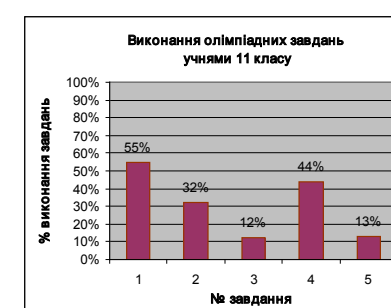
Малюнок 4

Малюнок 5

Малюнок 6

За цими даними, учні 8-х класів найкраще впоралися із завданням № 1, де треба було скласти логічний ланцюжок із наведених імен історичних постатей, місця події, часу події, терміну чи поняття. Найважчим для них було творче завдання (№ 5), в якому треба було проаналізувати фразу з «Послання до єпископів», назвати авторів цього твору, його жанр, висловити свою точку зору та аргументувати її.

Дев'ятикласники краще виконали завдання з ілюстраціями (№ 4), розпізнавши портрети історичних діячів та пояснивши свій вибір, а найгірше – завдання № 5 на порівняння двох історичних документів (виявлення різниці між головними ідеями, знаходження спільних положень, з'ясування обумовленості їх появи та наслідків утілення в життя).

Учні 10-х класів показали найкращі результати серед усіх паралелей. Найважчим для них виявилось завдання № 3, яке передбачало роботу з контурною картою (нанесення відомих річок, визначення назви території, яку вони обмежують, та відомих творів імперської доби, де зустрічаються наведені назви). Найкраще тут було виконано завдання № 2 (виняток серед усіх класів, який забезпечив порівняно високий загальний середній бал з цього завдання), у якому з наведеного переліку треба було вибрати позиції, які стосуються вказаного історичного діяча.

Одинадцятикласники за загальними результатами виконали завдання гірше інших класів. Найлегшим для них, як і для учнів 9-х класів, було складання логічного ланцюжка з наведених імен історичних постатей, місця події, часу події, терміну чи поняття (завдання № 1). Найважчою, як і в минулому році, виявилася робота з контурною картою (завдання № 3), відсоток виконання якого був найнижчим серед усіх класів.

Як видно з наведених діаграм, учням усіх паралелей легше виконувати завдання, які потребують знання фактичного матеріалу, а утруднення викликають творчі завдання, де потрібні вміння аналізувати та порівнювати історичні події та факти, аргументувати власну точку зору. Достатній відсоток виконання мали завдання з візуальним матеріалом (портретами історичних діячів, карикатурами, ілюстраціями), що говорить про належну роботу вчителів на уроках історії у цьому напрямку. Як і в минулі роки, проблемою залишалась робота з історичною картою.

В підрахунках С. О. Наумова увага концентрується на середньому балі, отриманому з кожного завдання, та відсотку його виконання (табл. 3, в дужках зазначена максимальна кількість балів за завдання та предмет – історія України (у) чи всесвітня (в)).

Таблиця 3

Середній бал та відсоток виконання завдань учасниками III етапу

	№ 1		№ 2		№ 3		№ 4		№ 5		Всього	
8 клас	5,4 (8в)	68%	2,2 (8у)	28%	5,7 (14у)	41%	6,2 (15в)	41%	2,9 (20у)	15%	22,4 (65)	34%
9 клас	3,3 (8в)	41%	2,2 (8у)	28%	4,3 (15в)	29%	6,8 (16у)	43%	3,9 (18в)	22%	20,5 (65)	32%
10 клас	3,2 (8в)	40%	4,6 (8у)	58%	3,5 (14у)	25%	5,9 (15в)	39%	5,9 (20у)	30%	23,1 (65)	36%

11 клас	4,4 (8в)	55%	2,6 (8у)	33%	1,9 (15у)	13%	7,1 (16в)	44%	2,5 (18в)	14%	18,5 (65)	28%
Пере січно	4,1 (8в)	51%	2,9 (8у)	36%	3,9 (14,5)	27%	6,5 (15,5)	42%	3,8 (19)	20%	21,1 (65)	32%

В такому розрізі більш очевидною є різниця між паралелями за рівнем виконання усіх завдань: лідирує 10 клас (23,1 бала пересічно, або 36% від максимуму), від якого ненабагато (0,7 бала пересічно) відстає 8 клас, а далі з помітним відставанням (1,9 бала) йде 9 клас (порівняння між ними у відсотках виглядає не так рельєфно через округлення до цілих цифр у протилежних напрямках), а за ним, з відставанням ще в 2 бали, – 11 клас. Така градація між паралелями може бути наслідком різниці в рівні підготовки, якості засвоєння навчального матеріалу, складності завдань.

Дані табл. 3 унаочнюють загальний рівень виконання завдань у цілому й кожного зокрема. Очевидно, що підстав для особливого оптимізму немає: пересічний бал учасника олімпіади – 21,1, що становить 32% можливого максимуму. При цьому найбільш «піддатливими» виявилися простіші завдання (№ 1 – «ланцюжок» подій імен та дат, № 4 – за зображенням), найважчими – творчі (№ 5). Найбільш «провальними» (13-15%) серед усіх завдань олімпіади виявилися завдання № 3 і № 5 для 11 класу, № 5 для 8 класу. Дані таблиці також дають можливість зробити попередній порівняльний висновок щодо рівня виконання завдань з історії України та всесвітньої історії й таким чином конкретизувати вже досить давні сумніви з цього приводу. На нашу думку, доцільно порівнювати лише завдання №1 і №2 (які планувалися як завдання приблизно однакової складності й мають однаковий максимум балів) та пересічний відсоток виконання усіх завдань. Разюча відмінність присутня тільки в першому випадку, що, швидше за все, пов'язано з різною складністю завдань. Якщо ж їх не брати до уваги, то завдання №№ 3-5 з історії України були виконані пересічно на 28%, а з всесвітньої історії – на 32%. Різниця помітна, до того ж вона зростає, якщо врахувати всі завдання. Таким чином, можна констатувати загалом більш високий рівень виконання завдань зі всесвітньої історії. Втім, якісний аналіз причин цього явища ще попереду.

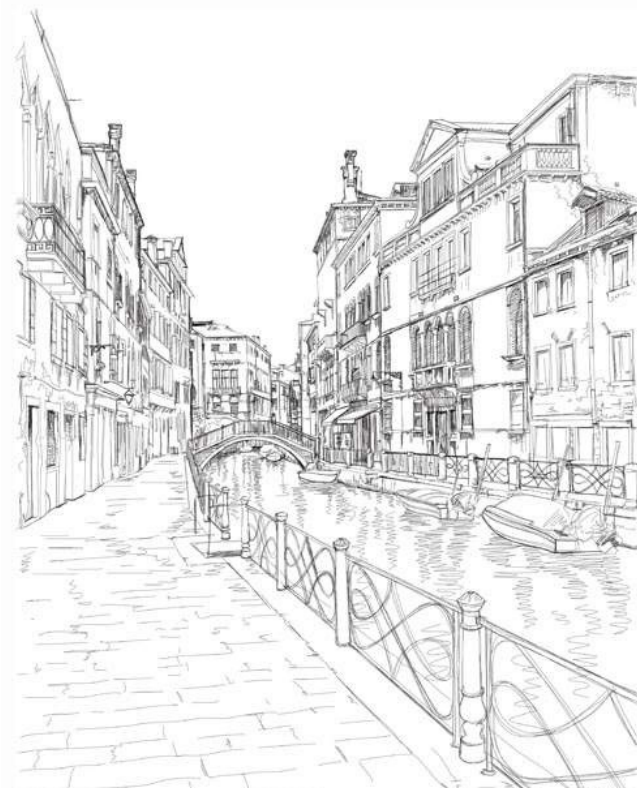
Члени журі визначили типові помилки, які переважно повторюють минулорічні: невміння чітко та послідовно викладати власну думку; неструктурованість відповіді; наведення матеріалу, який безпосередньо не стосується запитань; слабе володіння історичною термінологією; фрагментарна аргументація; невміння робити висновки; недостатнє володіння навичками порівняльного аналізу. Це дає підстави для узагальнюючого висновку, що під час підготовки учнів до олімпіади мало уваги приділялось роботі з творчими завданнями, тобто формуванню логічної та аксіологічної компетентностей.

На завершення можна зробити декілька констатацій, які, поряд з думками, висловленими вище, можуть слугувати матеріалом для подальшого аналізу й обговорення:

- серед учасників III (обласного) етапу Всеукраїнської учнівської олімпіади з історії десятка лідерів щороку змінюється, що свідчить про нестабільність та відсутність системи при підготовці учнів до інтелектуального змагання;
- найбільшу кількість переможців III етапу мають загальноосвітні школи та ліцеї, учні яких показали кращу історичну підготовку;
- серед переможців III етапу зріс відсоток учнів з профільних історичних класів, що свідчить про підвищення рівня сформованості їхніх історичних компетентностей та належну увагу до профільного навчання з боку педагогів;
- для учасників олімпіади виконання творчих завдань і робота з контурною картою залишаються складною проблемою, що свідчить про недостатню роботу вчителів щодо формування в учнів логічної та аксіологічної компетентностей.

Примітки

1. *Посохов С. І.* Обласна олімпіада юних істориків: підсумки і нові завдання / С. І. Посохов, В. І. Бутенко // Методичний вісник історичного факультету № 1. – Харків, 2002.
2. *Рекомендації* щодо роботи з обдарованими учнями на основі аналізу проведення Всеукраїнських учнівських олімпіад у 2012/2013 навчальному році. – Харків, 2013. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://edu-post-diploma.kharkov.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=3540&Itemid=99999999. Доступ – 5.07.2013 р.
3. *Сідорчук В. П.* Обласна учнівська олімпіада з історії у 2011 році: спроба попереднього аналізу / Сідорчук В. П., Наумов С. О. // Методичний вісник історичного факультету № 10. – Харків, 2012. <http://olimp.hoipro.km.ua/> . Доступ – 17.12.2015 р.
4. <http://olimp.hoipro.km.ua/> . Доступ – 17.12.2015 р.

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

ВИЖИВАННЯ В БОРОТЬБІ: ДОЛІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ЕМІГРАНТІВ У ПОЛЬЩІ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ (нова книга про українську еміграцію)

(рец. на кн.: Давидюк Р. П. З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині / Р. П. Давидюк. – Рівне, 2014. – 174 с.)

Вивчення української політичної еміграції пореволюційної доби, табуйоване в Україні за радянських часів, нині вже стало традицією для вітчизняних історичних студій [див.: 4; 6; 8; 9; та ін.]. Проте, схоже, досі ще не було спроби відобразити у книжковому форматі портрет українського емігранта, його долю, поведінку, суспільне й особисте життя тощо. Вагомим кроком у цьому напрямку стала книга Руслани Давидюк [2]. Все життя авторки пов'язане з Волинню: тут вона народилася, отримала фахову освіту, здобула науковий ступінь, працює на посаді доцента кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету, опублікувала понад сотню праць, серед яких і кілька книг у співавторстві.

Не дивно, що рецензоване видання стосується історії цього мальовничого краю у 1920-1930-х роках, коли він після поразки Української революції перебував у складі Другої Речі Посполитої як Волинське воєводство. Щоправда, зазначена в вихідних даних характеристика «монографічне видання» не зовсім точно відображає його жанр, структуру і зміст. Книга побудована в доволі популярному нині серед українських істориків форматі збірки нарисів, у даному випадку – персоналій діячів української еміграції. Всього нарисів дванадцять, розташовані вони за абеткою, подібно до довідкових видань. Можливо, для праці, що претендує на певну цілісність дослідження визначеної проблеми (як це видно з назви праці, заявленого формату та авторського резюме), більш релевантним був би якийсь інший – хронологічний, тематичний тощо – спосіб компонування тексту. Втім, не виключено, що це лише ускладнило б роботу. Особистісний вимір дослідження доповнюють десятки українських діячів, про яких є різна за обсягом та науковою цінністю інформація щодо їхнього життєвого шляху та політичної діяльності; ще, очевидно, сотні в тексті згадуються. Роботу з такою великою кількістю персональної інформації значно полегшує наявність іменного та географічного покажчиків, а ілюстрації збагачують її сприйняття.

Виходячи з того, що рецензія має не лише дати оцінку тексту, а й проінформувати, зацікавити читача, вважаємо за доцільне навести з книги деякі біографічні відомості про цих людей з наголосом на щаблях їхньої політичної кар'єри і (з огляду на регіональний характер видання) зв'язку зі Сходом України, принагідно висловлюючи свої думки з того чи іншого приводу.

Перший нарис присвячений родині Багринівських. Микола Багринівський (місце народження Р. Давидюк не зазначає) в роки революції тривалий час обіймав різні посади в українських урядах, аж до міністра юстиції. В емігрантських урядах був державним секретарем, очолював міністерства юстиції та праці. Цікаво, що у книзі значно більше уваги приділено його дружині Парасковії

(дівоче прізвище Проценко). Вона походила з с. Шемутівка Харківської губернії (точніше локалізувати цей населений пункт рецензенту не вдалося), до заміжжя працювала на Харківсько-Миколаївській залізниці, належала до партії соціалістів-революціонерів, була заарештована. В еміграції, зокрема, очолювала Союз українок на Волині. З приходом радянської влади в 1939 р. потрапила до в'язниці. Життєвий шлях подружжя закінчився у США.

Нарис про Сергія Бачинського подано на тлі родинного портрета: він був одним з чотирьох братів, кожен з яких залишив помітний слід в українському житті революційної та міжвоєнної доби. Народився в Катеринославі, до лютого 1917 р. був російським есером, згодом став одним з чільних діячів Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), головою Катеринославського губернського, потім обласного (на три губернії Півдня) комітетів партії. Був членом Української Центральної Ради, Малої Ради, секретарем президії Трудового конгресу, заступником міністра закордонних справ в урядах Директорії. В еміграції був секретарем Ради Республіки (передпарламенту). В різний час працював у Кам'янець-Подільському державному університеті та Українському науковому інституті в Варшаві; був активним діячем української кооперації та періодики. За більшовицького режиму кілька місяців працював директором школи, був заарештований і відправлений до управління НКВС у Харківській області, згодом розстріляний.

Олександр Ковалевський замолоду був членом Петербурзької Української студентської громади, редагував часопис «Український студент» (1913-1914 рр.). У революційні роки був одним з засновників і лідерів Української народно-республіканської партії, міністром в урядах В. Прокоповича і А. Ливицького. Згодом належав до проурядового табору української еміграції, керівництва Волинського українського об'єднання, у другій половині 1930-х рр. редагував орган ВУО – газету «Українська нива» (пізніше – «Волинське слово»). З приходом більшовиків був заарештований, подальша доля невідома.

Нарис про Івана Литвиненка містить розлогі, інформаційно насичені сюжети про діяльність розвідувальних спецслужб УНР в еміграції, одним із керівників яких він був. Народжений у Хоружівці Лебединського повіту Харківської губернії (тепер – Сумська область), був офіцером царської армії. У роки революції дослужився до звання полковника Армії УНР, командира Запорізької дивізії. Вів переговори з П. Врангелем про можливий союз у боротьбі з більшовиками. З припиненням регулярних воєнних дій Армії УНР у листопаді 1920 р. емігрував до Польщі, де в 1924 р. був залучений до діяльності української розвідки. Очолив мережу розвідпунктів на Волині, займався організацією агентурної роботи на території УСРР. Невідомо, чи переходив він сам польсько-радянський кордон (у книзі про це немає інформації). Але, за свідченням відомого сумського дослідника-краєзнавця Г. Івануценка, ходили чутки, нібито І. Литвиненко в ті роки з'являвся в Хоружівці, щоб забрати свою сім'ю [3]. Серед його співробітників був, зокрема, Т. Бульба-Боровець, майбутній очільник Поліської Січі. Під час Другої світової війни в цьому формуванні продовжував боротьбу й І. Литвиненко. Згодом він очолив розвідку штабу УПА-Північ. Через хворобу, набуту ще під час Зимового походу 1919-1920 рр., змушений був легалізуватися й перейти на підпільну роботу у Львові. Двічі був заарештований, у 1947 р. розстріляний.

Доля родини Певних, на думку Р. Давидюк, ілюструє «складність та неоднозначність українського буття 20-40-х років ХХ ст.». Від себе додамо – і трагізм цього буття в умовах тоталітарних режимів. З сімох дітей п'ятеро залишилися в УСРР, двоє були змушені емігрувати. Двоє братів були розстріляні в 1937 р. Марні були спроби одного з них, Георгія, довести безпідставність обвинувачень таким наївним аргументом, як «одружений на євреїці, тому не міг бути учасником української націоналістичної організації». А під час нацистської окупації ця родинна обставина вже стала приводом для розправи над сім'єю його сина, розстріляних як євреї, та сестрою, звинуваченою в їх переховуванні.

Петро Певний до 1917 р. навчався в Харківському технологічному інституті. За нашими даними, був учасником українського руху: у 1911 р. в жандармських документах проходив як член УСДРП, на якого було покладено пропаганду серед солдатів [10, оп. 1, спр. 363, арк. 152 зв.]. У революційні роки був редактором українських видань, учасником Зимового походу. В еміграції у Варшаві редагував часопис «Українська нива», з кінця 1920-х років мешкав на Волині, де в першій половині 1930-х років очолював ВУО, Товариство імені Лесі Українки, український клуб «Рідна хата», обирався послом до польського сейму (був головою Української парламентарної репрезентації Волині). Щоб підкреслити шкідливість для українців суперечностей між волинськими та галицькими послами (останніх очолював В. Мудрий), Р. Давидюк доречно наводить невеселий тогочасний жарт: «Якби посол Мудрий був певний, а посол Певний був мудрий, то Мудрий не був би мудрий, а Певний не був би певний».

В еміграції опинився ще один представник родини Певних – Микола. Був актором, режисером, керівником українських театральних колективів, одним із засновників Волинського українського театального товариства. До речі, Товариство очолював ще один емігрант, сенатор Микола Маслов (родом з Лубен). У книзі йому відведено всього кілька рядків, хоча йому можна було б присвятити не лише окремі нариси, а й, можливо, книгу. Свого часу рецензенту довелося працювати з датованими 1901 р. матеріалами жандармського слідства у справі української організації з химерною назвою. Очевидні вигадки слідчих, невідповідні тому часу характеристики, відсутність згадок про українську діяльність М. Маслова, який був одним із фігурантів, неможливість достатньої верифікації – все це змусило тоді відкласти матеріали. Тепер можна висловити припущення, що йшлося про один із перших осередків Української революційної партії, який жандармам не вдалося «розшифрувати», а М. Маслов був одним із перших рупівців.

Повертаючись до нарису, відзначимо, що в ньому маємо справу з майже самостійним відгалуженням, присвяченим українському театру на Волині. Наведене листування М. Певного засвідчує непрості театральні будні: «...З Мізоча приїхали до Дермані (граємо у школі)... Їхали кінями, дві брички дала гміна. Дорога погана, два рази під нами ламався віз. З Дерманя до Острога теж

* Точніше, її полтавського відгалуження, про яке йдеться в нарисі. Воно походить з Огульців (тепер – Валківського району Харківської області). У місцевому шкільному музеї та на сайті Огульців є матеріали, пов'язані з цією родиною (див.: <http://www.ogulci.com.ua/index/0-75>). На форумі сайту «Харків Турист» є гілка, присвячена історії родини з цінною інформацією її представників, показано урочище Певного неподалік села (див.: <http://xt.ht/ррbb/viewtopic.php?f=10&t=27820&start=15#p697868>).

кіними треба їхати, але кажуть дорога гірша». Попри це, робота була величезна: театр на чолі з М. Певним, як відзначає Р. Давидюк, «об'їхав весь волинський терен», побував у 52 місцевостях, дав 1083 вистави, на яких побувало понад 197 тис. глядачів. Прихід радянської влади поклав цьому край. Волинський український театр було закрито, М. Певного заарештовано (він наївно вважав: «Я артист, мене чіпати не будуть») і, як пише авторка, ймовірно, розстріляно. З. Шульга стверджує, що це сталося в 1941 р. у Києві [11]. Його дружина, актриса Ніна Певна була відправлена на спецпоселення і до самої смерті в 1982 р. прожила в с. Перегрєбноє Ханти-Мансійського округу. М. Маслов помер на заслання в Казахстані. П. Певний вижив, втікнувши від більшовиків до німецької зони окупації (там був звинувачений у зв'язках з польським підпіллям і два роки перебував в ув'язненні). Після війни потрапив до табору переміщених осіб в американській зоні окупації. Помер у США в 1957 р.

Герой наступного нарису Степан Скрипник широко знаний як патріарх Української Автокефальної Православної Церкви і Української Православної Церкви Київського Патріархату. Його патріотична діяльність розпочалася ще під час навчання в полтавській гімназії, де він став членом українського гуртка, який (цього авторка не зазначила) був складовою розгалуженої загальноукраїнської організації «Юнацька Спілка». В роки революції служив у Армії УНР, був особистим ад'ютантом С. Петлюри, якому доводився племінником. В еміграції тричі обирався послом польського сейму, був співзасновником численних українських об'єднань, лояльних до польської влади. В публічних виступах гостро критикував більшовицький режим, особливо під час Голодомору 1932-1933 рр., був одним з організаторів Волинського громадського комітету допомоги голодуючим в радянській Україні. Працював на дерусифікацію Православної Церкви в Польщі, виступав проти ревіндикаційних заходів (нав'ертання до католицизму) польської влади в другій половині 1930-х років. Несприйняття асиміляційної політики того часу привело С. Скрипника до розриву з ВУО і виключення його з Української парламентарної репрезентації Волині. Ставлення самого С. Скрипника до цього, розчарування в можливостях «української політики» в передвоєнній Польщі засвідчують його слова: «Хотів би краще замітати вулиці на Хрещатику в Києві, ніж бути послом у Польщі». З початком Другої світової війни виїхав до німецької зони окупації. Його дружина та дочка, які не встигли виїхати, були розстріляні за «причетність до сім'ї Петлюри».

Представляти харківському читачеві героя останнього нарису книги – Сергія Тимошенка – немає особливої потреби, оскільки в літературі знайшли відображення не лише життєвий шлях цього українського митця, державного і громадсько-політичного діяча [див.: 5; 7; та ін.], а й його харківський період [1]. Змолоду активний учасник українського руху, провідний діяч РУП-УСДРП, він близько 10 років (1909-1918 рр.) мешкав у Харкові, залишивши помітний у слід у суспільному та мистецькому житті міста. Тут до революції здійснив низку талановитих архітектурних проектів (в тому числі будинок управління Північно-Донецької залізниці, низку будівель у так званому «українському стилі», яким започатковувався український модерн в архітектурі, – серед них найбільш відомий будинок І. Бойка), був заступником С. Васильківського в художньо-архітектурному відділі Товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка (Р. Давидюк

неточно називає гуртком це доволі велике патріотично-мистецьке об'єднання з офіційним статусом). У 1917-1918 рр. був головою Ради Слобідської України, членом Української Центральної Ради, гласним міської думи, губернським комісаром Харківщини. У 1919-1920 рр. двічі входив до складу урядів УНР як міністр шляхів, був учасником Другого Зимового походу. В еміграції був деканом, ректором Української господарської академії в Подебрадах (Чехословаччина), згодом перебрався на Волинь. Тут активно займався українізацією Православної Церкви в Польщі (очолював Товариство ім. Петра Могилу), у другій половині 1930-х років став головою ВУО. Висловлював контрверсійні оцінки С. Петлюри, мав неоднозначні стосунки з іншими відомими українськими діячами – П. Певним, С. Скрипником, потіснивши їх з керівних посад в українських об'єднаннях. Р. Давидюк, з'ясовуючи причини цього, натякає на «непростий характер» С. Тимошенка. Але таке делікатне питання, очевидно, потребує більш ретельного дослідження. Те саме стосується й обставин від'їзду С. Тимошенка до німецької зони окупації в 1939 р. Авторка лише наводить цитату з листа його сина: «Батько устиг втекти до Варшави, а маму залишив вроді трофея у Луцьку». С. Тимошенко тут виглядає вкрай непривабливо, і залишати справу таким чином, без додаткового з'ясування і авторських коментарів, мабуть, було не варто. Згодом С. Тимошенко перебрався до Німеччини, а після війни – до США, де його життєвий шлях закінчився в 1950 р.

Решту персоналій – Ананія Волинця, Антона Кентржинського, Миколу Негребецького, Лаврентія Серветника, Антона Стрижевського – можна означити як діячів «другого плану». Але їхні долі теж по-своєму цікаві, в чомусь показові і неодмінно трагічні. Більшості цих людей, як і багатьом їхнім землякам, випала химерна доля стати «емігрантами на Батьківщині»: народитися на Волині, здобути і розбудувати Українську державу, потім опинитися поза її межами, під владою Польщі – і зрештою бути репресованими нібито «своєю», номінально українською, радянською владою.

Загалом у позірному простій побудові книги в дійсності приховується кілька шарів: її структура ґрунтується на поєднанні постатей з різних ешелонів (рівнів) українського емігрантського політикуму, а структура нарисів – на переплетінні персонального і суспільно-політичного контекстів. Відповідно до цього окреслюються, з одного боку, становище Волині у складі Польщі, владні практики в регіоні, політичний курс і діяльність українських організацій з наголосом на їхніх проблемах і здобутках, а з іншого – наводяться біографічні відомості (щоправда, подекуди надто лапідарно і без очікуваного занурення у внутрішній світ особистості), характеризуються суспільно-політична позиція і практична робота персонажів, описується їхня доля після вересня 1939 р. Важко заперечувати логічність такої побудови для кожного окремого нарису. Проте взяті в сукупності, вони демонструють деякі її вразливі місця, передусім повторюваність сюжетів, які стосуються політичної ситуації та діяльності українських об'єднань.

Хотілося б прочитати більше авторських пояснень, передусім щодо персоналій: причин їхнього життєвого чи політичного вибору, поворотних моментів у біографіях, особливостей міжособистісних взаємин тощо. Були б корисними й коментарі стосовно характеру діяльності, ідеології численних організацій, згадуваних у тексті і для широкого (навіть фахового) загалу

маловідомих або відомих у найзагальніших рисах, стосунків між ними, часто непростих або й конфліктних, відмінностей позицій різних українських політичних сил у територіальному (по лінії Галичина – Волинь) чи ідеологічному (націонал-демократи, соціалісти, націонал-радикали) розрізі.

В цілому ж книга Р. Давидюк читається з інтересом, збагачує, постійно дає поштовхи для роздумів, порівнянь, самим своїм матеріалом унаочнює нерозривність українського світу, спільність і драматичність долі його представників. Висловлюючись стисло – цікава, повчальна і корисна.

Примітки

1. *Вітченко Д.* Харківський період життя та творчості Сергія Тимошенка / Д. Вітченко // Пам'ятки України: історія та культура. – 2014. – № 12. – С. 42-51.
2. *Давидюк Р. П.* З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині / Р. П. Давидюк. – Рівне, 2014. – 174 с.
3. *Іванущенко Г.* Український розвідник Іван Литвиненко: до 120-річчя з дня народження / Г. Іванущенко [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/18/16197/>. Доступ – 15.10.2015 р.
4. *Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття) / В. Піскун. – К., 2006. – 672 с.
5. *Сергій Тимошенко* // Українці в світі [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/peoples/4d21e49a66262052/> Доступ – 15.10.2015 р.
6. *Срібняк І. В.* Українці на чужині. Полонені та інтерновані воїни-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919-1924 рр.) / І. В. Срібняк. – К., 2000. – 280 с.
7. *Тимошенко Сергій* // Довідник з історії України / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – Київ, 1999. – Т. 3. – С. 323.
8. *Троцинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. П. Троцинський. – К., 1994. – 259 с.
9. *Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали.* – К., 2008. – 928 с.
10. *Центральний державний історичний архів України в м Києві.* – Ф. 276.
11. *Шульга З.* Родина Певних. Повернення і небуття [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakarpattya.net.ua/Zmi/78016-Rodyna-Pevnykh.-Povernennia-i-nebuttia>. Доступ – 15.10.2015 р.

проф. Наумов С. О.

Ценная книга для молодых ученых и студентов

(рец. на кн.: «Центральная и Юго-Восточная Европа.

Конец XX – начало XXI вв. Историко-политологический справочник. Под ред. доктора исторических наук, директора Института славяноведения и балканистики АН России К. В. Никифорова. – М.-СПб, Нестор-История, 2015. – 480 с. »)

Историко-политологический справочник энциклопедического характера содержит кроме общих сведений о территории, населении, религиозном составе, государственном устройстве стран указанного региона, краткие очерки их современной истории, характеристику основных политических партий, биографии лидеров государств, изменения вектора внешней политики, сведения об участии в международных политических, экономических и военных структурах. Показано также участие международных организаций в разрешении конфликтных ситуаций в конкретных государствах.

Сведения о четвертьвековой истории каждой из стран написаны ведущими специалистами Института славяноведения и балканистики и некоторых других научных учреждений, которые специализируются на изучении этого региона. Это обеспечило достоверность сведений, всестороннюю характеристику специфики их развития. В списках литературы, посвященной трансформации этих стран в последние годы (процесс крушения социализма, утверждение парламентской демократии и рыночных отношений) указаны наиболее важные обобщающие работы, а также публикации по каждой стране, вышедшие в России и на постсоветском пространстве. Особенно ценным являются указания на сборники документов и монографии, опубликованные зарубежными авторами, изучающими историю новых независимых государств в Центральной и Юго-Восточной Европе.

Во «Вводных замечаниях» ответственного редактора, кроме объяснения причин публикации нового издания справочника (первое вышло в 2003 г.), содержатся некоторые обобщающие утверждения принципиального характера. Если отстаивание названия региона Центральная и Юго-Восточная Европа находит поддержку значительной части историков, политологов, социологов на постсоветском пространстве и в балканских странах, а тезис о стремлении к многоэтничности в странах данного региона находит подтверждение в страноведческих разделах данного издания, также как и вывод о несколько отличающемся статусе вновь принятых стран Юго-Восточной Европы в ЕС, то выводы о «втором издании «бархатных революций» не представляются бесспорными.

Нас, вузовских ученых и педагогов, специалистов и исследователей в области гуманитарных наук, рецензируемое издание, прежде всего, привлекает большим объемом информации по странам региона и высокопрофессиональной интерпретацией его, возможностью проследить общее и специфическое в трансформации этих стран на рубеже веков.

В разделах по конкретным государствам присутствуют краткие оценки современной политической ситуации, характеристики политических партий, их

участие в выборах и участие их представителей в органах власти. Показаны пути разрешения межнациональных противоречий и конфликтов в Сербии, Хорватии, Боснии и Герцоговине, Македонии, Чехословакии. Отражена роль международных органов и организаций в этом процессе.

К сожалению, в кратких очерках современной истории по странам в большинстве случаев отсутствует анализ изменений, произошедших после их вступления в ЕС. Особый интерес представлял бы анализ положения в таких странах, как Болгария, Румыния и Хорватия.

В целом же публикация рецензируемой коллективной работы является ценным подспорьем для начинающих молодых исследователей и студенческой молодежи, как впрочем, и для широкого круга читателей.

проф. Пугач Е. П.

Рец. на монографію: "Історія повсякденності робітників Харкова очима сучасного дослідника. (Любавський, Роман. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років / Науковий редактор Л.Ю. Посохова / Передм. О.А. Коляструк; вступне слово Л.Ю. Посохової." – Х.Раритети України, 2016.-226 с. – (Структури повсякденності))

Одним із найважливіших завдань сучасної історичної науки (і не лише української) є вивчення не стільки політичної і економічної діяльності, культурних і наукових досягнень людства, скільки *самої людини*, як такої, її життя в різних аспектах. Це означає перенесення акценту з дослідження державних інститутів, економічних структур і великих спільнот на вивчення невеликих груп, стратегій поведінки індивідів, а також перехід від опису значимих подій до аналізу повсякденності. Визначаючи сферу інтересів історії повсякденності, німецький вчений А. Людтке відмічав, що вона фокусується на аналізі вчинків тих, кого називають «маленькими, простими, рядовими людьми», на «детальному історичному описі їх душевних переживань і спогадів, любові і ненависті, тривоги і надій на майбутнє». На цьому фоні перевертається традиційне уявлення про те, як повинне будуватися історичне дослідження: історія вибудовується не згори, через сприйняття «сильних світу цього», і не через офіційний дискурс, а як би «знизу» і «з середини». У такому сенсі історія повсякденності - є своєрідна реконструкція «життя невидатних людей», яка з позиції сучасної історії не менш важлива дослідникові минулого, ніж життя людей «видатних».

Виходячи з цього, безсумнівною є теоретична та практична актуальність дослідження Р. Г. Любавського, який зосередив свою увагу на вивченні повсякденного життя такої важливої та специфічної соціальної групи як радянське робітництво, причому для наукового аналізу обрано один з найцікавіших і суперечливих періодів нашої історії – 20-30-ті рр. ХХ століття.

Автор, установлюючи за допомогою джерел, що збереглися, «типове» для певного часу і певної соціальної групи, намагався з'ясувати мотивацію дій усіх історичних акторів і через це наблизитися до їх розуміння. У цьому «родзинка» даного дослідження, його новизна та якісна перевага.

Значна увага в роботі приділяється колективній психології робітників, оскільки в ній виявляється соціально детермінована поведінка людей. У зв'язку з цим автор зосереджується на подіях, що багаторазово повторюються, на історії досвіду і спостережень, переживань і способу життя. Це історія, реконструйована «знизу» і «з середини», з боку самої людини. Таким чином вдалося показати і значною мірою *світ* цих людей, їх загальну культуру, харчування, житло, одяг, повсякденну поведінку, мислення і переживання. В даному випадку ми бачимо прагнення дослідника перейти від *лінійного опису подій*, характерного для позитивістської парадигми, до вивчення *структур людського повсякденного буття в контексті цих подій*.

Слід відзначити, що постановка проблеми саме в такому ракурсі, з певною регіональною обмеженістю і локальними межами особи і мікроспільноти,

сприяли успішнішому і пильнішому розгляду структур повсякденності для виявлення способів самоідентифікації людини і локальної групи, а також форм їх ідентифікації через реконструкцію різних моделей поведінки. Звернення до локального виміру в контексті загальніших процесів дозволило автору повніше відтворити динаміку повсякденних структур. Історія повсякденного життя радянського робітництва у викладі Р.Г. Любавського служить інструментом об'ємнішого вивчення процесів, що відбувалися в локальних співтовариствах минулого. Групування фактичного матеріалу в монографії не лише дало можливість дізнатися про певні події, але і показало *ставлення людей до цих подій*, їх тодішні думки, почуття, переживання. На перший план у дослідженні вийшла особа, її самоідентифікація, форми ідентифікації через образи моделей поведінки того часу. Дослідник переконливо доводить, що поведінка тодішніх робітників Харкова складалася на основі певних ціннісних канонів і нормативних систем і тому є ключем до зашифрованих сенсів історичного часу.

Методика дослідження, застосована Р. Г. Любавським в монографії, дозволяє побачити місце і ролі конкретних людей і їх локальних співтовариств в історичних процесах, зрозуміти соціальну природу цих процесів, виявляє сприйняття людьми подій, що відбуваються, їх вчинки в цих обставинах, що, у свою чергу, пов'язано з культурними традиціями, ментальністю, соціально-психологічними мотивами. Увага в цьому випадку зосереджена на одиничному, яке одночасно містить багатозначні сенси і символи, що відбивають різноманітність соціальних зв'язків. Автор прагне розшифрувати ці символи і наблизитися до досягнення сенсів з тим, щоб досягнути загальніші риси макроісторії.

Зосередження уваги на історії повсякденності та використання мікроісторичних підходів дало можливість автору істотно розширити джерельну базу досліджень радянського робітництва. Серед джерел слід виділити, передусім, «его-документи», що допомагають зрозуміти настрої в суспільстві в переломну епоху і оцінити характер соціально-економічних змін через сприйняття простих людей.

Дослідження Романа Любавського має й багато інших позитивних рис, що свідчать про достатньо високий загальний рівень роботи. Разом з тим, хотілося б висловити й деякі побажання, які можуть, на нашу думку, сприяти подальшому удосконаленню дослідження та його розширенню. Мова йде, перш за все, про розширення розділу щодо дозвілля робітників, оскільки це було важливою складовою їх повсякденного життя. Тут, можливо, слід було б показати, як впливало на повсякденне життя пияцтво, хуліганство, проституція, як складалося сімейне життя робітників, якими були їх пріоритети «любові і ненависті», показати специфіку повсякденності молодих робітників та робітниць. Проте, це побажання на майбутнє, а потенціал автора, як видно з цієї його публікації, дозволяє впевнено рухатися до нових обріїв.

проф. Греченко В. А.

Рец. на наукове видання: "Олександр-Невська Церква Новоросійського університету: історія, персоналії, документи". — Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2015. — 360 с.)

Серед видань останніх років звертають на себе увагу публікації, присвячені домовим храмам дореволюційних університетів. Тема університетів відноситься до числа досить добре вивчених. Окремі (насамперед ювілейні) монографії, статті, дисертації і збірники документів наочний тому доказ. Майже нема такого вчнз, який би не опублікував барвисту монографію, а іноді й у двох-трьох томах. Втім, в цій численній за кількістю і строкатій за жанрами літературі зовсім недостатнє місце приділено університетським церквам. Тим часом, у всій повноті життя дореволюційних університетів Російської імперії не можна уявити без урахування діяльності кафедр історії церкви та богослов'я, університетських храмів. Не виключенням тут є і Імператорський Новоросійський університет. Олександр-Невський храм цього університету тривалий час навіть не згадувався в монографіях з історії цього навчального закладу. Цю прогалину значною мірою заповнює монографія В. В. Левченка та Г. С. Левченко, яка за рекомендацією науково-методичної ради Державного архіву Одеської області була видана у 2015 р.

Грунтовна робота складається з декількох частин, у тому числі вміщує в себе цінний додаток — «Метричні книги церкви св. Олександра Невського Новоросійського університету (1875–1919)». Це неоціненне джерело дозволяє реконструювати багато деталей життя викладацької та студентської корпорації університету за тривалий історичний відрізок часу. Немає, наприклад, сумніву в тому, що знищений в роки минулої війни архів Харківського класичного університету може в деякій мірі бути заповнений матеріалами університетської церкви св. Антонія Великого, що збереглися у фонді консисторії Державного архіву Харківської області.

Основна частина монографії складається з розділів, в яких автори послідовно розкривають історію храму та його метаморфози в радянську епоху, характеризують причет церкви. Не оминають автори і інститут церковних старост, історію церковного хору, економічний стан церкви та інші питання повсякденного життя храму. Два розділи носять джерелознавчий характер і розкривають значення метричних книг як першокласного історичного джерела. Вони переконливо демонструють плідність використання метрик як в біографічних студіях, так і у загальноісторичних дослідженнях.

Праця пройшла серйозну апробацію та відповідну процедуру рецензування. Все сказане дозволило авторам досягти поставлених цілей, повною мірою показати діяльність університетського храму «Південного» Університету.

Разом з тим, автори у своїй роботі (насамперед у вступі) не змогли уникнути деяких штампів та кліше, що затвердилися в науці останнім часом. Наприклад, гіперболізованим уявляється твердження про те, що «*встановлення радянської*

влади завдало болючого удару по всім сферам життєдіяльності людини, та зокрема по науці, системі освіти...». Сама історія Одеського університету багатьма своїми сторінками спростовує це твердження. Наприклад, на офіційному сайті ОНУ імені І. І. Мечникова зазначено: «*Успіхи в науці та освіті зробили Одеський державний університет імені І. І. Мечникова одним із лідерів вищої школи УРСР*»¹. Не уникають автори і деякої пафосності та ідеалізації історії храму.

Цілком погоджуємося з висновком авторів про те, що храм повинен бути повернений віруючим і служити за своїм прямим призначенням.

В анотації книги автори пишуть, що книга призначена для науковців, викладачів, студентів і всіх тих, хто цікавиться історією України та Одеси, зокрема. Тут не вистачає вказівки на тих, хто не байдужий до історії церкви та релігії, опікується проблемами духовності.

Автори монографії слушно підкреслюють, що «*за цей час [останні 25 років — С. К.] духовне відродження ми бачимо через відновлення храмів, церков, реконструкцію релігійних центрів, але саме відродження має відбуватися в душах людей, в їхніх серцях*» [С. 8]. Видатний педагог К. Д. Ушинський писав: «*Нехристиянська педагогіка є річ немислима ...*».

Наукове видання «Олександр-Невська Церква Новоросійського університету: історія, персоналії, документи» стала помітним явищем в українській історіографії. Книга має розлогий науково-довідковий апарат, ілюстрації, іменний покажчик. Праця не тільки підводить підсумки попереднім шуканням в даному напрямку, перш за все самих авторів, але і відкриває нові обрії до вивчення важливих проблем. Серед них — проведення компаративних досліджень, які б сприяли створенню підсумкової праці з історії храмів вищих навчальних закладів на теренах України в дореволюційний час, або створенню узагальнюючого портрету настоятелів університетських храмів, тощо.

проф. С. М. Куделко

Марія Антонівна Литвиненко
(21.03.1921–18.02.2015)

MEMORIA

На 95-му році пішла з життя кандидат історичних наук, доцент Марія Антонівна Литвиненко (21.03.1921–18.02.2015). Після закінчення Ленінградського державного університету в 1944 р. Марія Антонівна прийшла на роботу до Харківського університету і з 1945 по 1987 рр. (до відходу на пенсію) працювала спочатку на кафедрі історії СРСР і УРСР, а з 1957 р. — на кафедрі історії України. Однак і після виходу на пенсію вона протягом кількох років продовжувала викладати в університеті на умовах погодинної оплати.

У 1953 році під керівництвом професора С. М. Королівського вона захистила кандидатську дисертацію «Робітники Донбасу у боротьбі за відбудову кам'яно-вугільної промисловості в період переходу до НЕПу (1921–1922 рр.)».

Сфера її наукових інтересів, окрім історії робітничого класу Донецького басейну, включала в себе дослідження джерел з історії України та спеціально з історії Слобідської України. Ці її інтереси сприяли створенню навчального посібника з джерелознавства (одного з перших в Україні) для студентів історичних факультетів в співавторстві з В. М. Довгополом і Р. Д. Ляхом: «Джерелознавство історії Української РСР» (К., 1986). Серед праць М. А. Литвиненко звертає на себе також увагу монографія «Джерела історії України XVIII ст.» (Х., 1970).

Протягом довгих років Марія Антонівна викладала багатьом поколінням студентів загальний курс історії України, а також ряд спеціальних курсів, перш за все джерелознавчої спрямованості. Її лекції запам'яталися слухачам ґрунтовністю історіографічних і джерелознавчих сюжетів. На заліках і іспитах вона була вимоглива та справедлива.

Всі роки своєї роботи у Харківському університеті Марія Антонівна займалася громадською і просвітницькою діяльністю. Для неї була принциповою причетність

до життя університету, що став для неї рідним. Її вагоме слово, мудра порада не раз лунали на вчених радах, зборах колективу. До неї прислухалися, з нею радилися, її цінували та поважали.

Від нас пішла одна з останніх представниць військового покоління, яка пережила блокаду Ленінграда, людина твердих переконань, віддана історичній науці, що завжди чесно і сумлінно виконувала свої обов'язки.

Свої спогади про університет М. А. Литвиненко завершила словами, зверненими до нас і майбутніх поколінь: *«Треба зберігати кращі традиції на факультеті. Це завдання як викладачів, так і студентів».*

М. З. Бердута, С. М. Куделко, С. І. Посохов

Звіт про наукову роботу історичного факультету за 2015 р.

Любавський Р. Г., Єремєєв П. В.

Звіт про наукову роботу історичного факультету за 2015 р.

2015 р., як і попередні, був досить результативним для історичного факультету. Про це свідчить рейтинг кафедр університету. Факультет і його підрозділи минулого року посіли високі місця серед кафедр гуманітарного спрямування.

Протягом року на факультеті відбулися деякі кадрові зміни. На превеликий жаль, у квітні 2015 р. пішов із життя О. П. Чижов. На кафедрі нової та новітньої історії почала працювати нова викладачка А. О. Сайпанова. У цьому році М. З. Бердута вийшов на пенсію й отримав статус доцента-консультанта (до речі, перший в університеті).

За якісним кадровим складом показник історичного факультету вже протягом тривалого часу один із найкращих у цілому в університеті. У 2013 р. частка науково-педагогічних працівників, що мають наукові ступені та вчені звання складала 96 %. Минулого року цей показник покращився. На сьогодні він становить 100 %. Для порівняння по університету 64 % науково-педагогічних працівників мають наукові ступені.

Двоє співробітників факультету минулого року захистили кандидатські дисертації – це викладачі кафедри історії Східної Європи С. С. Кушнар'єв та П. В. Єремєєв.

Частка викладачів пенсійного віку складає 27,9 %. Для порівняння, у цілому по університету цей показник становить 25 %.

Уже традиційний на сьогодні рейтинг науково-педагогічних працівників відображає результати роботи окремих співробітників факультету. П'ятірка кращих минулого року виглядала так з першого по п'яте місце відповідно: проф. С. І. Посохов, доц. А. М. Домановський, проф. О. Д. Каплін, доц. Д. В. Миколенко, викл. П. В. Єремєєв.

У 2014 р. продовжувала роботу Спеціалізована рада із захисту дисертацій, що діє при факультеті. Протягом року на її засіданнях відбувся захист 6-ти кандидатських дисертацій: 4 зі спеціальності «Історія України» і 2 – «Всесвітня історія». На жаль, у цьому році від ДАКу були зауваження щодо роботи нашої ради.

Вийшли чергові випуски факультетських періодичних видань: «Старожитності» (вип. 13), «Харківський історіографічний збірник» (вип. 14), «Вісник ХНУ. Серія "Історія"» (вип. 50), «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (вип. 18). За традицією непарний випуск «Вісника ХНУ. Серія "Історія"» є спеціалізованим. Усі п'ять періодичних видань факультету є фаховими, тобто вони внесені до затвердженого Департаментом атестації кадрів МОН України переліку видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів.

У 2015 р. деякі наші збірники успішно пройшли перереєстрацію, зокрема «Вісник ХНУ. Серія "Історія"», «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої

історії» та «Харківський історіографічний збірник». У цьому році цю процедуру мають пройти «Старожитності» та «Дриновський збірник».

На сьогодні чотири збірники – «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії», «Старожитності», «Харківський історіографічний збірник» та «Дриновський збірник» – входять до наукометричної бази «РІНЦ», два збірники – «Старожитності» та «Харківський історіографічний збірник» – уже мають імпаکت-фактор.

Задля включення наших періодичних видань до провідних міжнародних наукометричних баз, таких як «Scopus» та «Web of Science», необхідно продовжувати збільшувати частку статей, написаних англійською мовою, і в цьому напрямку діяльності в нас є конкретні успіхи: співробітники факультету в цьому році надрукували 18 публікацій англійською. Для порівняння, в минулому році – 12, а у 2013 р., наприклад, таких публікацій було лише 2.

Окрім фахових видань, 2015 р. було опубліковано ще кілька збірників наукових праць: «Античний мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы»; «Честь и бесчестие ad Fontes. Сборник докладов круглого стола СНО кафедры истории древнего мира и средних веков», тези доповідей студентів та аспірантів «Каразінські читання (історичні науки)».

У 2015 р. співробітниками факультету було опубліковано 13 монографій. Декілька з них є колективними, присвяченими університетській тематиці (до 210-річчя університету), зокрема «Почесні члени Харківського університету: біогр. довідник», «Ректори Харківського університету (1805 – 2014): біобібліогр. довідник», «В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали». Авторами та упорядниками цих видань були проф. С. І. Посохов, проф. С. М. Куделко, доц. В. О. Куліков, доц. Ю.А. Кисельова та інші наші колеги. Відзначимо монографію В. В. Сирди «Арохеологічна наука в Харківському університеті (1805 – 1920-ті)», яка продовжила так звану «срібну серію» кафедри історіографії, джерелознавства та археології. Викладачами факультету, переважно колегами з кафедри історії України, була підготовлена колективна монографія «Харківський університет і українська культура (до 210-річчя від часу заснування ХНУ імені В. Н. Каразіна)». Варто відзначити книгу М. Г. Станчева «Третья мировая: Битва за Украину», яка була написана у співавторстві та опублікована трьома мовами (українською, російською та польською). Необхідно також згадати опубліковані О. Д. Капліним праці «Н. С. Кохановская (Соханская) Избранные сочинения» та «Алексей Хомяков в воспоминаниях, дневниках, переписке современников». Варто згадати про науковий збірник «Євреї в етнічній мозаїці українських земель», редактором якої був С. О. Наумов. Не можна не згадати працю, яку підготували І.П. Сергєєв та А.М. Токарев: «Нетушил И. В. Очерк римских государственных древностей».

Також факультет продовжив серію наукових видань, присвячених нашим учителям. У 2015 р. було опубліковано збірку спогадів і статей про О. О. Кучера.

Навчально-методичні видання цього року представлені працею С. Б. Сорочана «Введение в агиографию. Учебное пособие», посібниками М. Г. Станчева «Основи дипломатії» та «Дипломатичний протокол та етикет». Окрім того, О. Г. Павлова та С. М. Куделко уклали «Методичні рекомендації

до навчально-виробничої краєзнавчої практики». Варто відзначити роботу над посібниками та зошитами для середньої школи С. В. Дячкова та С. Д. Літовченко. Наприклад, згадаємо підручник С. В. Дячкова для 7 класу. Також варто згадати про міжнародний проект, за яким було видано підручник «Сравнительная история мировых цивилизаций», одним з авторів якого був О. І. Тумаков. Кількість статей, опублікованих співробітниками факультету в 2015 р., – 201, з них за кордоном видано 42. Для порівняння, у 2014 р. видано 215 робіт, 88 із них у зарубіжних виданнях (2013 р. відповідно 154 і 43, а 2012 р. 164 і 50).

Хотілося б звернути увагу на ще один важливий показник. У 2015 році 25 статей було опубліковано у виданнях з імпаکت-фактором. Нагадаємо, що в минулому році таких публікацій було 17. Варто відзначити публікацію Д. В. Миколенка в журналі «Proceedings of the XIV International Academic Congress "Fundamental and Applied Studies in the Modern World"» та статтю М. В. Любічева й К. В. Мизгіна в журналі «Eurasia Antiqua».

У 2015 р. співробітники факультету традиційно виступали титульними рецензентами, опонентами під час захистів кандидатських і докторських дисертацій, брали активну участь у редагуванні різних видань.

Протягом 2015 р. на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна було проведено 10 конференцій, круглих столів та семінарів і стільки ж відкритих лекцій і презентацій за участі відомих вітчизняних та зарубіжних учених, тобто відбулося 20 наукових заходів. Для порівняння, в 2014 р. таких заходів було 14.

Варто окремо сказати про відкриття нової експозиції Музею археології університету. Ця подія є безпрецедентною за останні роки та досить масштабною не лише для факультету, а й університету.

На факультеті відбулися заходи, які мали міжнародний статус. Серед інших відзначимо 33-тю Міжнародну краєзнавчу конференцію молодих учених «Історія повсякденності в локальному вимірі»; Міжнародну наукову конференцію «Харків як університетське місто»; Виступ у Музеї історії університету керівника британської компанії Red Art Galleries Дениса Белькевича з лекцією "Сучасний музейний маркетинг. Версія –2015". Декілька заходів було організовано й проведено спільно із Генеральним консульством республіки Польща. Тут варто згадати міжнародний науково-практичний семінар «Принципи пошуку, відбору та публікації історичних матеріалів для підготовки збірника документів "Поляки на Харківщині"», у якому взяли участь наші партнери, колеги з Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні доктори Артур Горак і Кишишов Лягавець; круглий стіл, присвячений 15-річчю Харківського меморіалу жертв тоталітаризму. Центром болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова проведено міжнародний науковий симпозіум «Балкани–Україна: міграційні процеси, соціокультурні впливи, людські долі». Це був один із перших наукових заходів, присвячених десятиріччю початку роботи Центру, які плануються завершитися навесні 2016 р. проведенням VIII Дриновських читань. Минулого року відбулась III Міжнародна дослідницька конференція «Євреї в етнічній мозаїці Східної Європи». Варто згадати такі заходи, як 68-ма міжнародна конференція молодих вчених «Каразінські читання (історичні науки)» та XV Кирило-Мефодіївські читання на тему «Центрально-Східна Європа в умовах глобалізації та регіональної інтеграції».

На факультеті регулярно проводилися вже традиційні методологічні семінари. Відзначимо семінар «Наукометрична база та сучасний вчений: проблема співіснування». Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків продовжила реалізацію проекту з організації щомісячних публічних читань із візантиністики у Свято-Пантелеймонівському храмі м. Харкова. Навчальна лабораторія історичної інформатики активно долучалася до організації науково-практичних семінарів. Так, разом із Програмою східноукраїнських студій імені Ковальських Канадського інституту українських студій проведено низку наукових семінарів з обговорення текстів українознавчих досліджень.

Варто відзначити неформальні методологічні рідінг-семінари, на яких викладачі та студенти обговорюють праці відомих вчених, присвячені проблемам методології історії. Такі семінари з'явилися за ініціативи Ю. А. Кісельової та В. Ю. Іващенко.

Також було проведено 10 виставок, 6 із них у приміщенні Музею історії університету. Особливу увагу привернули виставки «Студенти Харківського університету в "смутні часи" (1920-ті – 1930-ті рр.)» та «Фронтний альбом 1941-1945 рр.». Варто відзначити виставку «Корпоративні міста Донбасу: праця, виснаження та успіх», яку В. О. Куліков організував спільно із Центром вивчення міської історії Центрально-Східної Європи в Будапешті та Львові. Не можна не відзначити також початок проведення виставок в Музеї археології.

У 2015 р. міжнародні зв'язки нашого факультету набули подальшого розвитку. Особливо слід відзначити в цьому плані плідну роботу наших центрів: Центру болгаристики і балканських досліджень імені М. Дринова (співробітництво з болгарськими і сербськими колегами), Навчально-дослідної лабораторії Германо-Слов'янської археологічної експедиції (співпраця з німецькими колегами).

Відбувалася співпраця із закордонними міжнародними фондами. Л. Ю. Посохова спільно з Німецьким історичним інститутом у Москві працює над реалізацією проекту «Вивчення мов у Російській імперії в XVIII ст. Біографії та документи». Вона також є керівником держбюджетної науково-дослідної теми «Університетська культура в українському інтелектуальному просторі (XIX – початок XXI ст.)». В. Ю. Іващенко є куратором проекту з підготовки до публікації спогадів викладачів та вихованців Харківського університету 1920 – 1930-х рр., який реалізується за підтримки Канадського інституту українських студій (Альбертський університет, Канада).

Протягом 2015 р. історичний факультет активно популяризував результати своєї наукової діяльності. На його сайті регулярно оновлювалася інформація про наукові заходи. Кафедра історіографії, джерелознавства та археології власними силами реалізує спеціальний медіа-проект «Кафедральний кафетерій». Регулярні виступи наших співробітників на обласному телебаченні сприяють популяризації наукових знань.

Науково-дослідна робота студентів історичного факультету протягом 2015 р. розвивалася переважно в рамках СНТ. Однією з основних форм організації так званої «молодої науки» на факультеті є проведення конференцій, круглих столів та семінарів. Минулого року було проведено дві міжнародні конференції молодих вчених: «68-мі Каразінські читання (історичні науки)» (понад

150 учасників); 33-я Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Історія повсякденності в локальному вимірі» (близько 40 учасників).

Під час цих заходів наукові доповіді студентів та аспірантів факультету були відзначені іменними преміями (М. С. Дринова, А. Г. Слюсарського, П. Т. Тронька та ін.). Їхній повний перелік є на факультетському сайті.

У 2015 р. достатньо високою була мобільність студентів та аспірантів як в Україні, так і за її межами. Так, 23 – 24 квітня 2015 р. аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Ольга Вовк взяла участь у III Міжнародному форумі студентів, аспірантів і молодих учених, що відбувся на базі Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. За результатами наукового заходу доповідь Ольги Вовк була визнана кращою на секції «Соціально-гуманітарні науки». Наприкінці травня 2015 р. група студентів та молодих науковців історичного факультету під керівництвом професора Л. Ю. Посохової взяла участь у вже традиційному «архівознавчому об'їзді в Польщі», який організовується Інститутом історії Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні.

З 18 серпня по 1 вересня група співробітників Германо-Слов'янської археологічної експедиції, серед яких студенти історичного факультету, взяла участь у розкопках в Польщі, що були організовані Інститутом археології Варшавського університету. 22–30 листопада 2015 р. аспірантка кафедри історії України Світлана Нижнікова взяла участь у II міжнародній польсько-німецько-українській школі імені Б. Осадчука, що відбулася на базі Колегії Східної Європи імені Яна Новака-Єзьоранського у Вроцлаві.

Окремо необхідно відзначити успіхи наших студентів й аспірантів у різноманітних наукових конкурсах та олімпіадах. Зокрема 26–28 березня 2015 р. у Криворізькому національному університеті відбувся II етап Всеукраїнської студентської Олімпіади з історії України. За її підсумками студенти історичного факультету Кирило Каштанов (V курс) і Вадим Ткаченко (III курс) посіли відповідно перше і третє місце. Студент другого курсу Олександр Новак посів третє місце у Всеукраїнській олімпіаді з історії, що проводилася в Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя 14 – 17 квітня 2015 р.

Переможцями XV конкурсу студентських наукових робіт на здобуття премії імені Ковальських у галузі українознавства стали студенти історичного факультету Марина Шевчук (перше місце, науковий керівник – професор Л. Ю. Посохова) та Маргарита Кучеренко (третє місце, науковий керівник – П. В. Єремєєв).

Доповідь студента Владислава Чуйкова була визнана кращою на Всеросійській конференції «Проблеми археології Східної Європи», що відбулася в Ростові-на-Дону 29-31 жовтня 2015 р.

У листопаді 2015 р. студенти історичного факультету Вадим Ткаченко (IV курс), Олександр Новак (III курс), Катерина Чечкіна (II курс) вибороли друге місце на Міжнародному студентському турнірі з історії, що проходив на базі Київського університету імені Бориса Грінченка.

Доброю традицією стало проведення турніру з давньогрецької мови «ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΑΓΩΝΟΙ (Грецькі агони)» між студентами, які спеціалізуються на

кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків під керівництвом доцента цієї кафедри О. А. Ручинської.

Активно та плідно працювали студентські наукові гуртки факультету. 27 березня 2015 р. пройшов круглий стіл "Честь та безчестя AD FONTES", що проводився студентським науковим гуртком кафедри історії стародавнього світу та середніх віків "AD FONTES!". У круглому столі взяли участь студенти кафедр історії стародавнього світу та середніх віків, нової та новітньої історії та кафедри історії Східної Європи. До початку круглого столу були підготовлені тези доповідей, з якими могли ознайомитися всі охочі.

24 грудня 2015 р. з нагоди Дня працівників архівних установ України на історичному факультеті був проведений круглий стіл «Проблеми архівної комунікації», у якому взяли активну участь студенти кафедри історіографії, джерелознавства та археології, що навчаються в магістратурі. Ними були підготовлені аналітичні записки, що стали основою обговорення під час засідання круглого столу, в якому взяли участь також керівники та співробітники архівних установ.

Слід відзначити низку заходів та ініціатив, реалізованих співробітниками Навчальної лабораторії історичної інформатики С. Нижніковою, Є. Захарченко та аспіранта Є. Рачкова. Зокрема, згадаємо майстер-класи з підготовки презентацій для захисту бакалаврських дипломних робіт. Немає сумніву, що проведення таких заходів є вкрай важливим, адже питання про принципи створення презентацій до захисту наукових робіт завжди викликає складнощі серед студентів.

Поряд із здобутками «молодої» науки на історичному факультеті необхідно звернути увагу і на деякі труднощі та проблеми. У звіті за минулий рік було відзначено незначне число здобувачів грантів й учасників міжнародних навчальних програм. Для вирішення цієї проблеми протягом 2015 р. здійснювалося інформування студентів про відповідні програми через факультетський сайт, соціальні мережі. Так, 5 березня 2015 р. відбувся семінар-презентація стипендіальних програм, конференцій, грантів, під час якого співробітниця Навчальної лабораторії історичної інформатики С. Нижнікова розповіла про можливості, які існують для студентів історичного факультету. Втім, у цілому проблема залишається актуальною.

Проблемою є також пасивність значної кількості студентів стосовно участі в конкурсах наукових робіт. Так, цього року лише троє студентів історичного факультету подали свої роботи до участі в міністерському конкурсі студентських наукових робіт у галузі «Історичні науки». Причому така ситуація повторюється з року в рік. Значна кількість студентів, які активно займаються науковою діяльністю, пояснювали своє небажання брати участь у конкурсі відсутністю відповідної мотивації та часу. Визнаючи певну слушність таких заперечень, не можна не відзначити, що участь у зазначеному конкурсі офіційно вважається апробацією результатів (прирівнюється до всеукраїнської конференції), дає змогу обговорити результати своїх досліджень серед кращих молодих науковців інших вузів України. Перемога студентів факультету в конкурсі свідчить про рівень їх навчання, а для наукових керівників студентів-переможців призіві місця їхніх вихованців рахуються в рейтингу викладачів. Тим більше викликає

здивування мала чисельність учасників у конкурсі Ковальських минулого року. Адже переможці конкурсу отримують грошову премію, яка навіть для третього місця перевищує тисячу гривень. У 2015 р. лише двоє студентів факультету взяли участь у конкурсі на здобуття премії імені Ковальських у галузі українознавства, і обидва, як було зазначено вище, зайняли призові місця. Вочевидь, більш активна робота СНТ зі студентами і, особливо, з науковими керівниками сприятиме вирішенню цієї проблеми.

Хроніка подій 2015 р.

24 грудня 2014 – 20 березня в Музеї історії працювала виставка «Ювілейні історії Харківського університету»

15 січня викладач кафедри історії Росії П. В. Єремєєв успішно захистив кандидатську дисертацію «Старообрядці Харківської губернії (1825–1917): соціальна структура та кількісні характеристики», (наук. керівник – проф. Л. Ю. Посохова).

16 січня докторант кафедри історії України В. О. Куліков виступив з лекцією "Міста-корпорації: становлення урбаністичного простору на Донбасі" в Центрі міської історії Центрально-Східної Європи

28 січня на історичному факультеті відбувся III (обласний) етап Всеукраїнської олімпіади з історії школярів 8 – 11 класів Харкова та Харківської області. У цей же день було проведено методичний семінар для вчителів історії – керівників команд учасників олімпіади.

10 лютого до Асамблеї Вчених рад університету, присвяченої 210-річчю із дня відкриття Харківського університету у фойє Актового залу було розміщено виставку, підготовлену співробітниками Музею історії університету «Університетські обличчя: друга половина 1940-х - початок 2000-х років».

19-21 лютого у Варшаві відбулась презентація книги проф. М. Станчева та Ю. Фельштинського «Trzecia Wojna Swiatowna? Bitwa o Ukraine»

27 лютого у музеї історії університету відбулась презентація книги Л. Дешко «Основа. Каразіни», в якій взяли участь проф. С. М. Куделко, М. Станчев та асп. О. Вовк

27 лютого відбулась презентація видань, приурочених до 210-річчя відкриття Харківського університету: «В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі (дослідження і матеріали)» (науковий редактор С. І. Посохов; укладачі О. І. Вовк, С. М. Куделко) та «Харківський національний університет: хроніка подій (1991–2014 рр.)» (науковий редактор С. І. Посохов; укладачі Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, Ю. А. Кісельова, С. М. Куделко, В. О. Куліков).

2 березня в Центрі болгаристики та балканських досліджень імені Маринова Дринова відбувся науковий семінар, присвячений 90-річчю з дня народження професора Г. Н. Попова, який очолював кафедру нової і новітньої історії в 1979-1988 рр.

5 березня на базі Навчальної лабораторії історичної інформатики відбувся семінар-презентація стипендіальних програм, конференцій, грантів.

11 березня відбулося засідання політичного клубу студентського наукового товариства історичного факультету на базі Навчальної лабораторії історичної інформатики «Історичне минуле України як фактор консолідації суспільства». Було запрошено сертифікованого модератора, голову Асоціації професійних медіаторів, що має досвід фасилітації діалогів у зоні АТО Анну Горіну.

13 березня в університеті відбулась презентація книги М. Станчева та Ю. Фельштинського «Trzecia Wojna Swiatowna? Bitwa o Ukraine» за підтримки Генерального консульства Республіки Польща у Харкові та Департаменту міжнародного співробітництва Харківської міської ради.

24-28 березня в Музеї історії працювала виставка «Прилади XIX ст. з колекції фізичної лабораторії університету».

26 березня в рамках візиту до ХНУ імені В. Н. Каразіна Музей історії університету відвідав Президент України П. Порошенко.

27 березня в Музеї історії університету відбулося відкриття виставки «Професорська родина (XIX – початок XX ст.)»

27 березня відбулися VI Луцьківські читання: «Сучасна музейна експозиція: вимоги часу та нові можливості»: (до 60-річчя заснування Пархомівського художнього музею імені А.Ф.Луцькова).

27 березня пройшов круглий стіл «Честь та безчестя AD FONTES», який було організовано студентським науковим гуртком кафедри історії Стародавнього світу та середніх віків «AD FONTES!». За підсумком роботи було видано збірку наукових праць.

27 березня відбулося святкування 15-річчя археологічної експедиції "Чембало". (Керівник – доц. С. В. Д'ячков)

7 квітня на історичному факультеті відбулася лекція німецького історика і публіциста К.Шльогеля на тему "Археологія комунізму".

8 квітня пішов із життя доцент О. П. Чижов, який протягом 2003 – 2013 рр. очолював кафедру нової та новітньої історії.

14-17 квітня студент 3-го курсу історичного факультету С. Новак посів III місце у II етапі Всеукраїнської студентської олімпіади з історії, яка відбулася у Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя.

15 квітня відбулася зустріч з доктором історичних наук, телеведучим, Заслуженим журналістом України Д. Б. Яневським

17 квітня кафедра нової та новітньої історії спільно з Центральною науковою бібліотекою та українсько-польським академічним центром ХНУ імені В. Н. Каразіна за підтримки Генерального консульства Республіки Польща в Харкові провели українсько-польський симпозиум «Війна, провінція, людина: українсько-польські акценти. 1915 рік».

23 квітня відбулася презентація книги "Олександр Омелянович Кучер: спогади, документи, матеріали"(Укладач – проі. В. В. Сичова).

24 квітня відбулася 68-ма міжнародна конференція молодих вчених «Каразінські читання»: історичні науки.

24 квітня студентка 5-го курсу М. Шевчук стала переможницею XV Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт на здобуття премій імені Ковальських у галузі українознавства, який проводив Східний інститут українознавства імені Ковальських.

8 травня відбулося відкриття виставки "Фронтний альбом" у Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна

11 травня професор кафедри історії Росії М. В. Любичев отримав звання члена-кореспондента Німецького археологічного інституту

13 травня в музейному комплексі «Висота маршала Конєва» відбувся круглий стіл, присвячений 70-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. В ньому взяли участь: проф. С. І. Посохов, проф. Ю. П. Волосник (модератор), проф. С. М. Куделко, а також студенти історичного факультету.

13 травня відбулася зустріч з проф. О. Бертелсен (Університет Торонто), яка виступила з доповіддю «Розстріляне відродження: будинок "Слово" у Харкові і невідомі долі його мешканців (трагічна доля українського літератора Михайла Биківця в добу Великого Терору)»

14 травня відбулася відкрита лекція польського історика і політолога Томаша Стрика "Кому потрібна гуманітаристика? Досвід Польщі і України"

15 травня професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії М. Г. Станчев став переможцем у конкурсі Харківської обласної державної адміністрації на здобуття стипендій для видатних вчених (стипендія імені В.Н. Каразіна)

18-22 травня група студентів та молодих науковців історичного факультету під керівництвом проф. Л. Ю. Посохової взяла участь у архівознавчому об'їзді в Польщі, який був організований Інститутом історії Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні.

22-23 травня в рамках Днів Європи в Україні відбулися XV Кирило-Мефодіївські читання на тему «Центрально-Східна Європа в умовах глобалізації та регіональної інтеграції».

26 травня доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків О. А. Ручинська провела практичний семінар з давньогрецької мови «IX щорічний Турнір ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΑΓΩΝΟΙ (Грецькі агони)».

27 травня студент 4-го курсу П. Дурицький став переможцем у Студентському літературному конкурсі «Моє майбутнє та університет»

27 травня на історичному факультеті відбулась презентація російськомовного видання книги проф. М. Станчева і Ю. Фельштинського «Третья мировая. Битва за Украину».

2 червня кафедра нової та новітньої історії спільно з українсько-польським академічним центром ХНУ імені В. Н. Каразіна, Інститутом пам'яті за підтримки Генерального консульства Республіки Польща в Харкові провели лекційно-виставку «В обіймах великого брата. Польща під радянським впливом»

30 травня–27 червня професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделко провів майстер-класи для гідів-екскурсоводів у рамках роботи Українсько-німецького тренінгового центру «Школа гостинності» за підтримки Департаменту Міжнародного співробітництва Харківської міської ради та Німецького товариства міжнародного співробітництва GIZ (Німеччина).

24 червня – 13 серпня відбулась археологічна практика студентів історичного факультету в складі Германо-Слов'янської археологічної експедиції ХНУ імені В. Н. Каразіна (керівник – проф. М. В. Любичев та доц. К. В. Мизгін) біля с. Війтенки Валківського району Харківської області.

25 червня в університеті відбулися публічні доповіді в рамках зустрічі учасників проєкту «Регіон, нація та поза ними: міждисциплінарне та транскультурне переосмислення України». Учасниками заходу стали науковці України, Австрії та Швейцарії.

26 червня відбулися Наукові читання пам'яті В. І. Кадєєва (8.06.1927 – 25.11.2012) «Античний світ та середні віки».

26 червня в університеті відбулась презентація книги канадського історика Т. Снайдера "Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним" (К. : Дуліби, 2015).

1-21 липня відбулась археологічна практика студентів історичного факультету в складі спільної з Харківським історичним музеєм археологічної експедиції (керівники – В. В. Скирда та В. С. Аксьонов) в с. Верхній Салтів Вовчанського району Харківської області

10-30 липня відбулась археологічна практика студентів історичного факультету

в складі Скіфської археологічної експедиції (керівник – доц. І. Б. Шрамко) на Бельському городищі (Полтавська область)

18 серпня - 1 вересня співробітники Германо-Слов'янської археологічної експедиції взяли участь у розкопках, які проводив Інститут археології Варшавського університету в Польщі.

26 серпня відбулось урочисте святкування 80-річного ювілею та 50-річчя професійної науково-педагогічної діяльності доцента кафедри історії України М. З. Бердути

2 вересня наказом ректора відповідно до рішення Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна від 1 липня 2015 р. кафедру історії Росії було перейменовано в кафедру історії Східної Європи.

8 вересня відбулося урочисте святкування 80-річного ювілею професора кафедри нової та новітньої історії Є. П. Пугача

26 вересня Музей історії ХНУ імені В. Н. Каразіна став однією з локацій III фестивалю "Ніч науки" в Харкові.

24 вересня на базі історичного факультету відбулась Міжнародна конференція «Євреї в етнічній мозаїці Східної Європи»

1 жовтня в рамках програми заходів "Тижні Німеччини в Харкові" відбулася відкрита лекція професора С. І. Посохова "Внесок німецьких професорів у розвиток науки і культури в місті Харкові (перша третина XIX ст.)."

2-3 жовтня в Центрі болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова відбувся міжнародний науковий симпозіум «Балкани - Україна: міграційні процеси, соціокультурні впливи, людські долі»

6 жовтня відбулося засідання круглого столу, присвяченого 15-річчю Харківського меморіалу жертв тоталітаризму.

9 жовтня відбулася урочиста зустріч студентів та адміністрації історичного факультету з вчителями історії харківських шкіл "Мій улюблений вчитель історії".

9 жовтня відбулася відкрита лекція докторантки Ю. Скубницької (Університет Пенсільванії) "Вивчення радянської історії у США: школи, напрямки, інтерпретації"

22-23 жовтня на факультеті спільно з Українсько-польським академічним центром науки та культури, Центральною науковою бібліотекою та за сприяння Генерального консульства Республіки Польща в Харкові відбувся міжнародний науково-практичний семінар «Принципи пошуку, відбору та публікації історичних матеріалів для підготовки збірника документів "Поляки на Харківщині"». У семінарі взяли участь науковці з Інституту історії Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні доктори А. Горак і К. Лятавець.

29 жовтня в Музеї історії ХНУ імені В. Н. Каразіна виступив керівник британської компанії Red Art Galleries і організатор фестивалю сучасного мистецтва Feldman Art Park Денис Белькевич з лекцією "Сучасний музейний маркетинг. Версія - 2015".

30 жовтня викладач кафедри історії Східної Європи С. С. Кушнарьов успішно захистив кандидатську дисертацію «Південне порубіжжя Російської держави наприкінці XVI–XVII ст. (на прикладі Середнього Пооскілля)», (наук. керівник – проф. В. М. Духопельников).

2 листопада професора кафедри історіографії, джерелознавства та археології С. М. Куделка включено до складу фахової комісії Міністерства освіти і науки України.

4-6 листопада команда студентів історичного факультету взяла участь у II Міжнародному студентському турнірі з історії на базі Київського університету імені Бориса Грінченка і посіла II місце.

11 листопада у межах Міжнародної наукової конференції «Харків як університетське місто» в Музеї історії університету відбулося відкриття виставки «Студенти Харківського університету в «смутні» часи (1920 – 1930 pp.)»

11–12 листопада відбулася Міжнародна наукова конференція «Харків як університетське місто».

18 листопада до Міжнародного Дня студентів Музеєм історії ХНУ імені В. Н. Каразіна був організований квест «Університетськими місцями пам'яті».

22–30 листопада аспірантка кафедри історії України С. Нижнікова взяла участь у II Міжнародній польсько-німецько-українській школі імені Б. Осадчука.

20 листопада з нагоди 211-ої річниці підписання Стверджувальної грамоти про заснування Харківського Імператорського університету відбулося урочисте відкриття нової виставкової зали Музею археології.

25 листопада за співпраці з Центром українських студій імені Д. І. Багалія на історичному факультеті з відкритою лекцією на тему «Соціально-політична спадщина Михайла Грушевського» виступив д. і. н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського І. Б. Гирич.

7-12 грудня викладачі кафедри історії України професор Л. Ю. Посохова та доцент Р. Г. Любавський взяли участь у німецько-українському проєкті "Ми можемо більше!", який організували НГО "Агенція розвитку освітньої політики" за підтримки Міністерства іноземних справ Федеративної Республіки Німеччина та Університету імені Фрідріха–Александра (Ерланген-Нюрнберг).

11 грудня відбулася XXXIII Міжнародна красназничка конференція молодих учених «Історія повсякденності у локальному вимірі», присвячена 100-річчю з дня народження акад. П. Т. Тронька.

11-13 грудня проф. М. Г. Станчев виступив з лекцією «Харків, як один з ключових чинників української державності. Значення співпраці регіону з НАТО» в Школі європейської солідарності (1-й етап) в Харкові, організованої Громадським об'єднанням «Європейський Рух України» та Центром інформації та документації НАТО в Україні.

15 грудня на історичному факультеті відбулася презентація навчального посібника завідувачки кафедри історії Національного університету "Києво-Могилянська академія" Н. В. Шліхти "Історія радянського суспільства".

23 грудня в Музеї археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відбулася наукова конференція-презентація «Проблеми дослідження та охорони культурно-історичної спадщини України. Підсумки польових досліджень в 2015 році».

24 грудня з нагоди Дня працівників архівних установ України на історичному факультеті було проведено круглий стіл «Проблеми архівної комунікації». У заході взяли участь викладачі та студенти кафедри історіографії, джерелознавства та археології, представники Центрального державного науково-технічного архіву України, Державного архіву Харківської області, архіву ХНУ імені В. Н. Каразіна.

ПУБЛІКАЦІЇ СПІВРОБІТНИКІВ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ В 2015р.

КАФЕДРА ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Бардола К. Ю.

«Право возврата владений» как основа территориальных претензий Византии в VI—XII вв. // Древности 2014-2015. Харьковский историко-археологический ежегодник. – X. : ООО «НТМТ», 2015. – Вып.13. – С.57-69.

Проблема недоимок в Византии // Історія торгівлі, податків та мита: Тези доповідей ІХ міжнародної наукової конференції (Дніпропетровськ, 29–30 жовтня 2015 р.). – Дніпропетровськ, 2015. – С. 9-10.

Домановський А. М.

Четверть века пути в средневековье: Медиевистика на историческом факультете Харьковского университета / А. Н. Домановский, С.Б. Сорочан // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – X. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 41–58.

Византия. Украинский вариант // «Візантіїщина»: Образи і оцінки візантійського цивілізаційного спадку у Центрально-Східній Європі: Круглий стіл (Київ, 27 лютого 2015 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://byzantina.files.wordpress.com/2015/02/domanovsky_rus.pdf

«О взимающихъ куплю Руси...»: к интерпретации статьи русско-византийского договора 911 г. в контексте регулирования внешней торговли в Византии // LAUREA I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – X. : ООО «НТМТ», 2015. – С. 114-118.

Волонтерство в археологічних експедиціях (з досвіду Херсонської археологічної експедиції «Цитадель» Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна) // Волонтерський рух: історія, сучасність, перспективи: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 17–18 квітня 2015 року). – X., 2015. – С. 52–55.

Ціна «великої тиші» – 3000 номізм чи лібр? Про суму данини халіфа Муавії (661–680) василевсу Константину IV (668–685) // Сходознавчі читання А. Кримського «До 120-річчя від дня народження А. П. Ковалівського»: Тези доповідей ХІХ міжнародної наукової конференції (Київ, 16–17 жовтня 2015 р.). – К., 2015. – С. 7–8.

Василевс Феофіл і купецький корабель: образок до історії соціальної етики торгівлі у Візантії // Історія торгівлі, податків та мита: Тези доповідей ІХ міжнародної наукової конференції (Дніпропетровськ, 29–30 жовтня 2015 р.). – Дніпропетровськ, 2015. – С. 10-13.

St. Sophia of Kyiv Cathedral's Millennium in Contemporary Ukrainian Historiography (A Critical Survey) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – X. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1138: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 19. – С. 6–26.

Харьковская византистика: истоки, история, перспективы // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллина-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. – Х. : Майдан, 2014. – Вып. 2. – С. 223–231.

Byzantine Studies in Kharkov: Origins, History, and Perspectives // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллина-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. – Х. : Майдан, 2014. – Вып. 2. – Р. 232–239.

«Ника!»: борьба ранневизантийских партий ипподрома и константинопольское восстание 532 г. // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллина-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. – Х. : Майдан, 2015. – Вып. 3. – С. 69–112.

Дьячков С.В.

Всесвітня історія: підруч. Для 7 класу загальноосвіт. навч. закладів. – Х. : Ранок, 2015. – 224 с.

Всесвітня історія. Історія України. 7 клас: Зошит для поточного та тематичного контролю. – Х. : ТОВ «Видавничий дім Весна», 2015. – 64 с. + 64 с.: вкладка: Зошит для поточного та тематичного контролю. Варіант 2.

Археологической экспедиции Чембало 15 лет / С. В. Дьячков, Н. А. Алексеенко, Н. В. Гинкут, Е. Н. Столяренко // LAUREA I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Х.: ООО «НТМТ», 2015. – С. 150 – 162.

Харьковскому областному историко-археологическому обществу 20 лет / С. В. Дьячков, С. И. Посохов // LAUREA I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Х.: ООО «НТМТ», 2015. – С. 4-12.

Завоевание Крыма турками-османами в 1475 г.: геополитические последствия (материалы курса лекций) // Сучасні тенденції сходознавства: Зб. наук. праць за матеріалами XI Всеукраїнської науково-практичної конференції (24-25 квітня 2015 року) / за ред. І.А. Бикової, Л.М. Ямпольської. – Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2015. – С. 137-143.

Научная конференция-презентация «Проблемы исследования и охраны культурно-исторического наследия Украины. Итоги полевых исследований в 2013 году» // Древности 2014-2015. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Х. : ООО «НТМТ», 2015. – Вып. 13. – С. 358-363.

IX Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины» / С. И. Берестнев, С. В. Дьячков, В. В. Колода, В. В. Котенко, А. А. Роменский, В. В. Скирда, И. Б. Шрамко // Древности 2014-2015. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Х.: ООО «НТМТ», 2015. – Вып.13. – С. 363-374.

Первые Чтения памяти проф. В. И. Кадеева «Античный мир и Средние века» / С. В. Дьячков, А. А. Роменский, А. Н. Токарев // Древности 2014-2015. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Х. : ООО «НТМТ», 2015. – Вып. 13. – С. 374-382.

Еще одна башня-цистерна генуэзской крепости Чембало (XIV—XV вв.) // Древности 2014-2015. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Х. : ООО «НТМТ», 2015. – Вып. 13. – С. 350-358.

Літовченко А. М.

«Стратиграфия мозаики»: технологии настила храмов византийского Херсона // LAUREA I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Х.: ООО «НТМТ», 2015. – С. 126-130.

Литовченко А. Н. Образ византийского храма во внутреннем декоре // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллина-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. С.Б. Сорочан; состав. А.Н. Домановский. – Х. : Майдан, 2015. – Вып. 3. – С.164 - 172.

Литовченко С. Д.

Осадные орудия Марка Антония — сложный путь к поражению // LAUREA I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Х.: ООО «НТМТ», 2015. – С. 84-88.

Царствование Тиграна II Великого в Сирии: проблемы хронологии // Античный мир и археология: Межв. сб.науч. тр. – Саратов, 2015. – Вып.17. – С. 176-191.

Мартемьянов О. П.

Практичні заняття й наукова робота студентів з історії античного світу в Харківському університеті на початку ХХ ст. / Н. С. Мартем'янова, Л. М. Воронова, О. П. Мартем'янов // LAUREA I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Х. : ООО «НТМТ», 2015. – С. 89-194.

Ветераны римской армии – магистраты и жрецы в Нижней Мезии // Res Historica. – Lublin. : Czasopismo Instytutu Historii UMCS, 2014. – No 38. – P. 11–33.

Роменский О. О.

IX Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины» / С. И. Берестнев, С. В. Дьячков, В. В. Колода, В. В. Котенко, А. А. Роменский, В. В. Скирда, И. Б. Шрамко // Древности 2014-2015. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Х. : ООО «НТМТ», 2015. – Вып.13. – С. 363-374.

Первые Чтения памяти проф. В. И. Кадеева «Античный мир и Средние века» / С. В. Дьячков, А. А. Роменский, А. Н. Токарев // Древности 2014-2015. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Х. : ООО «НТМТ», 2015. – Вып. 13. – С. 374-382.

Ручинская О. А.

Честь и бесчестие ad Fontes. Сборник докладов круглого стола СНО кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина / Сост., редактор О. А. Ручинская. – Х. : Майдан, 2015. – 62 с.

Древняя история и античная археология в Харьковском университете / О. А. Ручинская, И. П. Сергеев // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. С. 27–41.

Проблемы преподавания истории Древнего Востока в Украине // Сучасні тенденції сходознавства: Зб. наук. праць за матеріалами XI Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24-25 квітня 2015 року / за ред. І.А. Бикової, Л.М. Ямпольської. – Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2015. – С. 144-147.

Сергеев И. П.

Нетушил И. В. Очерк римских государственных древностей / И. П. Сергеев, А. Н. Токарев.т – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014. – Т. 1: Государственное устройство Рима до Августа. – 704 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/10670>

Трактовка понятия «кризис» в современном российском антиковедении // LAUREA I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Х. : ООО «НТМТ», 2015. - С. 101-105.

Древняя история и античная археология в Харьковском университете / О. А. Ручинская, И. П. Сергеев // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 27–41.

Сорочан Е. С.

Изделия из металла в Византии IV-IX вв. как ремесленная продукция: специализация производства и торговли (на примере византийского Крыма и других регионов империи) // Вестник Университета Дмитрия Пожарского. – М., 2014. – №1. – С. 252-271.

Сорочан С. Б.

Введение в агиографию. Учебное пособие. / Владимир (Швец), С. Б. Сорочан. – Х. : Майдан, 2015. – 264 с.

Четверть века пути в средневековье: Медиевистика на историческом факультете Харьковского университета / А. Н. Домановский, С.Б. Сорочан // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 41–58.

О мощах и типах их местоположения в византийском Херсоне V - X вв. // LAUREA I. Античный мир и средние века. Чтения памяти профессора В. И. Кадеева. Материалы. – Х. : ООО «НТМТ», 2015. - С. 143-148.

К вопросу о ленте протоспафария из Мощевой Балки // Древности 2014-2015. Харьковский историко-археологический ежегодник – Х. : ООО «НТМТ», 2015. – Вып. 13. – С. 99-107.

Генуэзская Газария и Золотая Орда. The Genoese Gazaria and the Golden Horde / Отв. ред. С. Г. Бочаров; науч. рецензенты С. Б. Сорочан и др. – Кишинев: Stratum Plus, 2015. – 711 с.

Libra: Збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків / Під ред. І. И. Немченко. – Одеса: ФЛП «Фридман А. С.», 2014. – Вип. 3. – 120 с.

Еще раз о византийско-хазарском кондоминиуме в Крыму в конце VII – первой половине VIII вв. // Византийский временник. – М.: Наука, 2014. – Т. 73 (98). – С. 278-295.

Византийские военные силы в Крыму в VI - VII вв. // Stratum plus. Археология и культурная антропология. – СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2014. – №6. – С. 113-131.

Душа Херсонеса // Вестник философии и социологии Курского государственного университета. – 2014. – №1. – С. 157-162.

Скальная архитектура христианского Херсонеса-Херсона (IV-X вв.) // Наследство и культурен пейзаж. Heritage and Cultural Landscape. Известия на Регионален исторически музей Русе. – Рус: ТС Груп ООД-Рус, 2015. - Кн. 18: В чест на стогодишнината от отпечатването на книгата на Карел Шкорпил «Опис на старините на по течението на река Русенски Лом». – 2015. – С. 105-119.

К вопросу об эволюции административно-территориального устройства Боспора во второй половине VI VIII вв. / Ю. М. Могаричев, С. Б. Сорочан // Иресиона. Античный мир и его наследие. Сб. науч. трудов к 50-летию проф. Н. Н. Болгова. – Белгород, 2015. – Вып. 4. – С. 92-104.

Лента из Мощевой Балки: к проблеме толкования источника / С. Б. Сорочан, В. С. Флёров // Российская археология. – 2015.– №2. – С. 110-119.

Банно-прачечное дело как рыночная услуга в Византии IV - IX вв. // Scripta antiqua. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры. Альманах. – М. : Собрание, 2015. – Т. 4. – С.183-196.

К проблеме локализации Фул и «народа фульского» // Восточная Европа в древности и средневековье. Государственная территория как фактор политогенеза. XXVII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. – М., 2015. – С. 238-243.

О претории IX века в «цитадели» византийского Херсона // Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV XV в. - Варна, 2015 (Acta Musei Varnaensis). – Т. 10/1. – С. 95-102.

К вопросу об административно-территориальном устройстве Боспора во второй половине VI VIII вв. / Ю. М. Могаричев, С. Б. Сорочан // Добружда. Сборник. – Добрич; Силистра: Регионален исторически музей, 2015. – Т. 30. – С. 151-164.

О ранневизантийском дукате в Таврике // Военная история России: проблемы, поиски, решения. Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 100-летию Первой мировой войны (г. Волгоград, 26-27 сентября 2014 г.). – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2014. – С. 117-121.

Столяренко Е. М.

Археологической экспедиции Чембало 15 лет / С. В. Дьячков, Н. А. Алексеенко, Н. В. Гинкут, Е. Н. Столяренко // LAUREA I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Х.: ООО «НТМТ», 2015. – С. 150 – 162.

Пархоменко М. В.

Представления ромеев о расположении идеального жилого дома в Византии // LAUREA I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Х.: ООО «НТМТ», 2015. – С. 135-139.

Токарев А. М.

Римский император и греческий герой: самопрезентация Цезаря Августа среди римской аристократии // АДСВ. – 2014. – Вып.42. – С.20-26.

Нетушил И. В. Очерк римских государственных древностей / И. П. Сергеев, А. Н. Токарев. – Х.: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014. – Т. 1: Государственное устройство Рима до Августа. – 704 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/10670>

Методические указания к практическим занятиям по истории Рима и Греции. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2015. – 96 с.

Первые Чтения памяти проф. В. И. Кадеева «Античный мир и Средние века» / С. В. Дьяков, А. А. Роменский, А. Н. Токарев // Древности 2014-2015. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Х.: ООО «НТМТ», 2015. – Вып. 13. – С. 374-382.

Супрун (Пішуліна) Н.О.

On the Issue of Shaping of the Chersonese Citizens World-view During the Transformation from an Antique to Byzantine City / Fomin M. V., Suprun N. O. // Res Historica. – Lublin. : Czasopismo Instytutu Historii UMCS, 2014. – №38. – P. 35-43.

КАФЕДРА НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ**Артамонова К. Ю.**

Подворье Киккского монастыря в грузинской Джавахерии во второй половине XIX – в начале XX в. // Дриновський збірник / Дриновски сборник. – Т. VII – Харків-Софія: Изд-во на БАН, "Проф. Марин Дринов", 2014. – С. 213-218.

Статус Кипра в условиях Османской и Британской империй (до начала XX в.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Вип. 17. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 120-129.

Йолкін А. І.

Положение православной церкви в Польше (20-30-е гг. XX века) // Дриновський збірник. Т. VIII. – Харків-Софія, 2015. – С. 74-81.

Вооруженные формирования и политическая ориентация русских военнослужащих в Польше (1920-1922 гг.) // Дриновський збірник. – Т. VII. – Харків-Софія: Изд-во на БАН, "Проф. Марин Дринов", 2014. – С. 284-290.

Г. Н. Попов: коллега и человек // Георгий Николаевич Попов – профессор Харьковского университета: Библиография. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 57-59.

Крютченко М. Л.

Коалиция «цанковистов» с «каравелистами» как вынужденный шаг на пути к власти // Каразинські читання (історичні науки): Тези доповідей 69-ої міжнародної наукової конференції (24 квітня 2015 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 96–98.

«Умеренные» либералы в 1883–1886 гг.: укрепление позиций партии в политическом спектре Болгарии // Міжнародний науково-методичний семінар з болгарської мови, літератури, культури та історії: матеріали (Бердянськ, 22–23 травня 2015 р.). – Бердянськ: БДПУ, 2015. – С. 194-197.

Каштанов К. А.

Позиция администрации Дж. Ф. Кеннеди в отношении ядерной проблемы на Ближнем Востоке (1961-1963 гг.) // Логос. – 2015. – С. 571-574.

Миколенко Д. В.

Дослідження історії зарубіжних країн Європи й Америки нового та новітнього часу на історичному факультеті // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 59-71.

Stefan Stambolov and «stambolovists» in the opposition to the Government of Konstantin Stoilov (1894–1895) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 274-284.

Звіт про наукову роботу історичного факультету за 2014 р. / Д. В. Миколенко, Р. Г. Любавський // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 290-296.

The Heritage of S. Stambolov in the political culture of Bulgaria 1895-1920 // Proceedings of the XIV International Academic Congress “Fundamental and Applied Studies in the Modern World” (United Kingdom, Oxford, 23-25 May 2015). – Volume II. “Oxford University Press”, 2015. – P. 605-612.

Корупція у Болгарії як прояв політичної спадщини Стефана Стамболова на зламі XIX–XX століть. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1607-dmytro-mykolenko-koruptsiya-u-bolharii-ia-k-proiav-politychnoi-spadshchynu-stefana-stambolova-na-zlami-khikh-khkh-stolit>

Політична спадщина Стефана Стамболова у партійній системі Болгарії (1895–1920) // Дриновський збірник: Дриновски сборник. – Харків-Софія: Академічне видавництво «Проф. Марин Дринов», 2015. – Т. 8. – С. 248-256.

Моргун О. В.

Образ Пасваноглу Осман-паши на страницах «Политического журнала»: опыт дискурс-анализа // Научные ведомости Белгородского государственного университета. – 2015.– Серия «История. Политология». – № 13 (210). – Вып. 13. – С. 63-71.

Образ Пасваноглу Осман-паши на страницах «Политического журнала» (1797-1807 гг.) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 69-ої міжнародної наукової конференції (24 квітня 2015 р.). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 38-39.

Пугач Є. П.

Мой первый декан // Историк по призванию: Исая Львович Шерман: (очерки и воспоминания). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 94-96.

Детское восприятие праздника Победы // Первый день без войны. Дети войны о войне и Победе / под. общ. ред. В. И. Астаховой. – Х.: Изд. НАУ, 2014. – С. 101-105.

Профессор А. Е. Кучер – истинно университетский человек // Олександр Омелянович Кучер: Спогади, документи, матеріали – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 74-78.

Евгений Петрович Пугач: «Вся моя жизнь – это Университет!» // Universitates = Университеты. – Х., 2015 – № 1. – С. 12–25.

Человек, достигающий цели // Ученики об Учителе : очерки о науч.-пед. и обществ. деятельности д-ра ист. наук, проф., первого ректора Харьк. гуманитар. ун-та "Нар. укр. акад." Валентины Илларионовны Астаховой (к 80-летию со дня рождения). – Х. : изд-во НУА, 2015. – С. 81–84.

Spomienky ukrajinského historika na vedecký pobyt na univerzite Komenského v Bratislave v Rokoch 1965–1966 // Pámet' národa. Rocník XI, č. 1. Bratislava, 2015. – s.82–89.

Станчев М. Г.

Основи дипломатії. Навчально-методичний посібник для студентів V курсу історичного факультету денного відділення зі спеціальності «Всесвітня історія» спеціалізації «Нова та новітня історія». – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 55 с.

Дипломатичний протокол та етикет. Навчально-методичний посібник для студентів V курсу історичного факультету денного відділення зі спеціальності «Всесвітня історія» спеціалізації «Нова та новітня історія». – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 96 с.

Жизненный путь Христиана Раковского. Большевизм и европеизм: неоконченная дуэль. / М. Г. Станчев, Г. И. Чернявский, М. В. Лобанова-Тортика. – М.: Центрполиграф, 2014. – 557 с.

Третья мировая: Битва за Украину / Ю. Фельштинский, М. Г. Станчев. – К.: Наш формат, 2015. – 456 с.; Третья світова війна. Битва за Україну / Ю. Фельштинський, М. Станчев. – К.: Наш формат, 2015. – 456 с.; Felsztinski J., Stanczew M. Trzecia wojna światowa? Bitwa o Ukrainę / J. Felsztinski, M. Stanczew – Dom wydawniczy Rebis. – 2015. – 431 p.

Георгий Николаевич Попов – профессор Харьковского университета : Библиография. Воспоминания / М. Г. Станчев, Ю. Ю. Полякова. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразіна, 2015. – 64 с.

Євген Петрович Пугач – професор Харківського університету імені В. Н. Каразіна (до 80-річчя з дня народження). Біобібліографічний показник / М. Г. Станчев, Ю. Ю. Полякова. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразіна, 2015. – 64 с.

Продолжая научную традицию: Харьковская болгаристика между Дриновскими чтениями (1988-2013) / С. Ю. Страшнюк, М. Г. Станчев // Дриновський збірник / Дриновски сборник. –Т. VII. – Харків-Софія: Изд-во на БАН, "Проф. Марин Дринов", 2014. – С. 26-43.

Центр болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова / С. Ю. Страшнюк, М. Г. Станчев // Слов'янський світ. Щорічник. – К., 2015. – С. 227-234.

Дело 13-ти (так называемой «болгарской контрреволюционной националистической организации в Украине») // Дриновський збірник / Дриновски сборник. – Т. VII. – Харків-Софія: Изд-во на БАН, "Проф. Марин Дринов", 2014. – С. 357-392.

Иссяк степной родник... Памяти Савелия Захаровича Новакова (1935-2013 гг.) // Дриновський збірник / Дриновски сборник. – Т. VII. – Харків-Софія: Изд-во на БАН, "Проф. Марин Дринов", 2014. – С. 432-434.

«Этнические образы» В. Н. Каразина в истории и историографии // В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали / уклад. О. І. Вовк, С. М. Куделко; наук. ред. проф. С. І. Посохов. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 207 – 218.

Сходознавчі дослідження на кафедрі нової та новітньої історії ХНУ / М. Г. Станчев, О. І. Тумаков, О. О. Чувпило // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 72 – 85.

Страшнюк С. Ю.

Продолжая научную традицию: Харьковская болгаристика между Дриновскими чтениями (1988-2013) / С. Ю. Страшнюк, М. Г. Станчев // Дриновський збірник / Дриновски сборник. – Т. VII. – Харків-Софія: Изд-во на БАН, "Проф. Марин Дринов", 2014. – С. 26-43.

Ното Universitatis: историк-болгарист Георгий Николаевич Попов (1925-1988) // Георгий Николаевич Попов – профессор Харьковского университета: Библиография. Воспоминания / Сост. М. Г. Станчев, Ю. Ю. Полякова; науч. ред. С. Ю. Страшнюк; библиогр. ред. С. Б. Глибицкая. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразіна, 2015. – С. 3-12.

Василь Каразін та Перше сербське повстання 1804-1813 рр. // В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали / уклад. О. І. Вовк, С. М. Куделко; наук. ред. проф. С. І. Посохов. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 237-247.

Центр болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова / С. Ю. Страшнюк, М. Г. Станчев // Слов'янський світ. Щорічник. – К., 2015. – С. 227-234.

Тумаков О. І.

Цивилизации Востока в Новое время // Сравнительная история мировых цивилизаций: учебник / отв. ред. И. А. Краснова и др. – Ставрополь: Изд-во СКФУ, 2015. – С. 186-207.

Цивилизация Востока в условиях распада колониальной системы и глобализации // Сравнительная история мировых цивилизаций: учебник / отв. ред. И. А. Краснова и др. – Ставрополь: Изд-во СКФУ, 2015. – С. 269-293.

Чувпило О. О.

Сходознавчі дослідження на кафедрі нової та новітньої історії ХНУ / М. Г. Станчев, О. І. Тумаков, О. О. Чувпило // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 72-85.

Им было бы о чем поговорить (А.Е. Кучер, Гандиджи, Н. Хемчандра) // О. О. Кучер: Спогади, документи, матеріали. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 110-119.

Із історії сходознавства в Харківському університеті: В. І. Шерць / О. О. Чувпило, Л. О. Чувпило // Харківський історіографічний збірник. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – Вип. 14. – С. 110-125.

КАФЕДРА ІСТОРІОГРАФІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА АРХЕОЛОГІЇ**Вовк О. І.**

В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали / уклад. О. І. Вовк, С. М. Куделко; наук. ред. проф. С. І. Посохов. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 272 с.

Внесок Харківського класичного університету у професійну музичну культуру українського народу / С. М. Куделко, О. І. Вовк // Харківський університет і українська культура (до 210-річчя від часу заснування ХНУ імені В. Н. Каразіна) / за ред. Ю. М. Безхутрого. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 251-271.

Василь Каразін в інтелектуальному середовищі західної української діаспори: до питання історіографічного образу // Українознавчий альманах. –2014. – Вип. 17. – С. 136-139.

Постать В. Н. Каразіна в історіографії та публіцистиці середини ХІХ – початку ХХ ст. // Каразінські читання (історичні науки): Тези доп. 68-ї Міжнар. наук. конф. (м. Харків, 24 квіт. 2015 р.). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – С. 16-17.

«Усе життя моє ... належить моїй Вітчизні»: Василь Каразін та його роль в історії України // Міжнародний форум студентів, аспірантів і молодих учених: Тези доповідей. – Дніпропетровськ, 2015. – С. 33 - 35.

Іващенко В. Ю.

Письма М.С. Дринова 1876 – 1885 гг. из фондов ЦГИВК Украины / С. И. Посохов, В. Ю. Иващенко // Дриновський збірник / Дриновски сборник. – Т. VII – Харків-Софія: Изд-во на БАН, "Проф. Марин Дринов", 2014. – С. 336 – 344.

Заграничные поездки ученых Харьковского университета в первой половине ХІХ в. / С. И. Посохов, В. Ю. Иващенко // В. И. Григорович и развитие славяноведения в России: материалы «круглого стола» с международным участием, посвященного 200-летию со дня рождения ученого (Казань, 10 апреля 2015 г.) / Сост. и отв. ред. Г. П. Мягков, Е. А. Чиглинецов. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2015. – С. 95 – 107.

Источниковедение как основание строгого исторического знания: заметки на полях книги С. И. Маловичко и М. Ф. Румянцевой «История как строгая наука vs

социально ориентированное историописание» (Орехово-Зуево, 2013, 252 с.) // Харківський історіографічний збірник. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – Вип. 14. – С. 207 – 212.

Идеал чиновника и российская действительность начала ХІХ в. в записках Р. М. Цебрикова // Res Historica. – Lublin. : Czasopismo Instytutu Historii UMCS 2015. – Т. 39. – Р. 59 - 69.

Дослідження в галузі джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін на історичному факультеті Харківського університету / В. Ю. Іващенко, О. І. Красько // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 134 – 144.

Каплін О. Д.

Н.С. Кохановская (Соханская) Избранные сочинения / А. Д. Каплин. – СПб. : Рус. Остров, 2015. – 559 с.

Алексей Хомяков в воспоминаниях, дневниках, переписке современников. А. Д. Каплин. – М. : Ин-т русск. Цив., 2015. – 608 с.

Черниговский губернский тюремный инспектор Д.В. Краинский и его записки, как источник по истории гражданской войны (1919–1920 гг.). // Studia internationalia.– Брянск: РИО БГУ, 2015. с. 203-210

Изучение и издание православной классики - насущная необходимость развития литературы. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://ruskline.ru/analitika/2015/10/08_nadobno_nachat_uchitsya_syznova/

Памяти Дмитрия Васильевича Краинского (23.10/5.11.1871-13.03.1935) [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://ruskline.ru/analitika/2015/03/13/hotelos_by_vernutsya_domoj_uvidet_svoih_i_posluzhit_rodine

Кисельова Ю. А.

В. Э. Крусман: новые его-документы / Ю. А. Киселева, Т. Н. Попова // Харківський історіографічний збірник. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – Вип. 14. – С. 179-190.

Портрет историков в интерьере Императорского Варшавского университета // Харківський історіографічний збірник. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – Вип. 14. – С. 212 - 216.

К вопросу о роли научных ценностей в профессиональной культуре гуманитариев классического университета // Суспільна місія класичного університету: історія, сучасність, перспективи: Тези доповідей круглого столу (Харків, 20 лютого 2015 р.). – Х., 2015. – С. 29–33.

Публикация историографических источников на историческом факультете Харьковского университета (1991–2014): итоги и перспективы // Актуальные проблемы источниковедения: материалы III Международной научно-практической конференции, (Витебск, 8–9 октября 2015 г.). – Витебск, 2015. – С. 101-104.

Розвиток історіографії на історичному факультеті Харківського університету // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. – Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 123–133.

Інтелектуальне середовище історико-філологічного факультету Харківського університету та його вплив на становлення Д. І. Яворницького як ученого // Надніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті Дніпропетровськ: Ліра, 2015. – Вип. 13. – С. 11-21.

Красько О. І.

Дослідження в галузі джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін на історичному факультеті Харківського університету / В. Ю. Іващенко, О. І. Красько // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 134-144.

Кириченко М.

Середньовічний Переяслав в руських літописах // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії: матеріали VII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 59-61.

Savrica и Sorices Певтингеровой карты и их интерпретация как северян в историографии // IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: Тези доповідей науково-практичної конференції (Київ, 28 жовтня 2015 р.) – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 11-13.

Куделко С. М.

Теоретико-методологічні засади краєзнавства / О. Г. Павлова, О. П. Гончаренко, С. М. Куделко // Основи краєзнавства : підручник для студ. вищ. навч. закл. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 16–44.

Методичні рекомендації до навчально-виробничої краєзнавчої практики (для студентів III курсу історичного факультету) / О. Г. Павлова, С. М. Куделко. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 20 с.

В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали / уклад. О. І. Вовк, С. М. Куделко; наук. ред. проф. С. І. Посохов. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 272 с.

Очерк истории развития психиатрии в Харьковском классическом университете // Психіатрія, неврологія та медична психологія: Міжнародний науково-практичний журнал. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – Т.1. – С. 89-93.

Сила и вера // Ученики об Учителе : очерки о науч.-пед. и обществ. деятельности д-ра ист. наук, проф., первого ректора Харьк. гуманитар. ун-та "Нар. укр. акад." Валентины Илларионовны Астаховой (к 80-летию со дня рождения). – Х. : изд-во НУА, 2015. – С. 72-74.

Был интересным человеком // Георгий Николаевич Попов — профессор Харьковского университета. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 44-47.

К. К. Шиян як архівіст // Харківський архівіст. – Х., 2015. – С. 168-169.

Деякі питання щодо створення реєстру зниклих пам'яток історії та культури України (з досвіду пам'яткоохоронців) / С. М. Куделко, В. Г. Марьонкіна // Харківський архівіст. – Х., 2015. – С. 38-44.

Внесок Харківського класичного університету в професійну музичну культуру українського народу / С. М. Куделко, О. І. Вовк // Харківський університет

і українська культура (до 210-річчя від часу заснування ХНУ імені В. Н. Каразіна) / за ред. Ю. М. Безхутрого. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 251-271.

Краеведческие экскурсии по Харькову / С. М. Куделко, М. В. Проценко // Сучасні проблеми науки та освіти. – Х., 2014. – С. 162-166.

Вместо предисловия // Шемет Н. Н. Варвара Karinska. Интерпретации. – Х., 2015. – С. 4.

Музезознавство, мистецтвознавство та пам'яткознавство на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна / С. М. Куделко, О. Г. Павлова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 145 – 152.

Краєзнавство між одним і загальним // Краєзнавство і учитель: Тези доповідей міжнародної наукової конференції (Харків, 27 лютого 2015 р.). – Х. : Колегіум, 2015. – С. 107-108.

70 лет Великой победы // Применение лазеров в медицине и биологии: материалы науч.-практ. конференции. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 10.

Мизгін К. В.

До питання критики нумізматичних джерел (на прикладі вивчення знахідок античних монет на території Східноєвропейського Барбарікуму) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С.179-188.

Клад позднебоспорских медных статов из Ксизово / К. В. Мызгин, Г. В. Бейдин // Острая Лука Дона в древности. Археологический комплекс памятников гуннского времени у с. Ксизово (конец IV – V вв.) // Раннеславянский мир. – М. : ИА РАН, 2015. – Вып. 16. – С. 165-180.

Готские войны III в. в свете нумизматических источников с территории Восточной Европы // Новые материалы и методы археологического исследования: материалы III Международной конференции молодых ученых. – М. : ИА РАН, 2015. – С. 151-153.

О позднебоспорских монетах на территории Барбарікума / К. В. Мызгин, Г. В. Бейдин // XVIII Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докладов и сообщений (Коломна, 20-25 апреля 2015 г.). – М. : ГИМ, 2015. – С. 30-32.

О новой находке бронзового медальона Элагабала чеканки г. Филиппополь // XVIII Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докладов и сообщений (Коломна, 20-25 апреля 2015 г.). – М. : ГИМ, 2015. – С. 32-34.

Клады римских республиканских монет на территории Восточной Европы // Нумизматические чтения Отела нумизматики Государственного исторического музея 2015 года: материалы докладов и сообщений. – М. : ГИМ, 2015. – С. 35-40

О времени появления ушек на золотых римских монетах в Барбарікуме // Stratum plus. – Кишинев, Бухарест, 2015. – № 6. – С. 131-140.

К карте находок античных монет на Харьковщине (из научного архива Б.П. Зайцева) // Древности 2014-2015. Харьковский историко-археологический ежегодник – Х. : ООО «НТМТ», 2015. – Вып.13. – С. 276-287.

Римские монеты III в. н.э. на территории Восточной Европы: некоторые наблюдения над новыми находками // Актуальні проблеми нумизматики у системі спеціальних галузей історичної науки: Тези доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції (Кіровоград, 5-6 листопада 2015 р.) 2015 р. – Кіровоград, Київ, Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2015. – С. 21-23.

Besiedlungsgeschichte und Infrastruktur im Gebiet der Wasserscheide zwischen Dnepr und Severskij Donec im 3.-5. Jh. n. Chr. Archäologische und bodenkundliche Untersuchungen / M. Ljubičev, E. Schultze, K. Myzgin, J. Čendev // Eurasia Antiqua. – 2012. – Bd. 18. – S. 153-183.

Gold coins, Alexandria Troas and Goths / A.Bursche, K. Myzgin // Studies in Ancient Coinage in Honour of Andrew Burnett. – London: Spink, 2015. – P. 237-257.

New Finds of Roman Provincial Bronze Medallions on the Territory of Ukraine // Notae Numismaticae IX. Kraków. – 2015. – P. 103-114.

Hoards of the Roman Republican coins on the territory of Ukraine // Peníze v proměnách času X. Nové výsledky v numismatických výzkumech. – Ostrava. – 2015. – P. 15-17.

Finds of Roman republican coins on the territory of Ukraine and Belarus (poster) // XV International Numismatic Congress. (Taormina, 21-25 September 2015). Congress book. – Messina. – 2015. – P. 166.

The origin of early Germanic coinage / A.Bursche, K. Myzgin // XV International Numismatic Congress. (Taormina, 21-25 September 2015) Congress book. Messina, 2015. – P. 104-105.

Znaleziska monet rzymskich między Bałtykiem a Morzem Czarnym: nowy projekt badawczy // 25. jubileuszowa Konferencja Sprawozdawcza Instytutu Archeologii UW: abstrakty. – Warszawa: IA UW, 2015. – S. 27.

Павлова О. Г.

Теоретико-методологічні засади краєзнавства / О. Г. Павлова, О. П. Гончаренко, С. М. Куделко // Основи краєзнавства : підручник для студ. вищ. навч. закл. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 16–44.

Методичні рекомендації до навчально-виробничої краєзнавчої практики (для студентів III курсу історичного факультету) / О. Г. Павлова, С. М. Куделко. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 20 с.

Внесок Харківського університету в культурно-мистецький розвиток України // Харківський університет і українська культура (до 210-річчя від часу заснування ХНУ імені В. Н. Каразіна) / за ред. Ю. М. Безхутрого. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 234 – 250.

Уклін Кобзарю Слобожанського краю // Україна Тараса Шевченка. Краєзнавчі Нариси. – Х., 2015. – С. 500–511.

Художник вшановує пам'ять учителя: (До 10-річчя заснування премії імені А. Ф. Луньова живописцем Н. С. Вербук) // Краєзнавство і учитель: Тези доповідей міжнародної наукової конференції (Харків, 27 лютого 2015 р.). – Х. : Колегіум, 2015. – С. 88-90.

Музеєзнавство, мистецтвознавство та пам'яткознавство на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна / С. М. Куделко, О. Г. Павлова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 145 – 152.

Тема Т. Шевченка в епістолярній спадщині А. Луньова // Київська археографічна комісія в історії українського національного відродження. Збірка наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка (м. Київ, 9 жовтня 2014 р.) / Від. ред. д. іст. наук Г.В. Папакін; упоряд. Д. Гордієнко та В. Корнієнко; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2015. – С. 106 – 119.

Мотиви традицій народного розпису в творчості А. І. Матвієнко. // Традиційна культура в умовах глобалізації: платформа для міжкультурного та міжрегіонального суспільного діалогу: Матеріали науково-практичної конференції (Харків, 22-23 травня 2015 р.). – Х., – 2015. – С. 148-151.

Ілля Рєпін та християнство // Краєзнавство. – 2015. – № 1-2.– С. 280.

Шості Луньовські читання // Промінь. – 2015. – 4 квіт. – С. 4.

Посохов С. І.

Почесні члени Харківського університету: біогр. довідник. / Б. П. Зайцев, В. І. Кадєєв, С. І. Посохов. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 356 с.

Ректори Харківського університету (1805 – 2014): біобібліогр довідник./ / Б. П. Зайцев, В. І.Кадєєв, С. І. Посохов. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 192 с.

Харьковскому обласному историко-археологическому обществу 20 лет / С. В. Дьячков, С. И. Посохов // LAUREA I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Х. : ООО «НТМТ», 2015. – С. 4-12.

«Непонятный» versus «непонятый» В.Н. Каразин: комментарии, ремарки, апология // В. Н. Каразин. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали / уклад. О. І. Вовк, С. М. Куделко; наук. ред. проф. С. І. Посохов. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 249 – 270; *Te same* // Диалог со временем. – 2015. – Вып. 51. – С. 64 – 93.

Астаховский стиль // Ученики об Учителе : очерки о науч.-пед. и обществ. деятельности д-ра ист. наук, проф., первого ректора Харьк. гуманитар. ун-та "Нар. укр. акад." Валентины Илларионовны Астаховой (к 80-летию со дня рождения). – Х. : изд-во НУА, 2015. – С. 75 – 80.

Іноземні професори на етапі становлення Харківського університету // Харківський університет. – 2014. – 30 грудня.

Д.Н. Узнадзе и Харьковский университет: страницы общей биографии // Университеты. Universitates. Наука и просвещение. – 2015. – №1. – С. 52 – 69. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://alumni.univer.kharkov.ua/wp-content/univerokukrcom/2015_1.pdf

Письма М.С. Дринова 1876 – 1885 гг. из фондов ЦГИВК Украины / С. И. Посохов, В. Ю. Иващенко // Дриновський збірник / Дриновски сборник. – Т. VII – Харків-Софія: Изд-во на БАН, "Проф. Марин Дринов", 2014. – С. 336 – 344.

К читателю / В. И. Голик, С. И. Посохов // Генералы: харьковский биографический словарь. – Х., 2014. – Т.2. – С. 3.

Від редактора // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 5-6.

Нова книга в факультетській серії видань // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 286.

Слово о юбиляре. Вместо предисловия // Библиотеквед и библиограф Нина Михайловна Березюк (к 80-летию со дня рождения): биобиблиографический указатель. – Х., 2015. – С. 6 – 8.

Університет и война: к 70-летию Великой Победы // Университеты. Universitates. Наука и просвещение. – Х., 2015. – №2(61). – С. 4 – 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://alumni.univer.kharkov.ua/wp-content/univerokukrcom/2015_2.pdf

Заграничные поездки ученых Харьковского университета в первой половине XIX в. / С. И. Посохов, В. Ю. Иващенко // В. И. Григорович и развитие славяноведения в России: материалы «круглого стола» с международным участием, посвященного 200-летию со дня рождения ученого (Казань, 10 апреля 2015 г.) / Сост. и отв. ред. Г. П. Мягков, Е. А. Чиглинецев. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2015. – С. 95 – 107.

Уставы университетов Российской империи XIX века как законы и как символы // *Bellicum Diplomaticum v Lublinense*. – Lublin, 2014. – С. 115 – 130.

Університетська кафедра історического профіля: характеристики, проблеми, перспективи // *Историческая наука и образование в начале XXI века*. – Ставрополь, 2015. – С. 184 – 187.

«Актовые речи» профессоров российских университетов вт. пол XVIII – перв. трети XIX в как исторический источник и памятник культуры // *Актуальные проблемы источниковедения: материалы III Междунар. науч-практ конф.* – Витебск, 2015. – С. 197 – 200.

Биографии генералов в серии «Харьковский биографический словарь» / В. И. Голик, С. И. Посохов, А. В. Меляков // «Великая Победа»: история и современность: матер. междунар науч-практ конф. (Минск, 14-15 мая 2015). – Минск. – 2015. – С. 402 – 409.

Рачков Є. С.

Символи та емблеми Харківського університету кінця ХХ – початку ХХІ ст.: на шляху до створення нової корпоративної символіки // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – № : 1143. Серія «Історія». – Вип. 48. – С. 221 – 228.

Використання корпоративних символів та емблем в обрядах переходу (на матеріалах Харківського університету) // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – Вип. 17. – С. 286 – 292.

Методи та підходи візуальної історії: аналіз історіографії // Харківський історіографічний збірник. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – Вип. 14. – С. 27–41.

Документ в університетських ритуалах // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – 2015. – Вип. 13. – С. 143 – 150.

Символы и эмблемы классических университетов Украины (1933–1991 гг.): визуальный образ советских вузов. Гуманитарные и юридические исследования // Северо-Кавказский федеральный университет. – 2015. – Вып. 3(7). – С. 49 – 53.

Документ в университетских ритуалах // *Kolo Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*. – 2015. – №16. – С. 149 – 158.

Сучасні тенденції розвитку символіки класичних університетів України: між брендом та традицією // Суспільна місія класичного університету: історія, сучасність, перспективи : Тези доповідей круглого столу (Харків, 20 лютого 2015 р.). – Х., 2015. – С. 53 – 57.

Створення університетської символіки як приклад саморефлексії (на матеріалах конкурсу на створення емблеми Харківського університету кінця 1990-х рр.) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2015 р.). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, – 2015. – С. 36 – 37.

«Символи та емблеми Харківського університету»: музейна виставка до Дня архівіста // Харківський архівіст. – Х., 2015. – С. 150 – 156.

Скирда В. В.

Археологічна наука в Харківському університеті (1805-1920-е). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 188 с.

IX Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины» / С. И. Берестнев, С. В. Дьячков, В. В. Колода, В. В. Котенко, А. А. Роменский, В. В. Скирда, И. Б. Шрамко // *Древности 2014-2015*. Харьковский историко-археологический ежегодник – Х. : ООО «НТМТ», 2015. – Вып.13. – С. 363-374.

Музеєфікація археологічних старожитностей / В. В. Скирда, І. М. Скирда // *Археологічний альманах*. – Комсомольск, 2015. – Вип. 15. – С. 129-130.

Археологічна наука в Харківському університеті / І. Б. Шрамко, В. В. Скирда // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 8-26.

Шрамко І. Б.

IX Международная научная конференция «Проблемы истории и археологии Украины» / С. И. Берестнев, С. В. Дьячков, В. В. Колода, В. В. Котенко, А. А. Роменский, В. В. Скирда, И. Б. Шрамко // *Древности 2014-2015*. Харьковский историко-археологический ежегодник – Х. : ООО «НТМТ», 2015. – Вып. 13. – С. 363-374.

Археологічна наука в Харківському університеті / І. Б. Шрамко, В. В. Скирда // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 8-26.

Хоружа М. В.

Бронзовые подвески в виде коней из катакомбных захоронений салтово-маяцкой культуры (по коллекции Харьковского исторического музея) // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы IX Международной научной конференции. – Х. : ООО "НТМТ", 2014. – С. 58.

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**Єремєєва К. А.**

Репрезентация нацменьшинств и украинцев в официальном юмористическом дискурсе Советской Украины (на примере текстов журнала «Перець») // Кою Historii: Czasopismo afiliowane z Instytutem Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. – № 16. – S. 135-149.

Журавльов Д. В.

Харківський університет і українська культура (до 210-річчя від часу заснування ХНУ імені В. Н. Каразіна) / за ред. Ю. М. Безхутрого. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 60-68.

Кафедра історії України та її внесок в розвиток українознавчих досліджень //

Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С.86-97.

Українсько-османські відносини останньої третини XVII ст. і "турецький проект" гетьмана Петра Дорошенка // Дриновський збірник: Дриновски сборник. – Харків-Софія: Академічне видавництво «Проф. Марин Дринов», 2015. – Т. 8. – С. 124-131.

Захарченко Є. Ю.

Соціально-правове становище родини парафіяльного священика Російської імперії у XIX – на початку XX ст. // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / Упорядник О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Львів.: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії, 2015. Книга 1. – С. 237-243.

Дружина, діти та інші родичі: склад та параметри типової родини парафіяльного священика Харківської єпархії у XIX – на початок XX ст. // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2015 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 188-189.

Освітні стратегії у родині парафіяльного священика у XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Харківської єпархії) // Церква – наукова – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Тринадцятої Міжнародної наукової конференції (27-29 травня 2015 р.) / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К., 2015. – С. 212 – 214.

Калініченко В. В.

Харківський університет і українська культура / В. В. Калініченко, В. С. Майстренко // Харківський університет і українська культура (до 210-річчя від часу заснування ХНУ імені В. Н. Каразіна) / за ред. Ю. М. Безхутрого. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 77-80.

Куліков В. О.

Міжнародний практичний семінар «Цифрове та візуальне: нові підходи до дослідження історії міст Центрально-Східної Європи» / В. О. Куліков, М. Я. Погорілко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Електронні інформаційні ресурси. Збірка наукових праць. – К. : Інститут історії НАН України, 2015. – С. 187–193.

Пространственная сегрегация в корпоративных городах Донбасса в позднеимперский период / В. А. Куликов, О. И. Чекрыжова // Информационный бюллетень ассоциации «История и компьютер». Спец.вып. : Материалы межд. научн. конференции «Геоинформационные системы и технологии в исторических исследованиях». – Барнаул, 2015. – вып. № 45 – С. 135–141.

Системы управления промышленными предприятиями в годы Первой мировой войны (на материалах николаевских судостроительных заводов «Наваль» и «Руссуд») // Транспортные коммуникации Российской империи в годы Первой мировой войны. – М.; СПб.: Нестор-История, 2014. – С. 108–117.

Харківський університет у контексті розвитку української культури в 1964–1991 роках // Харківський університет і українська культура (до 210-річчя від часу заснування ХНУ імені В. Н. Каразіна) / за ред. Ю. М. Безхутрого. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 69–76.

Foreign Industrialists and Corporate Social Responsibility in pre-Soviet South Russian Enterprises // Jahresbericht 2014. Institut für Ost- und Südosteuropaforschung. – P. 76–77.

Transfer of Managerial Models by Foreign Industrialists to South Russia in the late 19th – early 20th century // Res Historica. – Lublin : Czasopismo Instytutu Historii UMCS, 2015. – № 39. – P. 151–170.

Лапченко А. С.

Використання мінеральних речовин в селянських промислах на Харківщині в роки непу // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія» / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч.2. – С. 109-113.

Селянські промисли на Харківщині в 1920-х рр. // Вісник Черкаського університету імені Б. Хмельницького. Серія Історичні науки – Черкаси, 2015. – Вип. 9 (342) – С. 117-121.

До питання про термін «кустарна промисловість» в історичній літературі // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2015 р.). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 20-21.

Селянські промисли з обробки мінеральних речовин на Харківщині в роки непу // III Всеукраїнська науково-практична конференція (м. Суми, 17 квітня 2015 р.). – Суми, 2015. – С. 17-19.

Селянські промисли по обробці рослинної сировини на Харківщині в роки непу // III Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених (Дрогобич, 26-27 березня 2015 р.). – Дрогобич, 2015. – С. 82-83.

Розвиток жіночого домашнього підприємництва в гендерному просторі українського села в роки непу (на прикладі Харківщини) // Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 25-26 вересня 2015 р.). – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. – С. 49-53.

Територіально-галузеве розміщення та питома вага промислів на Харківщині в сільській місцевості в роки непу // Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, Україна, 13-14 листопада 2015 р.). – К. : ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2015. – С. 18-20.

The contradiction of the term “handicraft industry” // Oxford Journal of Scientific Research, 2015. - № 1(9) (January-June)/ Volume III? “Oxford University Press”, 2015. – P. 554-561.

Селянські промисли з обробки рослинної сировини на Харківщині в роки непу // Вісник Національно технічного університету «Харківській політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Серія: «Актуальні проблеми історії України». – Харків: НТУ «ХПІ». – 2015. - №38 (1147). – С. 73-84.

Селянські промисли з переробки тваринної сировини на Харківщині в роки непу // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. – Вип.15. – С. 69-77.

Ластовець Н. О.

Вплив особового складу місії УНР в США на встановлення дипломатичних відносин в 1919 – 1921 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця. – Вип. 23. – С. 150-154.

До питання про ідентичність української політичної еліти початку ХХ століття // Научные перспективы XXI века. Достижения и перспективы нового столетия. Сборник публикаций IX Международной научной конференции. – Новосибирск. – Вып. 2(9). – С. 145-148.

Влияние идентичности на становление украинской государственности в начале XX века // Сборник Центра гуманитарных исследований «Социум»: «XXV Международная конференция посвященная проблемам общественных наук» (Москва, 25 ноября 2014 г). – М., 2015. – С. 5-7.

The human and policy: role of the person to the establish international relations (for example of the diplomatic mission UPR on the USA // Canadian Journal of Science Education and Culture. – Toronto. – No.2. (6). – P. 536-539.

Любавський Р. Г.

Умови життя іноземних працівників Харківського тракторного заводу в 1930-ті р. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2015. – С. 69-77.

«Повсякденність мобільності: спроба концептуалізації» // Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел. Збірник матеріалів семінару (Вінниця, 14-15 травня 2015 р.) – Вінниця : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, 2015. – С. 110-114.

Звіт про наукову роботу історичного факультету за 2014 р. / Д. В. Миколенко, Р. Г. Любавський // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 290-296.

Майстренко В. С.

Харківський університет і українська культура / В. В. Калініченко, В. С. Майстренко // Харківський університет і українська культура (до 210-річчя від часу заснування ХНУ імені В. Н. Каразіна) / за ред. Ю. М. Безхутрого. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 77-80.

Наумов С. О.

Харківський університет і українська культура (до 210-річчя від часу заснування ХНУ імені В. Н. Каразіна) / за ред. Ю. М. Безхутрого. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 33-43.

Українознавчі студії в «непрофільних» підрозділах історичного факультету // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 98-110.

Війна і українці: суспільно-політичні настрої в українському середовищі Харкова в роки Першої світової війни // Дриновський збірник/Дриновски сборник. – Харків; Софія: Вид-во БАН ім. проф. Марина Дринова, 2015. – Т. 8. – С. 294-304.

Нижнікова (Лісенко) С. В.

Реформа єпархіальних жіночих училищ в Україні у 1907 р.: реальні зміни чи імітація перетворень? // Шевченківська весна – 2015: історія: матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. – К.: Логос, 2015. – С. 206-208.

Викладачі єпархіальних жіночих училищ в Україні (др..пол. XIX – поч. XX ст.): гендерний аспект // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених (Харків, 24 квітня 2015 р.). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 190-191.

Викладач єпархіального жіночого училища в Україні XIX ст. (на прикладі Харківського єпархіального жіночого училища) // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Тринадцятої Міжнародної наукової конференції (Київ, 27-29 травня 2015 р.) / Нац. Києво-Печер.іст.-культ. Заповідник. – К., 2015. – С. 225-227.

Звичайний день єпархіалки у другій половині XIX – на початку XX ст. // Матеріали XXXIII-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих вчених, присвяченої 100-річчю з дня народження героя України, академіка П. Т. Тронька (1915 – 2011). – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. – С. 101-102.

Навчально-виховний процес в єпархіальних жіночих училищах України (друга половина XIX – початку XX ст.): світський та церковний компоненти // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – Вип. 18. – С. 110-115.

Посохова Л. Ю.

Харківський університет і українська культура // Харківський університет і українська культура (до 210-річчя від часу заснування ХНУ імені В. Н. Каразіна) / за ред. Ю. М. Безхутрого. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 44-50.

Вивчення живих європейських мов у православних колегіумах України XVIII ст. // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2014. – Вип. 123. Серія «Історичні науки». - № 10. – С. 40-45.

Дитяча книга в родинах козацької старшини в другій половині XVIII ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Збірник наукових праць. Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2015. – Вип. 13. – С. 135-142.

Сюжет, який «підказав» Андрій Ковалівський // Харківський історіографічний збірник. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – Вип. 14. – С. 102-110.

Провина та покарання: виховні практики в православних колегіумах України. (XVIII – початок XIX століття) // Історична пам'ять. Науковий збірник / Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. – Полтава, 2015. – Вип. 33. – С. 97-106.

Еволюція стратегій виховання дітей козацької старшини Гетьманщини та Слобідської України в XVIII ст. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – № 1145. Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 267-273.

Інтелектуали Харківського колегіуму другої половини XVIII — початку XIX століття: мереживо зв'язків і взаємин // Київська Академія. – К., 2014-2015. – Вип. 12. – С. 160-184.

Розширюючи обрії світу: Реальні та віртуальні подорожі студентів та викладачів православних колегіумів України XVIII ст. // Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. – Київ-Краків, 2015. –Т.1: Ранньомодерна людина: Простір – влада – право XVI – XVIII століть. – С. 376-390.

Акты православных коллегіумов Украины XVIII века. «Западная» традиция и имперские реалии // Belliculum Diplomaticum V Lublinense. Dokumenty, kancelarie i archiwa między Wschodem i Zachodem. – Lublin, 2014. №. 5. – S. 269-285.

Труш С. М.

Органи Надзвичайної комісії на території Харківської губернії: повітові комісії та політичні бюро (1919–1922 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – Вип. 17. – С. 207-217

Боротьба Надзвичайної комісії з економічною злочинністю: завдання, методи, етапи та результати (на матеріалах Харківської губерньської надзвичайної комісії, 1919–1922 рр.) // Гуржівські історичні читання. –Черкаси, 2015 – Вип. 10. – С. 179-181.

Боротьба Надзвичайної комісії з економічною злочинністю: завдання, методи, результати (на матеріалах Харківської губерньської надзвичайної комісії, 1919-1922 рр.) // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: Тези допов. Міжнар. наук.-теор. конф. студ. і аспір.(Харків, 7-8 квітня 2015 р.): у 3-х ч. – Ч. 1. – Х., 2015. – С. 136-138.

Материальное обеспечение и условия труда чекистов (на материалах Харьковской губернской чрезвычайной комиссии, 1919–1922 гг.) // Universum: Общественные науки: электрон. научн. журн. – 2015. – № 8-9 (18). [Электронный ресурс] – Режим доступу: <http://7universum.com/ru/social/archive/item/2595>

Характеристика особового складу Харківської губерньської надзвичайної комісії (1919-1922 рр.) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції. – Х., 2015. – С. 164-165.

Насильство як основа діяльності надзвичайних комісій (на матеріалах ХГНК, 1919–1922 рр.) // Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми. Матеріали ХХХІІ Міжнародної історико-правової конференції – Київ - Полтава, 2015. – С. 299-304.

Материальное обеспечение и условия труда сотрудников губернской чрезвычайной комиссии (1918-1922 гг.) // Materials of 6 International science conference «21 century: fundamental science and technology». Vol. 2. – North Charleston, 2015. – P. 18-20.

КАФЕДРА ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Волосник Ю. П.

Виникнення та діяльність приватних акціонерних товариств у Харкові (1921–1929 рр.) / Ю.П. Волосник, М.О. Онацький // Вісник НТУ «ХПІ». – Х., 2015. – № 38 (1147).– С. 14-23.

А.Е. Кучер – научный руководитель // Олександр Омелянович Кучер: Спогади, документи, матеріали.– Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 42-44.

Духопельников В. М.

Русистика на историческом факультете // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – №1145 Серія «Історія». – Вип. 50. – С. 111-122.

Воспоминания об А.Е. Кучере // Олександр Омелянович Кучер: Спогади, документи, матеріали.– Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – С. 53.

Єремєєв П. В.

«Экстракты исповедных росписей» как источник по истории старообрядчества 1825–1855 гг. (на примере Харьковской губернии) // Липоване: история и культура русских старообрядцев. – Одесса-Измаил, 2013. – Вип. 10. – С. 57-65.

Старообрядческое согласие в контексте теории «воображаемых сообществ» Бенедикта Андерсона (на примере Харьковской губернии) // Старообрядчество: история, культура, современность: Материалы. – Т.1. – М., 2014. – С. 436-444.

Сучасний стан та перспективи розвитку історичної інформатики: за результатами XIV Конференції Асоціації «Історія і комп'ютер» // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Електронні інформаційні ресурси. Збірка наукових праць. – 2015. – Число 25. – С. 183-186.

«Моління за царя» та «визнання шлюбу» як критерії класифікації старообрядців-безпопівців місіонерами другої половини XIX ст. (на прикладі Харківської єпархії) // Держава і Церква в новітній історії України, Всеукраїнська наукова конференція. Збірник наукових праць за матеріалами V Всеукраїнської наукової конференції (Полтава, 19-20 лист. 2015 р.). – Полтава: ТОВ "АСМІ, 2015. – С. 340-346.

Методы оценки достоверности статистики старообрядчества Российской империи в XIX – начале XX вв. (на примере Харьковской губернии) // Историческая информатика. Информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях и образовании. – №1-2. – 2015. – С. 73-97.

Кушнарков С. С.

К вопросу о монастырской колонизации Среднего Поосколья в XVII в. (на примере Валуйского Успенского Николопристанского монастыря) // Вісник Чернігівського нац. пед. університету імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2014. – Вип. 123. Серія: Історичні науки. – № 10. – С. 21-28.

Заселення Середнього Пооскілля українськими переселенцями в першій половині XVII ст. // Наукові записки Тернопільського нац. пед. Університету імені Володимира Гнатюка. – Серія: Історія. Тернопіль: Видю-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч.1. – С. 3-7.

Служилый род Посоховых в заселении и хозяйственном освоении Среднего Поосколья в XVII – начале XVIII в. // Общество. Гендер. История: сборник статей и тезисов докладов VI Международной научной конференции. Липецк: Гравис, 2014. – С. 56-59.

Документы Валуйской приказной избы как источник по истории служилого землевладения в Среднем Поосколье во второй половине XVII – начале XVIII в. (по материалам государственного архива Воронежской области) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції. – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. – С. 33-34.

Любичев М. В.

Besiedlungsgeschichte und Infrastruktur im Gebiet der Wasserscheide zwischen Dnepr und Severskij Donec im 3.-5. Jh. n. Chr. Archäologische und bodenkundliche Untersuchungen / M. Ljubičev, E. Schultze, K. Myzgin, J. Čendev // Eurasia Antiqua. – Bd. 18. – 2012. – S. 153-183.

A cremation Grave of the Chernyakhov Culture with spurs and a Bügelknopffibel: regional context and interregional comparison / E. Schultze, M. Liubichev // Krym I polnocne wybrezeza Morza Czarnego w badaniach archeologicznych 1956–2013. – Warszawa, 2015. – S. 34.

Дослідження могильника черняхівської культури Зачепилівка / К.В. Мизгін, М.В. Любичев // Археологічні дослідження в Україні 2014 р. – К., 2015. – С. 234-235.

Дослідження археологічного комплексу пізньоримського часу Війтенки / М.В. Любичев, Е. Шультце // Археологічні дослідження в Україні 2014 р. – К., 2015. – С.231-233.

Потрашков С. В.

Малороссийское ополчение в заграничных походах в 1813–1814 гг. // Освободительные походы русской армии 1813–1814 гг. в истории России и Европы : Материалы международной научной конференции (Москва, 25-26 марта 2014 г.) – М., 2014. – С. 221-227.

Проць Н. В.

Дворяни Харківської губернії: історія нагородження та відзначення чинами (1830–1899 рр.) // Вісник Харківського національного університету імені

В.Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – № 1119 Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». – Вип. 18. – С. 31-36. Роль дворянства у розвитку сільського господарства Харківської губернії (1861–1914 рр.) // Збірник наукових праць. Серія: «Історія та географія». – Х. : Колегіум. – 2014. – Вип. 51. – С. 78-83.

Розвиток промисловості у дворянських господарствах Харківської губернії пореформеного періоду // Збірник наукових праць. Серія: «Історія та географія». – Х. : Колегіум. – 2014. – Вип. 50. – С. 44-48.

Деятельность дворянских гласных Харьковского земства в начале Первой мировой войны // European science. – М. : Изд-во «Проблемы науки». – 2015. – № 5(6). – С. 8-15.

Саманцов О. П.

Бюджеты промислових робітників поч. XX ст. у дослідженні С. Прокоповича // Інтелекція і влада. Серія: «Історія»: громадсько-політ. наук. збір. – Одеса. нац. політех. ун-т. – Одеса: Астропринт, 2014. – Вип. 31. – С.248-258.

Труд детей и подростков в каменноугольной и металлургической промышленности Донецко-Приднепровского экономического района по данным переписи 1897 г. // Science and education a new dimension / Humanities and Social Sciences. – Budapest. II(5), Issue: 31, 2014. – С. 47-51.

Список скорочень

ВДИ – Вестник древней истории
 ЕМИРА – Ежегодник Музея истории религии и атеизма
 ЖМНП – Журнал министерства народного просвещения
 ЗХУ – Записки Харьковского университета
 ИАИ – Известия на Археологический институт София
 ИМЮБ – Известия на Музеите от Югоизточна България
 ИНМВ – Известия на Народния музеите Варна
 ИТОИАЭ – Известия Таврического Общества истории, археологии и этнографии
 ИА АН УССР – Института археологии Академии наук Украинской ССР
 ИИМК АН СССР – Институт истории материальной культуры в составе Академии наук СССР
 МАИАСК – Материалы по истории и археологии средневекового Крыма
 МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
 НЗХТ – Национальный заповедник «Херсонес Таврический»
 РА – Российская археология
 СА – Советская археология
 ТрВТУ – Трудове на Велико-Търновския университет
 ARMSI – Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice
 BCH – Bulletin de Correspondance Hellénique
 CQ – Classical Quarterly
 G&R – Greece and Rome
 SCIV – Studii și cercetări de istorie veche

Інформація про авторів

Бардола Костянтин Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Бердута Михайло Захарович – кандидат історичних наук, доцент-консультант кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Греченко Володимир Анатолійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету №6 Харківського національного університету внутрішніх справ.

Долід В'ячеслав Валентинович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, економіки та менеджменту освіти Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Жванко Любов Миколаївна – доктор історичних наук, професор кафедри історії і культурології Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова.

Єремєєв Павло Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Східної Європи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Єремєєва Катерина Андріївна – аспірантка кафедри історії України історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Іванова Дарина Олександрівна – молодший науковий співробітник Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Кириченко Олена Борисівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Куделко Сергій Михайлович – кандидат історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології, директор центру краєзнавства імені акад. П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Лиман Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри туристичного бізнесу Харківської державної академії культури

Любавський Роман Геннадійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Маньковська Руслана Вікторівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України

Миколенко Дмитро Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії ХНУ імені В. Н. Каразіна

Моргун Олег Володимирович – аспірант кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Наумов Сергій Олександрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

Нижнікова Світлана Василівна – аспірантка кафедри історії України ХНУ імені В. Н. Каразіна Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Посохов Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Ручинська Оксана Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Сідорчук Валентина Павловна – методист комунального вищого навчального закладу «Харківська академія неперервної освіти»

Токарев Андрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії давнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Фомин Михайло Володимирович – кандидат історичних наук, директор Школи мистецтв Харківської міської ради

Цепков Денис Олегович – аспірант кафедри історії України, Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди

Черкаська Дар'я Володимирівна – аспірантка кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка

Уллах Павло Ехсанович – аспірант кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Чернявський Леонід Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії ХНУ імені В. Н. Каразіна

Чернявський Георгій Йосифович – професор департаменту історії Університет імені Джонса Гопкінса, м. Балтимор (США)

Чувпило Олександр Олександрович – доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Чувпило Лідія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Інституту сходознавства та міжнародних відносин «Харківський колегиум»

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «ІСТОРИЯ»

Українською, російською та англійською мовами

Відповідальний за випуск
Любавський Р. Г.

Комп'ютерне верстання М. В. Гречишкіна
Макет обкладинки І. М. Дончик

Підписано до друку 27. 05. 2016 Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк.14,2 Обл.-вид. арк. 22,6
Наклад 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Надруковано: ХНУ імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4
Тел. 705-24-32

Свідоцтво суб`єкта видавничої справи: ДК№3367 від 13.01.09